

Tartalom

109. ÉVF.

2013. TAVASZ

1. SZÁM

Nyomárkay István – Honti László – Pusztai Ferenc: A hetvenéves Kiss Jenő köszöntése 1

Szathmári István: Mit üzen a Magyar Nyelvtudományi Társaság a mának – már megalakulásával és első tetteivel? 8

Tolcsvai Nagy Gábor: Tervezés, (ön)értelmezés, fenntartás: a magyar nyelvstratégia lehetőségei és kötelességei 14

Gécseg Zsuzsanna: Adalékok az információs szerkezet és mondat szerkezet összefüggéseinek kérdéséhez 32

Holler László: A veszprémi görög rítusú monostor alapító- és adománylevelének datálásáról és további kérdéseiről 50

Szőke Melinda: A 11. századi interpolált oklevelek mint a magyar nyelvtörténet forrásai 68

Szó- és szólásmagyarázatok. Büky László: Zalámbolás. 77 – Pesti János: Beteg-e az, aki rebeteg? 81

Élő nyelv. Molnár Zoltán Miklós: A Pápai járás földrajzi neveinek hang- és alaktanához 82

Szemle. Andor József: András Kertész – Csilla Rákosi, Data and Evidence in Linguistics. 89 – Bencze Lóránt: Szathmári István főszerk., Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve. 93 – Károly Krisztina: Adamik Tamás főszerk. – A. Jászó Anna szerk., Retorikai lexikon. 97 – Juhász Dezső: Hegedűs Attila, A vonzatosság a magyar nyelvjárásokban. 100 – Kiss Jenő: Maria Erb, Wenn das Fremde zum Eigenen wird. Korpusbasierte Untersuchungen zu den ungarischen Lehnwörtern der nachtürkischen deutschen Sprachinsel-mundarten von Ungarn bis 1945. 105

Különfélék. Trunki Péter: A moldvai magyarok mai családnevei a magyar állampolgárság küszöbén 107

Társasági ügyek. Juhász Dezső: A Magyar Nyelvtudományi Társaság 108. közgyűlése. 116 – Kiss Jenő: Futaki István halálára 121

Nyelvtörténeti adatok. Mizser Lajos: Bereg megye 1570. évi személynevei 123

Szerzőink

A hetvenéves Kiss Jenő köszöntése

Kiss Jenő professzor, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke, a Magyar Nyelv szerkesztőbizottságának tagja 2013 februárjában töltötte be 70. életévét. Társaságunk 2013. február 15-én köszöntötte az ünnepi alkalomból. A laudációkat Nyomárkay István és Honti László alelnök, valamint Pusztai Ferenc, a Társaság választmányi tagja mondta el a budapesti köszöntésen.

A SZERKESZTŐSÉG

I.

Nyugtalan, kiegyensúlyozatlan, ideges korban élünk. Elmondható ez egész társadalmunkról, sőt az egész mai világról is. Minden rapszodikusán változik, tervezni szinte lehetetlen, s valóban igaza van a Bibliának: Elég minden napnak a maga baja.

Amikor körülbelül egy évvel ezelőtt megkértem kilencvenhat éves édesanyámat, mondja már el egy hosszú élet tapasztalata alapján, mi az, ami ifjúkorát, majd későbbi éveit is a mai időktől leginkább megkülönbözteti, nem társadalmi, életszínvonalbeli kérdésekről beszélt, hanem azt felelte: az állandóság érzetének a hiánya. Akkoriban – mondta – ismertük szüleink életét, tudtuk, mi volt régen, és azt is tudni véltük – a kor tapasztalatai alapján –, mi lesz. Ennek az érzésnek a hiánya szüli a kiegyensúlyozatlanságot, a belső feszültséget, a sokunknak olykor még mozgásán és taglejtésein is észlelhető idegességet, aminek még jó, ha csupán kapkodás a következménye, nem látványos nézeteltérés. Mindezért nem kárhoztathatjuk és nem is kárhoztatjuk az egyre sebesebben haladó „fejlődést”, csupán a kiszámíthatatlanságot, de azt nagyon! Milyen jó volt Batsányinak, amikor így szólhatott:

Emlékezzél a múlt időre,
Esmérjed a jelenvalót,
S értvén az újat és az őt,
Vigyázz, figyelmezz a jövőre,
Mely mit hozand, így tudhatod,
S minthogy nem változtathatod,
Nyugodt elmével várhatod.

Ezért volt jó hajdanán, és különösen jó ma nyugodt embereket látni, nyugodt emberekkel találkozni. Ilyen ember ünnepeltünk is. Soha idegesnek, kapkodónak nem láttam; emelt hangon beszélni nem hallottam, senkire sértő vagy akár csak rosszalló szót sem hallottam tőle. Szeretek vele beszélgetni!

A nyugalom és a kiegyensúlyozottság természetesen nem jelent érdektelenséget, tespedtséget, „minden mindegy” attitűdöt. Megkockáztatom, hogy a tudós belső nyugtalanságának, feszültségének, jobban mondva a belőle fakadó ihletett tudományos izgalomnak, melyben aztán „finis coronat opus”, legnagyobb és leghasznosabb eredménye a nyugalom és a biztos tudáson alapuló kiegyensúlyozottság. Ezt tartom én Kiss Jenő professzor úr legszebb, legemberibb és nagy tudósra valló tulajdonságának, amit félreérthetetlenül tanúsít a dialektológiától a nyelvtörténeten át a szociolingvisztikáig ívelő munkássága.

Egy kedves horvát professzor barátom mondta, s magam is megerősíthetem, hogy az ember hetvenéves korában szűnik meg fiatal lenni, s lép az érett korba. Köztudott, hogy Helmholtz közel hetvenéves, amikor úgy is, mint fiziológus és fizikus, a matematika területén kezd munkálkodni, Ranke kilencven éves korában még dolgozik annak a világtörténetnek kilencedik kötetén, amelynek első kötetét nyolcvanhat éves korában írta. Wundt közel hetven esztendő, mikor belefog a híres „Völkerpsychologie”-ba. És ez csak néhány példa. De ne menjünk olyan messzire: Hadrovics László „Magyar frazeológia”-ja nyolcvanhat esztendő korában jelent meg!

Az ünnepi köszöntőt Kornis Gyula megszívlelendő szavaival zárom: „A tudomány *egymagában* mint az ész hideg fénye, nem tudja az emberi lelket jobbra és szebbé melegíteni. Ehhez a kultúra többi ágával: a vallással, erkölccsel és művészettel való benső összhangra van szüksége.” Amint ezt ünnepeltünk eddig befutott életpályája is igazolja!

NYOMÁRKAY ISTVÁN

II.

Azt hiszem, a szakmai világban eléggé sokrétűen fonódott össze kettőnk pályafutása: voltunk egyetemi diáktársak, tanár–diák kapcsolatban is voltunk, majd kollégák lettünk, mindketten idegen országokba is tévedtünk munkavállalóként.

Voltaképpen nagyon hasonló volt az indulásunk, minimális időbeli különbséggel, Jenő tanár úr ugyanis valamivel korábban nyert bebocsátást az akkor még nehezen megnyíló egyetemi kapuk mögé: mindketten az ELTE-n diákoskodtunk valamikor nagyon-nagyon régen, részben közös tanulmányaink is voltak. Ő is – egyebek közt – magyar nyelvet és irodalmat tanult, a finnugor nyelvészet szakon részben együtt koptattuk az egyetem padjait, bár közös óráink csak Lakó György professzor vezérlete alatt voltak.

Egyetemi éveink után elváltak útjaink oly módon, hogy Kiss Jenő maradt, mármint az egyetemen, én pedig a Nyelvtudományi Intézetben kezdtem meg tevékenységemet: még a Duna is közénk (vagy ahogy mindkettőnk szűkebb pátriájában mondják: közibénk) állt, az lett a „vízvázlatzó”. Mivel ő a magyar nyelvészeti tanszékek egyikén működött, én pedig az intézeti finnugor együttesben voltam,

tudományos közegünk profilja, érdeklődési köre nagyrészt különböző volt. Én természetesen érdeklődéssel figyeltem a jubiláns életének folyását, olykor-olykor találkoztunk is, esetleg hetedhét határon túl.

Szakmai munkásságából elsőként arra a cseremisztársaságtól származó munkásságról figyeltem fel, amely még Lakó György tanácsára íródott, és eredetileg talán szakdolgozat volt. Ezt követően egymás után jöttek a magyar nyelvészeti és dialektológiai tanulmányok és könyvek, a finnugrisztikai cikkek – egykori benyomásaim szerint – legfeljebb csurrantak-cseppentek. Ezért személyes találkozásaink alkalmával időnként azzal próbáltam évdőve bosszantani, hogy renegáttá lett, de felbosszantanom soha sem sikerült. E köszöntőre készülve megnéztem, az én könyvtáram mit tartalmaz Kiss Jenő finnugrisztikai vonatkozású alkotásai közül. Nyilvánvaló, hogy a teljes oeuvre nem található meg nálam, de így is húsízű írására bukkantam. Ezek szerint tehát teljesen indokolatlan volt részemről a renegát minősítés, amelyet ezennel nyilvánosan és ünnepélyesen visszavonok, már csak azért is, mert a magyar még mindig finnugor (azaz uráli) nyelv, tehát ha hungarológiai kérdésekről szól, az is finnugrisztika. Ennek kapcsán jegyzem meg, hogy ünnepeltünk is hangoztatta véleményét a hőzöngő tudálékoskodók megnyilvánulásairól.

Tudománytörténeti tevékenységét is meg kell említenem finnugrisztikai munkásságáról szólva. 20. századi jeles finnugristáink egyike, Zsirai Miklós is abból a faluból került a nyelvészet világába, ahonnan ő is érkezett, vagyis a rábaközi Mihályiból. Mindig elismeréssel és tisztelettel szólt falubélije teljesítményéről, „A múlt magyar tudósai” sorozat egy kötetkéjében ő méltatta szakmánk e kiváló művelőjének munkásságát.

Azt igazolandó, hogy nem fordított teljesen hátat a voltaképpen finnugrisztikának, összegyűjtöttem a bizonyítékok bibliográfiai adatait (l. alább).

Rövidke köszöntőmet azzal zárom le, hogy Kiss Jenő remélhetőleg még sokáig folytatja finnugrisztikai, azon belül pedig magyar nyelvészeti munkáját kollégái és diákjai örömeire, és ha a vogulok módjára érdeklődnék hogyléte felől – tudniillik: *Hogyan futkározol?* – magától értetődően hangoznék a válasz: *Egyre jobban!*

Kiss Jenő finnugrisztikai munkái

A cseremisztársaságtól. NyK. 69. 1967: 395–403.

Kontrastive Untersuchungen zur Übernahme internationaler Wörter im Estnischen, Finnischen und Ungarischen. NyK. 77. 1975: 5–30 – PAUL KOKLÁVAL és WOLFGANG SCHLACHTERREL közösen.

Zur Morphologie der Lehnverben der finnisch-ugrischen Sprachen. SFU. 7. 1971: 1–3.

Gedanken zur zeitgenössischen Dialektforschung in der Finnougristik. SFU. 8. 1972: 69–78.

A jövevényigék meghonosítása a finnugor nyelvekben (Észrevételek a finnugor nyelvek szófajjelölésének kérdéséhez). NyK. 74. 1972: 299–334.

Zur synchronischen Suffixforschung in der Finnougristik. SFU. 9. 1973: 236–41.

Ungarische Wörter im Finnischen und Estnischen. SFU. 15. 1979: 233–5.

Gondolatok az onomatopoezis kutatásáról néhány finnugor nyelvben. NyK. 76 1974: 3–22.

Göttingai finnugor kiadványok. NyK. 76. 1974: 444–8.

Kontrastive Untersuchungen zur Übernahme internationaler Wörter im Estnischen, Finnischen und Ungarischen. NyK. 77 1975: 5–30. – PAUL KOKLÁVAL és WOLFGANG SCHLACHTERrel közösen.

Újabb göttingai finnugor kiadványok. NyK. 80. 1978: 410–3.

Alapnyelvi eredetű tőgéink passzívva válásának kérdéséhez. MNy. 76. 1980: 317–23.

Zur Morphologie der uralischen Sprachen. NyK. 86. 1984: 371–3.

Az uráli etimológiai szótár. Magyar Nyelv 87. 1992: 398–410.

Töprengések a Zsirai-életmű kapcsán. In: HAJDÚ PÉTER szerk., Zsirai Miklós Emlékkönyv. Születésének 100. évfordulója alkalmából. Urálistikái Tanulmányok 5. ELTE, Bp., 1992. 50–4.

Zsirai Miklós. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Bp., 1995.

Etimológiai kalandozások. In: KISS GÁBOR – ZAICZ GÁBOR szerk., Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1997. 221–7.

Zsirai Miklós (1892–1955). In: VIZI E. SZILVESZTER szerk., Emlékbeszédek az MTA elhunyt tagjai felett 2002–2005. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 2006. 497–516.

A magyarországi finnugor-oktatás történetéhez. In: BERCZKI ANDRÁS – CSEPREGI MÁRTA – KLIMA LÁSZLÓ szerk., Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére. Urálistikái Tanulmányok 19. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Bp., 2008. 335–8.

Bizonytalanságok (még ma is) a finnugor nyelvrokonság elfogadása körül. In: BERCZKI ANDRÁS – CSEPREGI MÁRTA – KLIMA LÁSZLÓ szerk., Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére. Urálistikái Tanulmányok 18. ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Bp., 2008. 371–4.

HONTI LÁSZLÓ

III.

Tisztelt Társaság! Tisztelt Ünnepeztünk!

A megszólítás szokásos, tömör formulája eltakarja azt a tényt, hogy nehezen döntöttem. Bizonyára sokakban azonnal felmerül még a *Tisztelt Professzor Úr!* vagy a *Tisztelt és kedves Jenő tanár úr!* változat is. Sőt van egy olyan is, amelyet sem elhallgatni, sem az elhangzottakhoz csupán felsorolóan csatolni nem akartam. Itt és most tudniillik így is kell köszöntenünk ünnepeztünket: *Tisztelt Elnök Úr!*, aki neves elődök után ma a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke. A Társaság hagyományainak megőrzésén és gyarapításán munkálkodó, bizakodásunkat erősítő elnöke.

Kiss Jenő személyes nyomatékú, személyes hangvétellű köszöntésére sokan vagyunk illetékesek. Ezért a magam személyes hangsúlyát nem leplezve is tudom, hogy sokak képviselőjeként szólok itt. Bö félévszázada ismerjük egymást, de mégis van olyan személyes mondandóm, ami rá vonatkozik, de soha nem mondtam meg neki. Nem, mert nem tehettem meg, sem négy szemközt, sem ol-

dottabb baráti-szakmai körben. Erre, a személyiségét érintő vallomástételre csak a nyilvánosság, az őt velem együtt ismerő nyilvánosság előtt kerülhet sor. Jenő tanár úr ugyanis annak a – nem kerülgetem a szót – szemérmes férfiaságnak a megtestesítője, amely egész egyéniségét, tanári, szakmai, közéleti és mindennapi magatartását áthatja. Eötvös kollégista korunk, nyelvjárásgyűjtő útjaink óta tudom, hogy a vidámságot értő, sőt kedvelő természetű, de egyetlen példát sem tudok, tudhatunk arra, hogy metsző iróniát, elevenbe vágó gúnyt, sanda célozgatást – akár tréfával álcázva – megengedett volna magának.

Minderről bizonyosságot szolgáltatnak írásai is, a Kiss Jenő-szövegek stílusa, szerkesztése, szerzőjük jól felismerhető vitázó és érvelő módja. Tudjuk, hogy a kérdés gyakran jelenik meg különböző jellegű szakszövegek címében. Ünnepeletünknel is találunk rá számos példát, azzal a megkülönböztető eltéréssel, hogy nála a szövegben valóban kérdésként fogalmazódnak meg a címben ígért kérdések – nemegyszer figyelemkeltő, sorszámozott határozottsággal. Például nemrégiben a „Nyelvelmélet és diakrónia” kötetben (É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., Bp.–Piliscsaba, 2011) jelentette meg „A nyelvi változás elméletének néhány kérdéséhez” című állásfoglalását. Igen, az *állásfoglalás* a megfelelő szó, hiszen a feltett hat kérdésre tömören, de világosan ad választ. Az egyetemi „Magyar nyelvtörténet” (KISS JENŐ és PUSZTAI FERENC szerk., Bp. 2003) bevezető, önmagában nyomatéktalannak tűnő „Általános kérdések” című fejezetét Kiss Jenő tanár úr írta. A tanárra utalás ezúttal meg azért helyénvaló, mert e fejezet tartalma, bevezető jellege és nem utolsósorban tárgyalásmódja az egyetemi nyelvtörténeti tanulmányokhoz kíván igazodni és kedvcsinálóan odaterelni. Ezt a tanári gesztust erősíti, sőt mintegy megjeleníti a szerző azzal, hogy a legnyomatékosabb rész bevezető címeként a „Tizenhat kérdés és válasz a nyelvi változásról” formát választotta.

A mondottakhoz kapcsolódik, de azt is most hallhatja először ünnepeletünk, hogy már jó ideje motoszkál bennem az a szándék, hogy egy bogarat ültessen a fülébe – már tudniillik a meglévők mellé. Közhasznú lehetne ugyanis egy olyan válogatás az írásaiból, amely a „Kérdések és válaszok” címet viselné. Egy efféle gyűjtemény egyszerre lenne, lehetne tudománytörténeti és szemléleti érdekű, sőt – a szembesítő „keresztbeolvasással” – újabb kérdéseket és újabb válaszokat ösztönző.

Kiss Jenő pályája valóban ívelő pálya képe. 1966-ban végzett magyar–finnugor szakon és 1968-ban már doktorált. Utána évtizedes ritmussal következett a kandidátusi, a tudományok doktora cím, majd 2001-ben az akadémiai levelező és 2007-ben a rendes tagság. Szakmai, tanári tevékenységének fontos része volt a szakmai közéletben való szerepvállalása – tudományos tanácsok, testületek tagjaként, illetőleg tisztségviselőjeként. Hazai és külföldi kongresszusokon, konferenciákon nagyon gyakran szerepelt és szerepel. Széles körű nemzetközi kapcsolatainak, tájékozódásának és tájékozottságának érzékeltetője a más nyelveken (különösen németül) megjelentetett publikációinak sora, ezek változatos tematikája és folyamatossága. Dolgozott, kutatott Németországban és Finnországban is. Különösen a göttingai lektori éveket tartotta meghatározóan fontosnak szakmai pályája alakulásában. Idézem: „Más, új, több szempontból is horizonttágító világ

tárult elem [...]. Göttingában olvastam el a strukturalizmus akkor [ti. a 60-as évek végén] ott kurrensnek számító friss alapműveit. [...] Több neves (nem nyelvész) németországi és külföldi tudóst is hallgathattam meghívott előadóként az egyetemen. Mindezek – úgy érzem – hajszalerekként valahogy mégiscsak beépültek szemléletmódomba” (A nyelvészetről – egyes szám első személyben II. KONTRA MIKLÓS és BAKRÓ-NAGY MARIANNE szerk., Szeged, 2009. 113).

Kiss Jenő olvasóiként nemcsak „úgy érezzük”, hanem tanúsíthatjuk, hogy különösen a 80-as évek óta írásainak szemléletmódja rendre új összefüggésekre, új kérdésekre, új szakterületi kapcsolatokra irányítja a figyelmet. Tettem egy kísérletet arra, hogy ünneplő tisztelgésné összeállítsam legalább a címek bizonyító lajstromát. Nem lepett meg az eredmény: itt és most ez teljes léptékében lehetetlen volna. Kiss Jenő nyelvészeti munkássága terjedelmében és témái sokszínűségében is páratlan – a szó szoros értelmében. Írásai foglalkoznak a finnugor nyelvészettel, etimológiával és szótörténettel, leíró és történeti alaktannal, tudománytörténettel, névtannal, a nyelvtanítás és az egyetemi tanárképzés módszertanával egyaránt. Külön négy olyan szakterületet emelhetünk ki (ezeket is csak néhány címmel felidézve), amelyek jelenleg Kiss Jenő professzor érdeklődésének is az előterében állnak. (Most én is sorszámokat alkalmazok.) **1.** A szociolingvisztika. A közismert „Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak” című kézikönyv (1995) mellett a „Szociolingvisztika: gondolatok egy térhódító nyelvtudományi diszciplínáról” (1997) című cikke emelendő ki. Azok közé tartozom, akik kezdetben nem érzékelték a szociolingvisztika szuverén voltát. Pontosabban – akár csak átmenetileg – a dialektológiához kapcsoltam volna a szociolingvisztikát, a tanszék akkori nevének vitájában is. Jenő tanár úr a maga higgadt módján ezt határozottan ellenezte. Igaza volt. A szociolingvisztika dinamikusan teret követelt, teret hódított magának. Természetesen a dialektológiában is. – **2.** és **3.** összevontan: a köznyelv és a regionális nyelvváltozatok. Tudniillik az összefüggés kétségtelen, sőt napjainkban igazán ez a viszony áll a kérdések és teendők értelmezésének középpontjában. Néhány Kiss Jenő-cím: „A nyelvjárárok élete, szerepük a köznyelv formálásában” (1990); „Köznyelv és regionális nyelvváltozatok” (1993); „A regionális köznyelviség mint kutatási probléma” (1995); „Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség” (akadémiai székfoglaló, 2001). – **4.** A magyar nyelv helyzete. Erről a valóban korszerű jelenség- és problémakörrel, a társadalmi, sőt politikai érdeklődéssel, és gyakran érzékenységgel leginkább érintkező területről is számos publikációt idézhetünk: „A magyar nyelvről – nyelvpolitikai megközelítésben” (1997); „A magyar nyelv és az Európai Unió” (2005); „A magyar nyelv és helyzete” (2006); „Globalizáció és anyanyelvi versenyképesség” (2009).

A latin „nemo nascitur sapiens, sed fit” szállóigét önportréja első mondataként így szabta magára a Tanár úr: „A nyelvész nem születik, hanem lesz” (KONTRA-BAKRÓ-NAGY i. m. 2: 105). Majd így folytatja: „A körülmények teszik azzá. [...] Viszont nem lesz nyelvész az, akiben nem alakul ki idejekorán valamiféle belső, mondhatnám ösztönös érdeklődés, beállítottság, »antenna« a nyelv bizonyos dolgai, jelenségei iránt” (uo.). Visszapillantva a kezdetekre, pontokban vette számba azokat a körülményeket, amelyekre már életjeleket adott az a bizonyos

„antenna”: szülőfaluja, Mihályi „nyelvileg ingergazdag környezete” (ez az ő kifejezése), a falu és város, illetőleg falu és másik falu közti nyelvhasználati különbségek felismerése, a hallott német, majd a tanult latin és orosz még műfordítási próbálkozásokra is ösztönző vonzása, és nem utolsósorban az olvasás, majd az iskolai könyvtárak búvköre.

A megragadható esélyek, körülmények sorában közös emlékünkhöz az Eötvös Collegium. A Collegium hagyományai szerint a kollégisták tanár úrnak szólították egymást már a hivatásukra készülési idején is. Kiss Jenő tanár úr így emlékezik: „Az Eötvös Collegiumban szoktam hozzá a rendszeres szakmai véleménycseréhez, vitákhoz” (uo. 113). A régi Eötvöst szokták egykori tagjai is afféle világi kolostorhoz hasonlítani. Természetesen nem a külsőség vagy az életvitel miatt, hanem az elköteleződés miatt. A célratörő akarat miatt. A mi nemzedékünk is ezt kívánta föleleveníteni. Ahogy lehetett. Jenő tanár úr – tanúsíthatom – ennek a törekvésnek volt résztvevője, sőt segítője. Jól példázza ezt az, hogy a kollégiumi közleményekben elevenen élő Sauvageot-látogatáson a kollégium tagsága nevében ő köszöntötte a professzort.

Tisztelt Társaság! Tisztelt Ünnepeztünk! Tisztelt Elnök Úr!

A felidézett Collegiumhoz igazodó tónusban egy kissé oldottabb befejezést választottam. Egyik hetilapunk karácsonyi számában ezt olvastam: „Arra pedig, hogy az ember elérte a hetvenet, miért kellene külön figyelmeztetni őt? Nem elég az neki?” (168 óra 2012. december 20., 8). Természetesen többféle válasz lehetséges. Most ezt ajánlom: nem az évszám az ünnep lényege, hanem az oda vezető út. Annak felismerése, megélése, hogy lám, így is lehet. Az sem mellékes körülmény, hogy nemcsak az ünnepnek vagyunk részesei, hanem útítársak is voltunk. Mondhatnánk úgy is, nemcsak visszapillantva látjuk meg azt, ami a szemünk láttára, ami velünk együtt történt. 1990-ben Herman József, a Nyelvtudományi Intézet akkori igazgatója megszólított az utcán: „Hogy vagy?” A választ rögtönöztem, de azóta is vállalom: „Munkahipotézisként jól vagyok”. Bizonyos vagyok abban, hogy Kiss Jenő professzor nemcsak hipotézisként van jól, hanem mindig a munkában érzi jól magát. A frivol „Nem elég az neki?” kérdésre meg egyszerűen az a válasz: nem elég. Neki sem, nekünk sem. Emberi léptékkel és emberi bizakodással ennyit mondhatunk.

Tisztelt és kedves Jenő tanár úr! Isten éltesen – a jóban jól és tartósan, a rosszban ritkán, de erőt adóan. Közkívánatra.

PUSZTAI FERENC

Greeting Jenő Kiss on his seventieth birthday

Professor Jenő Kiss, Member of the Hungarian Academy of Sciences, President of the Society of Hungarian Linguistics, member of the Editorial Board of Magyar Nyelv, turned 70 in February 2013. The Society greeted him on this occasion on 15 February, 2013, in Budapest. Laudations were delivered by Vice-presidents István Nyomárkay and László Honti, as well as Ferenc Pusztai, member of the Board of the Society.

A SZERKESZTŐSÉG

Mit üzen a Magyar Nyelvtudományi Társaság a mának – már megalakulásával és első tetteivel?*

1. Elnökünknek, egykori kedves tanítványomnak és immár jó ideje kedves barátomnak, Kiss Jenőnek a 70. születésnapját ünnepeljük. Geleji Katona István szép kifejezésével élve, mintegy másfél éve a Magyar Nyelvtudományi Társaság százéves történetével vagyok foglalatoss. Ezért gondoltam arra, hogy e kedves alkalommal a következő témáról fejtem ki gondolataimat: Mit üzen a Magyar Nyelvtudományi Társaság a mának – már megalakulásával és első tetteivel?

2. Ha feltesszük a kérdést: a Magyar Nyelvtudományi Társaság vajon miért tudott ilyen hosszú időn át nemcsak fennmaradni, hanem a magyar nyelvtudomány és a nyelvi műveltség alakulásába folyamatosan és hatásosan beleszólni, akkor röviden a következőt kell válaszolnunk. Azért, mert megalakulásakor helyes és reális célt tűzött ki maga elé; mert mindig a kor követelményeihez igazította tevékenységének formáit és módszereit; mert mindig maga köré tudta gyűjteni a kiemelkedő nyelvészeket; mert látványosságok nélkül, de szüntelenül ellátta feladatát, és mert mindig mindenhez köze volt, ami a magyar nyelv, illetve a nyelv és ezek tudománya körül történt.

3. Kezdjük azzal, miért és hogyan jött létre ez a sajátos közösség.

A 20. század elején végképp megérett a helyzet a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakítására. Indokolták ezt mindenekelőtt a nyelvtudományon kívül álló, jobbára társadalmi okok. Ekkorra a tudományok ugyanis felértékelődtek, a velük foglalkozókat az a tudat hatotta át, hogy az egyetemes fejlődést, közelebbről a nemzeti polgárosodást segítik. Nálunk a millenniumi felbuzdulás még inkább a magyarság múltjának a vizsgálatát állította a középpontba. Azután európai jelenség volt a népi kultúra felé fordulás, aminek következtében a néprajz, valamint a népnyelvnek, a népköltészetnek és a népzenenek a kutatása is fellendült. Végül a 19. század második felében sorra-rendre alakultak a szaktudományos társulatok: a Természettudományi Társulat (már 1841-ben), a Történelmi Társulat (1867-ben), a Földrajzi Társaság (1872-ben), a Néprajzi Társaság (1889-ben) és így tovább; mindez aztán nyilvánvalóan mintát és kihívást jelentett a nyelvvel, az anyanyelvvel foglalkozóknak is.

Megvoltak az indítóokok a nyelvtudományon belül is. A nyelv kutatása iránti érdeklődés 1870 után különösen megélénkült. A 19. század közepétől nyelvészeti folyóiratok indultak (a Magyar Nyelvészet, a Nyelvtudományi Közlemények, a Magyar Nyelvőr). Aztán a nyelvtudományban jelentkező új irányzatok – elsősorban az újgrammatikus iskola – megalapozottabb és így szervezettebb együttműködést kívánt. KISS JENŐ joggal hangsúlyozza továbbá, hogy az anyanyelv iránti érdeklődést nálunk a német nyelvvel szembeni anyanyelvfeltő buzgalom is táplálta, de ezt szolgálták az ortológus és neológus, valamint a nyelvrokonság-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiss Jenőt köszöntő ülésén 2013. február 15-én.

gal kapcsolatos viták, és ezt szolgálta természetesen a Magyar Nyelvőr is. (KISS 2005: 8.)

Az indítóokok mellett szükség volt arra is, hogy bizonyos feltételek teljesüljenek. Ilyen volt mindjárt az anyagi feltételek biztosítása. Ismeretes, hogy a 19. század második fele, a századforduló és a 20. század eleje anyagi szempontból is feltörekvő korszak volt. Ez így – röviden szólva – lehetővé tette például az áldozatvállalást is. Nem hiányzott azonban „egy felkészültségében európai szintű, létszámában is ütőképes, hadra fogható nyelvésznezmedék sem” (KISS 2005: 8). És nagyon lényeges volt, hogy ekkor akadt egy igazán szervező és tudós egyéniség, Szily Kálmán, aki a lehetőségeket felhasználva biztos úton indította el a Magyar Nyelvtudományi Társaságot és folyóiratát, a Magyar Nyelvet. Persze arról sem feledkezhetünk meg, hogy hozzá méltó segítők társak is voltak szép számmal.

4. Megfelelő előkészítés után 1903 októberében napilapokban, november 15-én pedig a Magyar Nyelvőrben felhívás jelent meg (Nyr. 1903: 465–6, újra közölve: MNy. 1905: 44–5). Ez a nem hosszú felszólítás először is anyanyelvünk kiművelésére hívott fel: „Minden nemzetnek féltett kincse és védő pajzsa a nyelve. Nekünk is, magyaroknak hazafias kötelességünk, hogy [...] napfényre hozzuk kincseit az évszázadok birodalmából és népünk öröklött hagyományaiból. [...] E végre elhatároztuk, hogy lelkes közönségünk támogatásával megalakítjuk a Magyar Nyelvtudományi Társaságot.” (Uo.) A Felhívást harmincan írták alá: „Ásbóth Oszkár, Balassa József, Bánóczy József, Beöthy Zsolt, Csengeri János, Freckay János, Gombocz Zoltán, Gyomlay Gyula, Gyulai Pál, Heinrich Gusztáv, Herman Ottó, Joannovics György, Katona Lajos, Kúnos Ignác, Kuun Géza gr., Melich János, Négyesy László, Munkácsi Bernát, Petz Gedeon, Riedl Frigyes, Sebestyén Gyula, Simonyi Zsigmond, Széchy Károly, Szilády Áron, Szily Kálmán, Szinnyi József, P. Thewrewk Emil, Tolnai Vilmos, Vikár Béla és Zolnai Gyula” (Nyr. 1903: 466). A névsorból kitűnik, hogy az aláírók között ott vannak a kiemelkedő magyar nyelvészek mellett irodalomtörténészek: Beöthy Zsolt, Gyulai Pál, Négyesy László, Riedl Frigyes, továbbá néprajztudósok: Herman Ottó, Sebestyén Gyula, Vikár Béla, és képviseltették magukat más nyelvtudományok: a germanisztika, a szlavisztika, az orientalisztika is.

Az előkészítő bizottság – tagjai voltak: Szily Kálmán, Herman Ottó, Melich János, Sebestyén Gyula, Simonyi Zsigmond és ifj. Szinnyi József – a toborzást illetően is igen jól dolgozott, már 1903. december 19-ére összehívták az alakuló közgyűlést. Ezen 43-an voltak jelen, köztük Móricz Zsigmond is. Szily Kálmán előadta többek között, hogy ez a társaság maga fogja eltartani magát. Hangsúlyozta aztán a Társaság fő célját: szolgálni a közönséget és nyelvünk ügyét. Már ekkor felvetette, hogy a Társaság – mihelyt ereje engedi – folyóiratot fog indítani. Ezt követően a közgyűlés megvitatta az előkészítő bizottság által előterjesztett alapszabály-tervezetet. A közgyűlés elnökévé egyébként Szily Kálmánt, jegyzővé Melich Jánost és Tolnai Vilmost választották. Végül az elnök előterjesztette az addig jelentkezettek névsorát: 5 alapító tagról (köztük van Gyulai Pál is), 127 rendes és 1 pártoló tagról tett említést. A rendes tagok között nyelvészekon kívül irodalom- és néprajzosok és mások találhatók, ott szerepel a Gárdonyi Géza neve is.

Mint jeleztem, az alakuló közgyűlésen megvitatták az alapszabály-tervezetet is. Ez a gondosan kimunkált dokumentum a Társaság szervezetének és működésének minden lényeges kérdésére kitért. („A Magyar Nyelvtudományi Társaság alapszabályai”-nak a Hornyánszky nyomdában 1903-ban kinyomtatott változatát másolatban láthatjuk a MNyTK. 152. számának a függelékében.) Az alapszabály tartalmazza a Társaságnak a címét, a célját, a feladatait, a tagtípusokat (tisztelőbeli, alapító, rendes és pártoló tag), ez utóbbiak jogait és kötelességeit; továbbá utal a tisztikarra (elnök, alelnök, titkár, jegyző, pénztáros és könyvtáros, 21 fővárosi és 9 vidéki választmányi tag), és úgyszintén szól ezek jogairól és kötelességeiről, továbbá a gyűléseknek a (választmányi, felolvasó ülés és közgyűlés) rendjéről, valamint a Társaság vagyonáról, pecsétjéről, végül esetleges feloszlásának a módjáról. Az alapszabályt a belügyminiszter 1904. május 2-án erősítette meg. A Társaságnak a szervezete, illetve az alapszabályai a száz év alatt többször módosultak bizonyos mértékben, mindig illeszkedve a változó helyzethez, illetve a szükségletekhez.

5. Az 1904. október 22-i közgyűlés megválasztotta aztán a vezetőséget: elnök Szily Kálmán, alelnök Szinnyei József, titkár Tolnai Vilmos, jegyző Gombocz Zoltán lett. Hogy milyen jól látta el a vezetőség a feladatát, azt mi sem mutatja jobban, mint az, hogy – Semsey Andor és mások jelentős adományát felhasználva – már 1905. január 24-én Szily Kálmán elnök bemutatta a Társaság folyóiratának, a Magyar Nyelvnek az első füzetét.

Ezen a közgyűlésen megválasztották a választmány tagjait is. A 21 budapesti választmányi tag között a nyelvészeken kívül (Tolnai Vilmos, Ásbóth Oszkár, Melich János, Simonyi Zsigmond, Balassa József, Erdélyi Lajos stb.) ott szerepeltek az irodalomtörténészek (Gyulai Pál, Négyesy László, Beöthy Zsolt) és néprajzosok (Herman Ottó, Sebestyén Gyula, Katona Lajos, Vikár Béla). A 8 vidéki választmányi tag között ott volt például Horger Antal, Kuun Géza, Kardos Albert és Szilády Áron.

6. A Magyar Nyelv első füzetében látott napvilágot a Szily Kálmán és Tolnai Vilmos által kidolgozott „Mit akarunk?” című irat (MNy. 1905: 1–2), amely a Társaság folyóiratának a programját ismertette és amelyet 12 000 példányban megküldtek a Budapesti Szemlének, a Századoknak, az Egyetemes Philológiai Közlönynek, a Természettudományi Közlönynek és a napilapoknak közlés céljából.

A programadó rövid írásban öt feladatot jelöltek meg a Társaság számára: felkelteni a közönség érdeklődését az anyanyelv és a nyelvtudomány iránt, mégpedig e tudomány eredményeinek közérthető formában való közreadásával; egyesíteni a magyar nyelvészek seregét; reális álláspontot képviselni az ortológiával és a neológiával, valamint az egész nyelvújítással kapcsolatban; nagy súlyt helyezni az irodalmi nyelv, a tudományos műnyelv vizsgálatára, továbbá nyelvtörténeti és népnyelvi adatok gyűjtésére, illetve ilyen irányú kutatásokra; végül pedig célul tűzték ki: tervszerűen előrevinni a nyelvtudományt. Meglepő, hogy a tudományos műnyelvvél való foglalkozás is ott szerepelt az egyoldalú célkitűzésben, kissé részletezve így: „állandó figyelemmel fogjuk kísérni irodalmi nyelvünk s tudomá-

nyos műnyelvünk újabb fejlődését s a hol lehet elő is fogjuk mozdítani, de a hol kell, küzdeni is fogunk ellene, mindenkor helyet adva az ellenvéleményeknek is – de a személyeskedéseknek soha.” Idézem még a következő két megállapítást: „Különös gondot fogunk fordítani a népnyelv és az egyes nyelvjárások megismerésére és ismertetésére, valamint nyelvtörténeti adatok gyűjtésére is. Czikkeink megválogatásában s közrebocsátásában tervszerűleg fogunk eljárni. Mindenkor közérthetőségre, folytonos és fokozatos emelkedésre fogunk törekedni.”

7. Ki kell emelnünk, hogy a Társaság „motorja” Szily Kálmán elnök volt. Ő tette a legtöbbet a Társaság megalakítása és folyóiratának gyors megindítása, továbbá anyagi alapjának a biztosítása érdekében, ezenkívül szigorú következetességgel irányította a Társaság teljes működését, miközben ő maga nyelvtudósként is részt vett a Társaság életében.

A magyar nyelvtudomány korszerű megalapozásában és megfelelő alakításában az irányító szerepet fokozatosan a másik „motor”: Gombocz Zoltán töltötte be. Gombocz 1904-től 1907-ig a Társaság jegyzője, 1907-től 1914-ig, a kolozsvári egyetemre történő kinevezéséig, majd 1922-től 1925-ig a Társaság titkára és 1925-től haláláig, 1935-ig alelnöke volt. És ami talán még lényegesebb, a Társaság folyóiratának megalapításától 1914-ig, valamint Kolozsvárról visszatérte után, 1922-től 1935-ig egyik szerkesztője és – ahogy MELICH emlékezett rá – „a legnagyobb súlyú és értékű munkatársa volt” (MELICH 1935: 200).

Gombocz Zoltán a nyelvtudomány történetének kimagasló alakja. Kiemelkedett mindenekelőtt abban, hogy munkálkodásával átfogta a tágabb értelemben vett magyar nyelvtudománynak csaknem az egészét. Mind a vizsgált nyelv korát illetően: a finnugor időktől szinte 1935-ben bekövetkezett haláláig; mind az akkori lehetséges vizsgálati módokat tekintve: a STEINTHAL–PAUL–WUNDT nézeteit folytató nyelvtörténeti-lélektani megközelítéstől a SAUSSURE-re is építő leíró nyelvészetten át az ugyancsak SAUSSURE-től elinduló és a prágai iskola eredményét is felhasználó funkcionális szemléletig; mind pedig az egyes diszciplínákat nézve: a hangtantól a jelentéstanon, az őstörténeten és a névtudományon át a nyelvművelésig. Kiemelkedett továbbá a tekintetben, hogy az elméleti alapok és a nyelvvizsgálati módok egyaránt érdekelték: az újgrammatikus iskolát bemutató s „A jelenkori nyelvészet alapelemei” című 1898-as dolgozatától az 1934-ben megjelent „Funkcionális nyelvészlelet”-ig olyan sok, az általános nyelvészetet tárgyaló vagy azt is lényegesen érintő műve, tanulmánya látott napvilágot, hogy az általános nyelvészetet is mondhatnánk GOMBOCZ legkedveltebb munkaterületének. Ugyanakkor sohasem állt meg az elméletnél, mindig tovább ment a gyakorlatig. Ezzel függ össze, hogy vonzódott az alkalmazott nyelvtudományi ágak felé is: többször foglalkozott a stilisztika, a nyelvhelyesség, a nyelvészeti terminológia kérdéseivel, valamint az anyanyelv és az idegen nyelvek tanításával, illetőleg a tankönyvek módszerével, stílusával. Kiemelkedett abban is, hogy szintézisalkotó volt. Ezt a „Magyar etymologiai szótár” megjelent füzetei, a „Magyar történeti nyelvtan”-nak a – könyvomas jegyzet formájában fennmaradt – részletei, a „Jentéstan”, a „Nyelvtörténeti módszertan” stb. igazolják. Közvetlen lépést tartott továbbá mind a magyar, mind a német, francia, angol, olasz, spanyol,

finn, svéd nyelvű szakirodalommal. Ha figyelembe vesszük külföldön elhangzott előadásait, ott megjelent dolgozatait és azt, hogy jelentéstana – főleg tanítványa, Ullmann István hatására – több helyütt ismertté vált, akkor elmondhatjuk, hogy közvetítette Európát, és közvetített Európának (vö. FEHÉR 2011). Röviden: széles látókör, problémaérzékenység és lényeglátó képesség, bámulatos emlékező tehetség, kivételes irodalmi és művészeti érzék, kristálytisztá gondolatmenet, az érzelmeket is kellőképpen megmozgató, hatásos stílus és franciás elegancia jellemezte Gombocz Zoltánt. (L. a Gombocz Zoltán születésének századik évfordulója alkalmából rendezett ünnepi ülészak előadásait: MNy. 73: 389–482.)

Természetesen Gombocz Zoltánon kívül a Társaság történetének első évtizedeiben is több, Társaságunkhoz csatlakozó kiváló nyelvtudós vett részt előadással, tanulmányok írásával és egyéb módon a Társaság felvirágoztatásában. Hogy ezúttal csak néhányukat említsem meg, utalok a következőkre: Horger Antal, Jakubovich Emil, Melich János, Mészöly Gedeon, Pais Dezső, Szinnyei József, Tolnai Vilmos, Zolnai Gyula.

Mintegy érdekességként megemlítem, hogy néhány kiemelkedő tudós mikor lett Társaságunk tagja és kinek az ajánlatára: Pais Dezső tanárjelölt (1908) Trócsányi Zoltán ajánlatára; Hóman Bálint egyetemi könyvtári tisztviselő (1909) Mészöly Gedeon ajánlására; Kodály Zoltán zeneakadémiai tanár (1910) Gombocz Zoltán ajánlására; Pintér Jenő gimnáziumi tanár (1911) Melich János ajánlására; Zsirai Miklós tanárjelölt (1913) Gombocz Zoltán ajánlására; Kosztolányi Dezső (1916) Szily Kálmán ajánlására.

8. A Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakulása után szinte azonnal virágzásnak indult, amely virágzás jellemző maradt a következő évtizedekben is (vö. BÁRCZI 1965: 5). Egyébként a Társaság életében mindjárt létrejöttek azok a szervezeti és működési formák, amelyek kisebb változtatással máig hatékonynak bizonyultak. És ami még fontosabb, a Társaság kezdetől fogva úgy alakította szervezetét és programját, hogy a nyelvészetben hamarosan tudományos fórummá vált, és ennek következtében számos indíttatást adott nyelvtudományunknak.

Végezetül – úgy gondolom – legalábbis röviden illik rámutatni arra, hogy a Társaság tisztikarának és tagságának elsősorban milyen jellemző tettei és milyen jellemző vonásai eredményezték a jelzett virágzást és azt, hogy a Társaság tudományos fórummá tudott válni.

Először is Társaságunknak mindig sikerült mozgósítani a legkiemelkedőbb nyelvészeket és sok kiváló irodalomtörténészt, történelem- és néprajzkutatót a Társaságban való munkálkodásra.

A tisztikart és tagságot egyaránt határozott tenni akarás jellemezte, hogy a kettős fő célt (felkelteni az érdeklődést a nyelv, anyanyelvünk és a nyelvtudomány iránt, valamint művelni a nyelvtudományt) minél teljesebben megvalósítsák.

A Társaság irányítására és működésére a következetesség, a pontosság, sőt a szigorúság volt a jellemző (ragaszkodtak a megtervezett program megvalósításához; mind a három fajta ülést időben megtartották; az elnök és a tisztikar tagjai szinte minden ülésen megjelentek; az ülésekről – a résztvevők név szerinti felső-

rolásával – jegyzőkönyvet készítettek, amelyeket rendre megjelentettek a Magyar Nyelvben).

Érthetően, a Társaság működésének középpontjában a folyóirata állt. Igen gyorsan rendkívül átgondolt és pontos szerkesztésmódot alakítottak ki. A Magyar Nyelv mindig minta volt e tekintetben.

Végül a körültekintő és ügyes gazdálkodás is jellemezte a Társaságot.

Íme a megalakult Magyar Nyelvtudományi Társaság üzenete, példája. Kövessük a példaadást napjainkban is, figyelembe véve az idők szavát!

Kulcsszók: Magyar Nyelvtudományi Társaság, Szily Kálmán, Gombocz Zoltán, nyelvtudomány.

A hivatkozott irodalom

BÁRCZI GÉZA 1965. A Magyar Nyelvtudományi Társaság hatvan éve. Magyar Nyelv 61: 4–12.

FEHÉR KRISZTINA 2011. Gombocz Zoltán mint európai nyelvész. Magyar Nyelv 107: 72–8.

KISS JENŐ 2005. Százéves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Magyar Nyelv 101: 7–14.

MELICH JÁNOS 1835. Bejelentés a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1935. május 7-én tartott felolvasó ülésén. Magyar Nyelv 31: 199–201.

The foundation and early years of the Society of Hungarian Linguistics – and their message for us today

The author began his talk by sketching evidence for the claim that, at the beginning of the twentieth century, the situation was ripe for the foundation of the Society of Hungarian Linguistics (social and linguistics-internal reasons, financial conditions). In October 1903, an appeal was launched by linguists, literary historians and scholars of folklore. At the statutory meeting (19 December, 1903), the Board of the society was elected and the draft statutes were agreed on. President Kálmán Szily presented the first issue of the Society's journal Magyar Nyelv [The Hungarian Language]. This issue contained the Society's programme entitled "What do we want?" Five tasks were defined, of which arousing the general public's interest in language and linguistics in general and the Hungarian language in particular, as well as doing high-quality scholarly work in linguistics, were the most important. The author then characterised two of the most active leaders of the Society, Kálmán Szily and Zoltán Gombocz. As soon as it was founded, the Society began to flourish: its organization and forms of activity are in force to the present day. Finally, the author discussed the devoted and effective work of the early members of the Society, setting it as an example for us today.

Keywords: Society of Hungarian Linguistics, Kálmán Szily, Zoltán Gombocz, linguistics.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Tervezés, (ön)értelmezés, fenntartás: a magyar nyelvstratégia lehetőségei és kötelességei*

I.

A megismerő és cselekvő ember természetes adottsága és tevékenységének meghatározója a múltbeli tapasztalatok reflexív feldolgozása és a jövő tervezése. Minden emberi közösségi és kulturális tevékenység egyszerre aktív és reflexív, vagyis miközben a tevékenység folyik, az azt végző önmagát és környezetéhez való viszonyát értelmezi és újraértelmezi. Ennek a nézőpontnak az egyik összetevője (kiindulópontja) a tapasztalati tér (más szavakkal tapasztalat, emlékezés a múlttól), a történeti meghatározottság, amely a történelmi eseményeket szemlélő beszélő vagy kutató történetileg meghatározott világismereteiből, tapasztalataiból áll. Másik összetevője az elváráshorizont (más szavakkal várakozás, remény a jövőbeli történésekkel kapcsolatban), amely a történeti meghatározottság révén a történeti ember által várt, jövendőlt események mintáját tartalmazza (GADAMER 1984; KOSELLECK 2003). Amikor egy kultúra és közösség, illetve specifikusan a magyar kultúra és közösség nyelvstratégiájáról esik szó, e kettősség kettős módon érvényes: a közösség minden területén és a nyelvtudományban egyaránt. A most következő kifejtésnek is ez a fő hermeneutikai kerete.

A nyelvstratégiának az a feladata, hogy belülről és egészében hagyja megmutatkozni a nyelvvel, a nyelvet beszélő egyénekkkel és közösség(ek)kel kapcsolatos erőt, a termékenységét, a teljesítményt, a jövő természetes várását, elvárását. Mindazt, ami közösséget és kultúrát épít, fenntart, és mindazt, ami nyelvet hoz létre és tart fenn. A feltételek, folyamatok elemzése az alkotó, önalkotó erők tudatosítását és tervezését eredményezi, amely visszacsatolva ismét feltétele a közösség, az egyén és a nyelv fenntartásának. A nyelvstratégia fő célja a nyelv, egy nyelv, a mindenkori anyanyelv fenntartása és jövőbeli élete fő irányainak a kijelölése. Minden közösség önfenntartó tevékenységet folytat: saját maga létének feltételeit igyekszik biztosítani. Ez a tevékenység a legkedvezőbb körülmények között is nélkülözhetetlen: az alkotás, az önreferencia és önreflexivitás (az önértelmezés), a közösségi koherencia összhangba hozása és a környezettel való összekapcsolása a fenntartás, a kulturális kumuláció elengedhetetlen feltétele. A nyelv, a nyelvet beszélő ember és közösség nem van, hanem létrehozza önmagát folyamatosan, hagyományt képezve és a jövőt megnyitva (LUHMANN 1998). Ha ez a folyamat él, a közösség és a nyelv is él, ha ez a folyamat megszakad, a közösségnek és a nyelvnek is vége.

Erre a nyelvstratégiára, pontosabban ennek a nyelvstratégiának a kifejtésére (felszínre hozására) és kidolgozására minden esély megvan ma is. A magyar nyelv stratégiájával, illetve annak hiányával több mű is foglalkozott (vö. BALÁZS

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén 2012. december 11-én elhangzott előadás szerkesztett változata. A tanulmány az OTKA K81315 számú „Kognitív stilisztikai kutatás” című pályázatának támogatásával készült.

2001; É. KISS 2004; KONTRA 2010; KISS 2012; PÉNTEK 2012), ezek módszeres áttekintésére a jelen tanulmány nem tér ki. Minden közösségnek és kultúrának van nyelvstratégiája. Ezek a nyelvstratégiák nagymértékben különbözhetnek egymástól meglétük és hatásuk erősségében, kidolgozottságuk és tudatosíthatóságuk mértékében, a stratégiai célok elérésének rész kérdéseiben. Azonban mindegyik a nyelv és nyelvközösség fennmaradását és fejlődését, teljesítményének növelését, korszerűségét tűzi ki célul. Az angolszász kultúrákban a nyelvstratégia nyíltsága nem különösebben erős, a stratégiai célok főképp a mindennapi gyakorlatban, az oktatásban és a nyelvi kreativitásban valósulnak meg, diszkurzív módon, a minőség- és teljesítményelvű sokféleségben (vö. pl. MILROY–MILROY 1985). A német kultúrában jelentékeny a nyelvstratégia nyíltsága, a nyelvi kérdések a nyelvi eszmény, a nyelvi helyesség, a hagyomány és a jövő szempontjából nagymértékben reflektálódnak a nyelvről szóló metaszintű diszkurzusokban, a nyelvtudományban is (vö. VON POLENZ 2000; GLOY 2000; LUCKMANN 1982). (Egyik esetben sem a „politikai korrektségről” van szó.) Ismeretes a skandináv és balti kultúrák és nyelvek nagyfokú stratégiai feldolgozottsága (l. pl. POMOZI 2011).

A nyelvstratégiáról szólva előre le kell szögezni: nem panasznpra van szükség, sem nem a kívánságlisták előhozatalára. Nem az ideológiák és a kulturális érdekcsoportok harca oldja meg a kérdéseinket, az aszimmetrikus ellenfogalmak (a mindenkori „mi” és „ők” szembenállása; vö. KOSELLECK 2003) meglévő rendszere fölé kell konszenzust kialakítani. Nem hasznos a tragikum (a hungaropesszimizmus) és nem hasznos a közömbösség, éppígy nem az eltúlzott honféltség. A megalapozáskor nem kellene jelszavak és média-tűzijáték. A felelősség méltóságával közelítsük meg a kérdéskört, azaz saját magunk egy lényegi összetevőjét. A magyar nyelv jövője nem lehet holmi jóslás vagy kuruzslás áldozata, hanem csakis az alkotó gyakorlat és a felelős tervezés együttes kimenete, megfelelő elméleti és módszertani keretben. KISS JENŐ (2012) és PÉNTEK JÁNOS (2012) külön hangsúlyozza a nyelvstratégia nyelvtudományi megalapozásának és tudományos alap más cselekvők általi elfogadásának szükségességét.

A nyelvstratégia összetett tevékenység összetett rendszere. A nyelvstratégia nem csupán nyelvpolitika vagy nyelvi tervezés, vagy akár nyelvművelés. Az összetettséget a következőképpen vázolom:

1. A stratégia fogalma
2. A nyelvstratégiát meghatározó körülmények (a lehetőségek rendszere)
 - A) A külső és belső körülmények viszonya
 - B) A külső körülmények
 - C) A kultúra
 - D) A nyelvközösség és a nyelv
 - E) A nyelv
 - F) A magyar nyelv helyzete az ezredfordulón
 - G) A körülmények összegzése: a különbözőség egysége
3. A nyelvstratégia cselekvési formái (a köteleességek rendszere)
 - A) A tudományos leírás
 - B) A nyelvi tervezés

- C) Nyelvpolitika, nyelvi jogok
- D) Az oktatás
- E) A kulturális politika
- F) Ismeretátadás
- G) Cselekvők, intézmények, finanszírozás

A nyelvstratégia a nyelvet és az azt beszélő közösséget szociokulturális közegben értelmezi. Ennek az értelmezésnek az általános eszmei kerete a hermeneutika, szűkebb nyelvtudományi megalapozása funkcionális. Az alábbi áttekintés során szóba hozandó álláspontok és ideológiák nem kizárólag a nyelvtudomány területéről származnak, hanem szélesebb, általánosabb kulturális csoportoktól.

II.

1. A stratégia fogalma. – A stratégia rövid meghatározás szerint összetett, nagyléptékű tevékenység megtervezésének és végrehajtásának tudománya; illetve valamely eljárás, tevékenység átfogó terve, amely tartalmazza a cél eléréséhez szükséges cselekvéseket és a lehetséges akadályozó tényezőket. A stratégia tehát hosszú távú és jelentős tevékenység megtervezése és a kivitelezésben folyamatos ellenőrzése, az eredmények visszacsatolása (vö. BECHMANN 1981). A stratégia az adott tevékenység legjelentősebb tényezőit és összetevőit tartalmazza: a kitűzött célt és a cél eléréséhez szükséges legfontosabb cselekvési és körülmény-tényezőket. A stratégia alapvető része a probléma- és helyzetelemzés, a hozzáférhető ismeretek és előrejelzések feldolgozása a cél elérése érdekében, tervezés, becslés, előzetes döntések sora a következő területeken: a lehetséges módok, módszerek, eszközök, „költségek”, elvárt eredmények, kockázatok, veszteségek és mellékhatások. Kiemelendő a cselekvések lehetőségeinek, terének, forrásainak, ágenseinek, intézményeinek és következményeinek elemzése, alternatívák kidolgozása.

2. A nyelvstratégiát meghatározó körülmények (a lehetőségek rendszere). – A nyelvstratégiát meghatározó körülmények között a stratégia megtervezésének és végrehajtásának feltételeit szükséges előszámlálni. A feltételeket körülmények rendszerében vázolom a következőkben, probléma- és helyzetelemzésként. A körülmények rendszerének módszeres, tudományos vizsgálata alapfogalmakra (nyelv, nyelvközösség) is kiterjed. A reflexív értelmezésre nem csupán tudományos igényből van szükség, hanem éppen a tervezés megalapozása miatt, azért, hogy a stratégia ne csak tervezés legyen, ne csak futurologia vagy kívánságlista, hanem megalapozott cselekvések sora. Annál is inkább szükséges az alapfogalmak újraértelmezése (de nem feltétlenül teljesen új értelmezése), mert a nyelv, a nyelvközösség történeti jelenségek, történetileg változnak, főképp a gyors és alapvető társadalmi, gazdasági és kulturális átalakulások idején. Ilyen változásokat hajt végre és él át a magyar nép és a magyar nyelvközösség is az ezredfordulón. Így nemcsak a nyelvstratégia fontos, hanem annak alapkategóriái is.

A) A külső és belső körülmények viszonya. – A nyelvstratégia egyik alapja a nyelv és a nyelvközösség körülhatárolása és a környezetéhez való viszonyának a meghatározása.

A magyar nyelv, nyelvközösség, nemzet, állam és külső környezete viszonyát rendszer és környezete viszonyában tudjuk leírni. Az önmagában álló meghatározás (immanens definíció) hiányos marad, hiszen a tárgyalt jelenség egyik leglényegesebb összetevőjét hagyja figyelmen kívül, azt, hogy nem magában áll, hanem hasonló jelenségek (nyelvek, nyelvközösségek, nemzetek, államok) közegében, azokhoz is viszonyulva létezik, azok viszonyában tartja fenn önmagát.

Erről az operatív strukturális helyzetről a magyar tudományos és kulturális diskurzusban lényegében két álláspont uralkodik, egymást feltételezve (az aszimmetrikus ellenfogalmak rendszerében): a) az egyik a külső tényezőket (más államok, az EU, más nyelvek, kultúrák, főképp a közvetlen és tágabb földrajzi környezetben) mint a magyartól abszolút különálló és gyakran mint ellenséges erőket értelmezi; b) a másik a külső tényezőket csak részben tekinti külsőknek, inkább egy határok (földrajzi, állami, nyelvi és kulturális határok) nélküli világgént érti, ahol lényegében nincsen külön környezet. Ezeknek az irányzatoknak a részletes elemzését e helyt nem lehet elvégezni. Az első irányzat jellegzetes hirdetői a magyar nyelv és nyelvközösség, magyar nép gyökereit például a hun „rokonságban”, az ókori törökségben és más kultúrákban kereső körök, a második irányzat jellegzetes hirdetői a mai globalizáció fenntartás nélküli hívei.

A viszonyt józanul vizsgálva a kettő, vagyis rendszer és környezet kölcsönviszonyát lehet megállapítani (elsősorban LUHMANN 1998: 60–78; MATUREANA–VARELA 1980 alapján):

a) A társadalom, a közösség, a kultúra, a nyelv emergens, autopoetikus, önalkotó rendszerek.

b) A környezettől való függetlenség és függőség nem kölcsönösen egymást kizáró rendszerjellemzők, hanem meghatározott feltételek mellett együtt egymást segítik.

c) A rendszer nem csak strukturálisan, művelési jellegében is autonóm; az autonómia nem a teljes elzártság, nem a kapcsolathány.

d) „[C]sak operatíván zárt rendszerek tudnak magas fokú egyedi összetettséget létrehozni, amelyek azután arra szolgálhatnak, hogy azokat a vonatkozásokot specifikálják, amelyekkel a rendszer feltételek mellett a saját környezetére reagálni tud” (LUHMANN 1998: 68).

e) Nélkülözhetetlen esetlegesség van a rend emergens létrehozásában; az esetlegesség mértéke nő a rendszer összetettségének növekedésével.

f) A rendszer elemei nem független egységekként állnak össze, hanem maguk is emergenciai eredményei, és különbségként funkcionálnak a rendszeren belül.

g) A rendszerfogalom a környezetfogalmon nyugszik, és sem logikailag, sem analitikusan nem izolálható.

Miért fontos mindez? Azért, mert a magyar nyelv és a magyar nyelvközösség egyik legalapvetőbb nyelvstratégiai kérdése a környezetéhez való viszonya. A függetlenség ebben a viszonyban nem az abszolút izoláció, amiképpen a más nyelvekkel és kultúrákkal való érintkezés pedig nem azonos a teljes beolvadással.

Ésszerűen a magyar nyelv és nyelvközösség helyzete az autonómia fogalmával jellemezhető: az autonómia az a helyzet, ahogy mi (mi is) kijelöljük határainkat környezetünkhöz képest az önértelmezésben.

B) A külső körülmények. – A Kárpát-medencei magyar nyelvterület mint térség ismeretes módon történeti koronként változó módon határozta meg önmagát és viszonyult a környezetéhez. Önmagára való vonatkozásában és ön maga folyamatos megalkotásában saját maga környezetét is alakította, amennyiben saját maga részéről pontosan kijelölte az elkülönülés és a kapcsolat (hasonlóság) kulturális és nyelvi tartományait. Ennek az interaktív meghatározási műveletnek volt egyik mérhető eredménye a nyelvi hatásoknak az irányítása. A honfoglalás előtti török, a honfoglalás utáni szláv nyelvi hatás a népi kultúrát érintette alapvetően, a magyar nyelvi térség saját környezetformálása révén. A latin, később a német és részben a francia a magas kultúrában lett a magyar nyelvi és kulturális térség elfogadott környezete. Tehát nem közvetlenül határos nyelvek, hanem nagy kultúrájú és tekintélyű kultúrák és nyelvek. Ugyanakkor a középkor óta a Kárpát-medencei magyar nyelvterület közvetlen határoló nyelvei máig nem kerültek be az általános vállalt magyar nyelvi környezetbe, csak az utódállamok magyar kisebbségeiben. Jelképes megnyilvánulása mindennek az a tény, hogy nincsenek korszerű román, szlovák, szerb, horvát párú magyar szótárak, korszerű magyar nyelvű román, szlovák, szerb, horvát nyelvtanok, történelmek. Hasonlóképpen két hosszú időre berendezkedő idegen hatalom, az oszmán-török és a szovjet-orosz nem jutott be a magyar nyelv és kultúra önálló környezetébe. A modernség későbbi szakaszában, a 20. század közepétől szintén távoli és a magas kultúrára ható kapcsolat az angol nyelv behatolása a magyar nyelvi térségbe. Másrészt a 19. században és részben a 20.-ban a latin csökkenő mértékben, a német növekvően újból hatott a népi kultúrára, és az 1980-as évektől ez érvényes az angolra is. Az itt röviden jelzett döntések nyelvstratégiai és tágabban kulturális jellege vitathatatlan, akkor is, ha a cselekvők nem mindig a teljes rendszer (nyelv, nyelvközösség, kultúra) egészében gondolkodtak. A cselekvésekből és kommunikációs aktusokból dinamikus rendszer állt össze (történeti koronként mindig újra), amely tendenciaszerűen érvényesítette az egyedi döntéseket, stratégiaként érvényesülő irányvonalakat kialakítva. Kiemelendő, hogy a döntések végrehajtói és részben tudatosítói a népi és a magas kultúra minden szintjén megtalálhatók. E tény a nyelvstratégia gyakorlati végrehajtó és reflexív, esetenként tudományos összetevőinek együttes megvalósulására mutat rá. Egészében a magyar nyelvközösség saját környezetét a nagy európai kultúrnyelvekkel való viszonyban határozta meg (egyes történeti szakaszaira és területeire l. TOLCSVAI NAGY 2004).

Összefoglalva: a magyar nyelvközösség a honfoglalás óta meglehetősen egyértelműséggel meghatározta a maga részéről nyelvi autonómiáját, valamint környezetének jellegét: ez kulturális és nem pusztán földrajzi alapú döntések sorozata, máig folyamatosan. E döntések mind gyakorlati, mind elméleti jellegűek, és legalábbis többségiek vagy többségi hatásúak. Miközben tehát például az újkori szabadságharcokat mindig elbukta a magyar nemzet vagy a magyar állam, az autonómia operatív kialakítása és alakítása (az autopoieszis) az önreferenciával és

reflektáltsággal hosszú távon a fenntartást, a fennmaradást biztosította. Ezt a cselekvési képességet meg kell tartani, és tervezni kell.

C) **A k u l t ú r a.** – A kultúra egy közösség normáinak, értékeinek és anyagi javainak összessége, amelybe beletartoznak a mindennapi és tudományos ismeretek, a természeti és a főképp ember alkotta tárgyi környezet és a művészeti alkotások. Kultúra az az ismeretrendszer, amelyet az egyén szocializációja során elsajátít. A kultúra a folyamatos emberi közösségi tevékenység eredménye. Nem kész dolog, amelybe beleül egy közösség kultúrájának a tagja, hanem a közösség tagjai által folyamatosan fenntartott tudás- és cselekvésrendszer, amelyen folyamatosan változtatnak a közösség tagjai. A kultúra lényegi összetevője a kumuláció, a kulturális tényezők megalkotása, egymásra épülő felhalmozása, és e folyamatban történeti változása. A kultúra fontos jellemzője a normativitás, a kreativitás, a sokféleség és a hagyomány. A hagyomány nem kész és változtathatatlan minta, nem holt anyag, nem múzeumi tárgy, hanem az állandó önmagára vonatkozó feldolgozás.

A kultúra mint egy közösség kultúrája éppúgy a teljes elkülönülés és a teljes beolvadás közötti autonómia státusában képes hosszú távon létezni. A mai kultúra egyik fő kérdése az egységesülés. A globalizáció egyrészt a világméretű egységesítés, másrészt a helyi jellegzetességek előtérbe helyezése, vagyis a betagozódás, igazodás és az elkülönbözés, a különbség mint jellegzetesség. Ezzel a kettősséggel együtt jár a hagyomány fenntartása és a modernizáció együttese és feszültsége, amelyben az innovációk a koherenciát jelentékenyen erősítik. „Az innovációk diffúziója rendkívül összetett szociálpszichológiai folyamatokban megy végbe – amelynek materiális tartományában az újdonság kompatibilitása, a befogadóknak az elvárt gazdasági haszonra irányuló kockázatkészsége szerepet játszik” (COX–ZENDER: 2000: 166).

D) **A nyelvközösség és a nyelv.** – A nyelvstratégiával kapcsolatos alapfogalmak kapcsán számos kérdés fogalmazódik meg. Miről is beszélünk a nyelvstratégiáról szólva? A nyelvről? A nyelvi rendszerről? A nyelvhasználatról? Mindkettőről? A nyelvet beszélőkről? Egyénenként? Közösségként? Egy vagy sok közösségként?

Ahhoz, hogy a nyelvstratégiát fogalmi rendszerbe tagolhassuk és kidolgozhassuk, a nyelv és a nyelvközösség fogalmát is tisztázni szükséges. Annál is inkább, mert e két alapkategóriának is többféle értelmezése van forgalomban. Ezúttal csak a magyar kultúrabeli értelmezésekre összpontosítva, a nyelvközösségről többek között a következő jellegzetes álláspontok azonosíthatók:

a) A nyelvközösség nemzeti közösség, amely célelvű (teleológiai) folyamat során halad önmaga küldetésének a kiteljesítése felé, amely végső állapot része a nyelv tökéletes megvalósulása, a nemzeti lét lényegéeként.

b) A nyelvközösség véletlenszerűen létrejövő közösség, amelynek tagjai csak azért tartoznak össze, mert születésük révén egy nyelvet beszélnek.

c) A nyelvközösség nyitott közösség, amelynek bárki tagja lehet, aki az adott nyelvet beszéli, anyanyelveként (vagy esetleg második nyelveként).

A jelen áttekintésben érvényesülő funkcionális nézőpontból a nyelvközösség egyének és beszélőközösségek hálózata. Az egyén saját anyanyelvváltozatát

tanulja meg anyanyelveként, és fokozatosan sajátít el más funkcionális változatokat. Az eddigiek értelmében a nyelvközösség fontos jellemzője (szemben a fenti három állásponttal):

a) autonóm, részben zárt (az anyanyelvi eredetű vagy szintű tudás a feltétel), részben nyitott (tagja lehet valaki kívülről), önmaga határait részben önmaga jelöli ki;

b) folyamatos kulturális és nyelvi kumuláció eredménye;

c) a közös nyelv csak részlegesen közös, változatokban funkcionál;

d) tagjai a nyelvben leképezett kategorizációs módok révén a világ sajátos, smák szerint perspektivált megkonstruálásában lesznek cselekvően részesek.

A nyelvközösség belső helyzetének fő tényezői:

a) a nyelvközösség, a nemzet, a kulturális és politikai/állami közösségek összefüggései;

b) állami, nyelvváltozat szerinti, kulturális tagoltság;

c) nyelvi kisebbségek a magyar nyelvterületen, a magyar állam területén;

d) potenciál, teljesítmény;

e) történeti fejlődési tendenciák;

f) érték szempontok, értékértelmezések.

A tényezők történeti változásait az elmúlt évtizedekre szűkítve érdemes szintetizálni egyetlen modellben. A magyar nyelvközösség és a magyar kultúra nyelvi alapú tagolódása a modernizáció során igen kiterjedté vált. Elsősorban a városiasodás és a városi népi kultúra, a 20. század közepétől a populáris kultúra és nyelvváltozatok új típusú csoportokat és régiókat hoztak létre, amelyeknek a határa társadalmilag és földrajzilag már kevésbé éles. Alakító tényezők a tárgyi és szellemi etnológiai jellemzők (kanonizált és tanított ismeretek, életmód, munka, család és házasodás, zene, költészet/irodalom, tájékozódás a világban, média, tárgyi kultúra, mindezek állandósága vagy változása), a földrajzi és közlekedési viszonyok, a településtípusok, ehhez kötődően a kommunikációs hálózatok és színterek, mindenkor jellegük és mennyiségük. A dialektológiai, szociolingvisztikai jellemzők hálózati és térségi megvalósulása az előzőekkel szoros kölcsönhatásban áll. A jellemzőknek több történetileg prototipikus együttállása föltételezhető, többek között az alábbiak:

a) paraszti (falusi: földműves és kézműves) nyelvjárási csoportok, hálózatok és térségek, amelyekre jellemző: hagyományörző, statikus, helyhez kötött;

b) városi eredetű vagy annak tartott populáris csoportok, hálózatok és térségek, amelyekre jellemző: újító, mobil, hálózatokban élő;

c) sztenderd és elit, mintaadó beszélői csoportok, hálózatok és térségek, amelyekre jellemző: kodifikáció és innováció együtt, elit, kiterjedő, reflexív.

A fenti három típus nem különül el egymástól élesen, átfedések vannak közöttük, továbbá az egyes típusokon belül nagy a változatosság. E kulturális-nyelvi rendszert durván szabják darabokra a trianoni határok (ahol az államnyelvi különbségek a mai nem egyformán könnyebb átjárhatóság ellenére is érvényesülnek). Az ezredfordulón a Kárpát-medencei magyar nyelvközösség és nyelvi térség sajátos képet mutat. Egyszerre van jelen és érvényesül 1. a szerves fejlődésen, nyelvjárási és paraszti (falusi) néprajzi és városi hagyományokon alapuló cso-

port-régióhálózat; 2. a Trianonban mesterségesen meghúzott államhatárok szerinti régiók rendszere (a kettő nem azonos, a második számos helyen mesterségesen metszi az elsőt); 3. a kommunikációs társadalom helyhez, földrajzi ponthoz vagy térséghez egyre kevésbé kötött, dinamikus, állandóan változó hálózata, amelyekbe bárhol, bármikor be lehet lépni. A teljes rendszer hálózatos jellegű.

E) A nyelv. – Aligha készíthető alkalmas nyelvstratégia a nyelv értelmezése nélkül. A nyelvtudomány hosszú ideje plurális, erősen eltérő nyelvelméletek élnek egymás mellett évtizedek óta. A hagyományos nyelvtanítás szerint a nyelv elvont rendszer, a közösségi tudás része, amelyet az egyén megtanul (vö. pl. KESZLER szerk. 2000). A formális nyelvészet szerint a nyelv tudás, velünk született, beprogramozott univerzális logikai grammatika, amely az anyanyelvben megvalósul (vö. magyar nyelven É. KISS–KIEFER–SIPTÁR 1998).

Ezt a sort ki lehet egészíteni kulturális alapú determinista nyelvfogalmakkal (l. még TOLCSVAI NAGY 2009). Ezek a nyelvfogalmak nem elsősorban a nyelvtudomány diszkurzusában alakultak ki, hanem a nyelvről való vélekedések kidolgozóinak és hirdetőinek tágabb körében. E körök szociológiai összetétele igen változatos, történeti koronként módosuló.

Egy nézet szerint a nyelv mindenkori „kész” állapota egyfajta abszolútumként érvényesül, a beszélő egyén és közösség nem változtathat rajta, annak ki van szolgáltatva. E felfogás egyik kiágazása minden nyelvi változást romlásnak tart, és vissza kíván állítani egy vélt vagy valós korábbi történeti állapotot mint abszolút, maradéktalanul jó nyelvi rendszert.

Egy másik felfogás a történeti tragikumközpontú nézet. Ennek fenntartói a magyar nyelvet külső erők által üldözött, magányos és minőségében is egyedülálló lényegi rendszernek tekintik. A magyar nyelv ekkor azonos közvetlenül a magyar nemzettel, annak tragikusan értelmezett történetével. A hagyomány nem hagyománymondás, hanem rögzített állapot. E magyarázat egyes változatai a vélt ősi rokonságokban (mostanában a hunban, ismét a törökben) keresik a tökéletes magyar nyelvet.

Harmadik jellegzetes álláspont a strukturalista, értékharító, közömbös értelmezés. Az eszköz-felfogásból kiindulva eszerint a nyelvnek nincsenek szubsztanciális közösségi, kulturális összefüggései, ezért története sem lényeges, a nyelv lényegét nem érinti.

A funkcionális nyelvleírás a rendszer, a használat és a közösség, kultúra tényezőit harmonizálja a nyelvfogalomban (vö. többek között BARLOW–KEMMER 2000; GIVÓN 2002; GEERAERTS–CUYCKENS eds. 2007; LANGACKER 1987). Eszerint a nyelv az emberi megismerés során kialakuló kategóriák szimbolikus leképezésének közösségi rendszere, amely a személyközi, közösségi jelentésképzésen alapul és a kulturális ismeretfelhalmozás során alakul történetileg. Ezért miközben egyetemes kognitív elvek adják az alapját, a megismerés perspektívátságából és variabilitásából eredően az egyes nyelvek erős kultúraspecifikus vonásokat mutatnak (l. pl. PALMER 1996; DIRVEN–WOLF–POLZENHAGEN 2007). A funkcionális nyelvészet általános elméleti tételei a következők:

a) A nyelvi rendszer kisebb és összetett elemeit a mindenkori beszélő né-

zópontjából kell bemutatni, hiszen a mindenkori beszélő aktuális perspektívája alakítja a közlés nyelvi szerkezetét.

b) A nyelvi kifejezéseket jellegzetes, gyakori közegükben kell leírni, nem önmagukban.

c) A jelentés egyenrangú az alakkal (az alaktani, mondattani szerkezetekkel), sőt egyes magyarázatokban a jelentés elsődleges, a jelentésszerkezetekből erednek a morfológiai és szintaktikai szerkezetek.

A funkcionális nyelvészet szerint a nyelv rendszer jellegét elsősorban sémák rendszere adja. A séma nyelvi kifejezések dekontextualizált, elvont szerkezete, fonológiai, szemantikai és morfoszintaktikai szempontból egyaránt. A sémák mintaként szolgálnak a legkülönbözőbb nyelvi szinteken: különböző egyedi nyelvi kifejezéseket ezek alapján, ezekhez képest lehet létrehozni. A sémák – a szabályoktól eltérően – valószínűségi minták, amelyekre nem a biztos megjósolhatóság jellemző. A nyelvi kifejezések helyességét nem a szabályszerűséggel (a szabályoknak való megfeleléssel) lehet jellemezni, hanem az adekvátsággal, amelyet a beszélői szándék és a hallgatói elvárás valós nyelvi interakcióban határoz meg.

A nyelvi rendszer a stabilitás, az adaptív (alkalmazkodó) képesség és az informativitás paraméterei szerint funkcionál, az ismétlődő és változtatva ismétlődő közlések sémahálózatába (vö. GEERAERTS 2006; CROFT 2000). A nyelvi gyakorlat és reflexív visszacsatolása két szinten jellemezhető (a két szint között nem éles a határ):

a) elemi, általános szint szerint: mindenki beszél anyanyelvén, közös cselekvés és figyelemirányítás keretében, a nyelvi interakció technikai értelemben főképp egyszerűen sikeres vagy sikertelen; a nyelvhasználat automatikus;

b) minőségi szint: a pusztán közlés együtt jár a helyzet reflexiójával és a beszélő önreflexiójával, a beszélő nézőpontjából; nem feltétlenül és nem teljesen automatikus; főképp többé-kevésbé nyíltan problémamegoldó, alkotó.

F) A magyar nyelv helyzete az ezredfordulón. – A magyar nyelv ezredfordulós helyzetéről sok ismerettel rendelkezünk, de nem eléggel, és még kevésbé szintetizálttal. Ezért e helyt elsősorban a szóba jöhető tényezőket érdemes felsorolni, amelyek mentén mind a részletes kutatás, mind az összegzés elvégezhető.

A külső helyzet fontos tényezője a) a státus mennyiség, minőség szerint, kitérve a teljesítmény, vonzerő, tekintély szempontjaira; b) kontaktushatások (kisebbségi magyar nyelvterületi államnyelvi, regionális [nem csak utódállambeli], globális); c) az EU hatása; d) a globalizáció kulturális hatásai. A külső viszonyokról keveset lehet tudni.

A belső helyzet fontos tényezője a) a funkcionális adekvátság (ez magas szintű); b) változatok és változatosság, sztenderd (a változatok hálózata gazdag, a sztenderd státusa módosulóban van); c) beszélőközösség-fajták (hálózat változatos, az 1980-as évek vége óta a nyilvánosság előtt is megmutatkozva); d) a nyelvközösség reprodukciós potenciálja (csökkenő, mert a népességszám csökken); e) Magyarország és a határon túli régiók (a határtalanítás folyamata egyre erősebb; a szétszakított magyar régiók nyelvi egyesítése sikeresen zajlik, azaz a természetes nyelvi kapcsolatok helyreálltak vagy helyreállóban vannak; ez

rendkívüli erőfeszítéseket is kíván, és ezek az erőfeszítések megtörténnek; vö. pl. BENŐ–PÉNTEK szerk. 2011).

G) A körülmények összegzése: a különbözőség egysége. – A magyar nyelv, a magyar nyelvközösség és kultúrája közelmúltjában és jelenében a hagyomány és az újítás ősi egysége megvalósul, magas minőségi szinten és kiváló funkcionalitással. Jól mutatja ezt az 1990 óta bekövetkezett folyamatok sora, melyek alkotó energiákat szabadítottak fel. Jóllehet, az átalakulás – amely még nem ért véget – komoly kulturális válsággal jár együtt. A válság elsősorban a korábban magától értetődő viselkedésformák, értékek és hagyományok eltűnésében vagy gyökeres átalakulásában mutatkozik meg, amelynek során a közösségi formák és egyes intézmények kérdésessé válnak (vö. BELL 1979). A rendszerváltást gyakran értelmezik egy (korábbi) „normális” állapot visszaállításaként vagy visszanyeréseként. A legtöbb ma élő nemzedéknek azonban nincsen ilyen korábbi tapasztalata, általában tájékozatlan a plurális kultúrában, és valójában nem volt korábbi feltételezett, ma autentikus állapot. A kulturális elbizonytalanodásnak föltehetőleg ez az egyik fő oka.

Másrészt a rendszerváltozás nyelvi hatásaként két fő tényezőt lehet kiemelni. A rendszerváltásnak nevezett történelmi változás egyik legfontosabb hozadéka a Kárpát-medencei magyar nyelvterület nyelvi egyesülése. A rendszerváltás egy másik közvetlen eredménye a szólásszabadság. A nyelvi szabadság e két igen értékes hozadéka mellett a nyelvi közösségi formák igen gyors átalakulása a gazdagság és az alkotókedv megnyilvánulásaival együtt a közösségi formák elbizonytalanodásában is megmutatkozik. Nem a szétkülönbözés veszélyéről van szó, hanem a nyelvi tevékenység hatékonyságáról, a nyelvi teljesítmény minőségéről vagy azok csökkenő voltáról. Ugyanakkor egyértelművé vált a kisebbségi helyzetben, főképp a peremhelyzetben élő magyar anyanyelvű csoportok nyelvi veszélyeztetettsége.

Mindamellet az elmúlt néhány évtizedben összességében a magyar nyelvközösség nyelvi teljesítménye kiemelkedő volt, és az ma is. A magyarság folyamatos önmegértésében ki tudja jelölni helyét a világban, és tájékozódni tud a világban, saját nyelvén, saját fogalmi rendszerében (ahogy egy kissé lazább kifejezéssel gyakran megnevezik: észjárásában). E közösségi szellemi tevékenység csakis más kultúrákhoz és nyelvekhez viszonyítva, velük társalognva mehet végbe. Ez belső viták során történik meg, de a Kazinczy-féle különbözőség egysége ma is érvényesül, anélkül, hogy megbontaná a magyar nyelv jellegzetességeinek összességét.

Az általunk megértett világban való közösségi és személyes létezés (az autentikusság) folyamatosan kiküzdött és újraalkotott nyelvi teljesítménye óriási erő, lassan ezer éve írásos nyelvi emlékekkel is bizonyítottan. A mindennapi nyelvi alkotókészség tartja életben e folyamatot, a megfelelő kifejezés mindenkori megtalálása hagyomány és újítás kettősségében.

3. A nyelvstratégia cselekvési formái (a kötelességek rendszere). – Az előző részben leírtak alapján a nyelvstratégia összetett cél- és cselekvési rendszer, amelynek a szinterei, a tervezői és cselekvői nem egyetlen egységes társadalmi intézményt alkotnak, hanem a nyelvközösség legkülönbö-

zőbb részein tevékenykednek és beszélnek (azaz cselekvően és alkotóan használják a nyelvet). A nyelvstratégia komplexitásában tényező az elvont fogalmi rendszer, az ideológia, az érzelem, ahogy a gyakorlati jellegű beszédesemények is. Az alábbiakban a nyelvstratégia fontos tényezőinek rövid elemzése következik.

A) A tudományos leírás. – A nyelvstratégia nem dolgozható ki a nyelv és a nyelvközösség, valamint azok környezete tudományos szintű leírása nélkül. Nem kétséges, hogy soha ennyit nem tudtunk a magyar nyelvről, a nyelvi rendszert, a nyelvhasználatot és a nyelvet beszélő közösséget illetően, mint manapság. Mégis, legfőljebb sejtéseink és részleges adataink vannak arról, hogy miképp beszélnek most Kőbányán, Gyulakeszin, Széken, Lendván vagy Zsérén. Sokat tudunk arról, hogy miképp viszonyulnak kisebbségi kétnyelvűségi helyzetben a magyarhoz a magyar anyanyelvűek, de nem eleget. Ezért a nyelvtudománynak további erőfeszítéseket kell tennie a magyar nyelv minél jobb és kiterjedtebb leírása érdekében. A leírást a részkérdéseken túl a szintézis (szintézisek) felé szükséges kibővíteni. Elsősorban a nyelvi rendszer és a nyelvközösség közötti összefüggések alaposabb kidolgozása hiányos: a kiterjedt grammatikai (vele együtt szemantikai), szövegtani, stilisztikai és szociolingvisztikai, dialektológiai leírások, adatbázisok, továbbá az antropológiai, művelődéstörténeti és eszmetörténeti kutatások közötti összefüggések bemutatása szegényes, jóllehet ezek a diszciplináris területek a nyelvi gyakorlatban és az önreferáló, önreflexív cselekedetekben nem válnak szét élesen.

B) A nyelvi tervezés. – A nyelvi tervezés ebben a legismertebb értelmezésben kiterjesztett értelmű nyelvművelés, a nyelvbe és a nyelvközösség nyelvi értékrendjébe való olyan tudatos beavatkozás, amely nem csupán az adott nyelvi rendszer sajátosságait, történeti jellegzetességeit tartja számon és változtatja meg, hanem azokat a nyelvközösségi, társadalmi és szociokulturális tényezőket, valamint történeti folyamatokat is figyelembe veszi, amelyek magának a nyelvi tervezésnek, a nyelvi folyamatok (lehetséges) irányításának közvetlen, részben hasonló módon leírható, vizsgálható, értékelhető és tervezhető kontextusát adják. A nyelvi tervezés ezáltal a helyesség rétegzett, szocioregionális, interakciós és nyelvi kötöttségbeli összetevőit a mindenkor nyelvközösség belső szerkezetével, a szociokulturális és szociolingvisztikai adottságokkal kívánja összhangba hozni, valamely eszményi cél elérése érdekében.¹ Ez a tevékenység ugyanakkor gyakorlati jellegű is. A nyelvi tervezés szociolingvisztikára (kifinomult rendszerű adatgyűjtésre) alapozott nyelvművelés, amely összetett antropológiai kultúrafogalommal dolgozik. (A nyelvi tervezésre összefoglalóan l. többek között FISHMAN ed. 1974; COBARRUBIAS–FISHMAN eds. 1983; COOPER 1989; JAHR ed. 1993; CLYNE ed. 1997; TOLCSVAI NAGY szerk. 1998; SZÉPE–DERÉNYI szerk. 1999.)

Kiemelt nyelvtervezési feladatok a nyelvstratégia keretében az ezredfordulón:

- a) korpusztervezés a nyelvi hiány területein;
- b) korpusz- és státustervezés (például a magyar sztenderd jövőjét illetően);

¹ A helyesség itt a legtágabban értelmezendő kategória: helyes nyelvi közlésnek tekinti a beszélő vagy hallgató azt a nyelvi közlést, amely számára érthető, továbbá mind szorosabban vett nyelvi, mind tágabban kulturális, közösségi és esztétikai szempontból legalábbis elfogadható.

- c) presztízstervezés (a magyar nyelv tekintélyi változatait illetően);
- d) nyelvi igazgatás (menedzsment), azaz a nyelvi tanácsadás szervezetének és nyelvtudományi keretének a kialakítása;
- e) a határtalanítás megvalósítása a részkérdésekben;
- f) az idegen szavak (kölesönszavak) környezethez való kettős, interaktív viszonyának a kidolgozása (az autonómia és környezeti kapcsolatok, hatások relációjában, tekintetbe véve, hogy az idegen szavak nem csak „jönnek”, és nem csak „hozzák idegenek”, hanem hozzák maguk a magyar beszélők);
- g) a teljes magyar nyelvterületre érvényes egységes terminológia kialakítása a lehetséges mértékig;
- h) a digitális nyelvhasználat folyamatos elősegítése (l. SIMON et al. szerk. 2012).

C) **Nyelvpolitika, nyelvi jogok.** – A nyelvi jogok kérdésköre a nyelv, nyelvközösség, környezete és a kultúra összefüggésrendszerének először elfogadott, majd jelentős tényezője lett a magyar nyelvről szóló diszkurzusban is. A magyar nyelvvel kapcsolatos viták, eszmék és döntések egy jó része azonban ma is gyakran lazán kezeli a jogi kereteket. A tételes, kanonizált jog jellege különbözik a nyelvi gyakorlattól, a kultúra- és nyelvértelmezésektől, leginkább abban, hogy a jog egyértelmű jogokat és kötelezéseket nevez meg és szabályoz a nyelvvel (nyelvekkel) kapcsolatban, amit pedig nem szabályoz, az kívül esik a jogi kereteken. A jogi szabályozásnak mások a keretei és a hatásai, mint a leíró nyelvtudományi, a nyelvtervezési (nyelvművelői) döntéseknek. A magyar nyelvstratégia tudatos művelőinek nagyobb fokú jogismeretekkel és jogtudatossággal kell eljárniuk.

Kiemelt nyelvi jogi kérdések a nyelvstratégia keretében az ezredfordulón:

- a) a nyelvi jogok megismerése, megismertetése és további kidolgozása általánosságban;
- b) nyelvek és nyelvváltozatok állami státusának értelmezése;
- c) kisebbség és többség viszonyának nyelvi jogi szabályozása, különös tekintettel a kétnyelvűségre²;
- d) jelnyelv, hátrányos helyzetű kisebbségek nyelvei.

A nyelvpolitika szűkebb értelemben a nyelvvel kapcsolatos politikai döntések rendszere. Kissé tágabban, de pontosabban a nyelvpolitika egy kormánynek vagy hasonló, közösséget vezető, hatalmat birtokló intézménynek a nyelvvel kap-

² Az elmúlt két-három évtized során a kisebbségi jogok egyénre összpontosítása és a közösségi kisebbségi jogok figyelmen kívül hagyása a többnyelvűség felé tereli a személyes döntéseket, tendenciaszerűen, és nem a soknyelvűség felé, méghozzá általában Európán kívül is. Ebben a folyamatban a többnyelvűség az angol még erősebb terjedését eredményezi, sorvasztva a közösségi, például nemzeti kisebbségi nyelveket. A szabadság *laissez faire* értelmezése a személyi döntésekben látszólag megadja a szabadságot, valójában azonban globalizációs folyamatokba tereli be a döntéseket, így a jogalkotást kezdeményezők szándékával ellentétes hatást ér el (vö. KONTRA 2010; JUHÁSZ 2012; ANDRÁSSY 2012; további adatokkal és szakirodalommal). Egyértelmű, hogy jelenleg az Európai Unió is ezt az irányt erősíti. Az elmúlt évek politikai fejleményei azt mutatják, hogy hosszú és kitaró politikai küzdelemben lehet eredményeket elérni, többek között a közösségi nyelvi jogok elismertetésében (vö. JUHÁSZ HAJNALKA 2012 beszámolóját is).

csolatos döntései és e döntések általános kulturális és politikai iránya. A nyelvpolitika természetesen része a nyelvstratégiának, tehát a főtebb és még alább megnevezett tényezők közé illeszkedik, pontosabban e tényezők közé kell illeszkednie, ha hatásos kíván lenni. KONTRA (2010) megállapítása az utóbbi értelemben vett nyelvpolitika hiányáról sajnálatos tény, az elmúlt két-három évtizedre majdnem különbség nélkül kiterjedő érvénnyel.

D) **A z o k t a t á s.** – Az oktatás, főképp az anyanyelvi oktatás és nevelés alapvető szerepet játszik a nyelvstratégia megvalósításában és tovább alakításában. Az önmagában is összetett közösségi kulturális területről a következő kérdések kiemelendők:

a) rendszer és használat egységének a megvalósítása az oktatásban;
b) a nyelvváltozatok és a funkcionális nyelvi variabilitás, a nyelvi érték oktatásának elvei és módszertana;

c) az anyanyelvi oktatás funkcionális felépítése: kiindulás a gyermek tapasztalataiból és a funkciókból, onnan haladva az absztrakció, az elvont nyelvi rendszer megismertetése felé, összekapcsolva azt a szövegalkotás és a stílus gyakorlati területeivel (főleg és hibás az elvont rendszerfogalmakat egyre fiatalabb korcsoportokban erőltetni);

d) a kisebbségi anyanyelvi oktatásban elérendő cél, hogy meg legyen különböztetve az anyanyelv mint első nyelv és a többségi vagy államnyelv, amelyet idegen nyelvként, második nyelvként kell megtanulniuk a kisebbségi diákoknak, nem a többségi nyelvet beszélőkkel együtt nem létező anyanyelvüként (a kisebbségi anyanyelvi oktatásra l. többek között LANSTYÁK–SZABÓMIHÁLY 2003; BARTHA–NÁDOR–PÉNTEK szerk. 2011; további szakirodalommal);

e) az anyanyelvi órák illegális elhagyásának megakadályozására érdemes megfontolni a nyelvi és az irodalomóra kettéválasztását.

E) **A kulturális politika.** – A kulturális politika egy kormánynak vagy hasonló, közösséget vezető, hatalmat birtokló intézménynek a kultúrával kapcsolatos döntései és e döntések általános kulturális és politikai iránya. A kulturális politika ebben az értelemben alakító tényezője a nyelvstratégiának, főképp az előtérbe helyezett, elismert és megvalósítandó értékek és célok („prioritások”) rendszerében. A kulturális politika a nyelvstratégiához viszonyulva röviden az alábbi dichotómiákban jellemezhető:

- a) általában támogató vagy közömbös vagy elutasító;
- b) sokféleséget vagy ideológiafüggést pártoló;
- c) kreativitást vagy rögzítettséget segítő.

F) **I s m e r e t á t a d á s.** – A tudományosan megalapozott eredmények általában lassan szivárognak le a közműveltségbe és az iskolai oktatásba. Ezért – mint minden más ismereti területen – a nyelvvel kapcsolatban a józan tudás mellett számos hiedelem és tévtan él, s virágzásukat segítik az elektronikus kapcsolat-tartás kimeríthetetlen lehetőségei. A magyar nyelvről rendkívül vegyes és időnként elfogadhatatlan nézeteket hirdetnek különböző kulturális érdeklődési és ideológiai csoportok. A nyelvstratégia része a megalapozott ismeretek állandó, visszafogott és határozott ismertetése, minden lehetőséget kihasználva. Igen fontos a magyar nyelvről való korszerű ismeretek nemzetközi bemutatása kulturális és közösségi

kontextusban is. Ilyen tevékenység és ilyen eredmények lényegében nem léteznek az ezredfordulón.

G) Cselekvők, intézmények, finanszírozás. – Nemzeti nyelvstratégia nincsen részben szervezett, részben résztvevő cselekvők és intézmények nélkül. A nyelvstratégiában cselekvő mindenki, aki részt vesz a nyelv és a nyelvközösség, kultúra önalkotásának és autonómia-meghatározásának reflexív, önreflexív és önreferenciális folyamatában. A nyelvstratégiában társadalmi intézmény a szervezett, nemzetközi beágyazottságú tudományos kutatás, a Magyar Tudományos Akadémia, az egyetemek, az iskolák, a határon túli nyelvi irodák, a művészet, az egyházak, a kisebb közösségek, például a kulturális és művészeti egyesületek, települések, településrészek, a család, a sajtó, továbbá a nyelvpolitikát képviselő és megvalósító politikai és igazgatási intézmények. Mégis: a legfontosabb intézmény a dinamikus nyelvi interakciók, a nyelvi események egymáshoz kapcsolódó sora.

Hatalmi tényezők: egy közösség, főképp egy nemzeti közösség nyelvstratégiája több meghatározó hatalmi tényezőn nyugszik, ezek: a) a politika, b) a tudomány, c) a mindennapi nyelvi gyakorlat, mindennapi nyelvi reflexió és kritika. Össze lehet-e egyeztetni e három tényezőt? Nem ez a kérdés, hanem az, hogy miképp lehet őket összehangolni. A viszonylagos összhang nélkül nem lesz eredmény. A nyelvstratégia tervezőinek ez az egyik legfontosabb feladatuk.

A nyelvstratégia pénzügyi feltételeinek megteremtése (ahol ez külön szükséges) egyértelműen az állam feladata (vö. KISS 2012).

III.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a nagyszerű és életerős magyar nyelvet és nyelvközösséget nem fenyegeti a közvetlen vég, a teljes pusztulás. A valós veszély a) a népességcsökkenés, b) a határon túli régiókbeli szórványban és peremhelyzetben élők leszakadása, c) a közösségi formák elbizonytalanodása, a kulturális anómia, a reflektáltság és az önalkotás feladása vagy ideológiai harcra fulladása.

A fő cél:

a) a magyar nyelv hosszú távú fennmaradása, ami azonos a magyar nyelvközösség hosszú távú fennmaradásával (egy történeti időpontban 50–100 évre lehet előre látni abban az értelemben, hogy az adott időpontban születő emberek ennyi idő múlva is beszélni fognak magyarul);

b) a magyar nyelv fenntartása az összes használati, funkcionális területen;

c) a magyar nyelv autonómiájának megőrzése;

d) a magyar nyelv specifikumainak, potenciáljának, teljesítményének és vonzerejének fenntartása és növelése;

e) a minőségi teljesítmény felismerése és elismerése, az érték nyitott kezelése;

f) a magyar nyelvközösség autonómiájának és koherenciájának megőrzése, a perem- és szórványterületek fenntartása, a nyelvcsere akadályozása.

Az így meghatározott célt csakis a föntebb bemutatott kulturális és nyelvi jellemzők szintézisének figyelembe vételével lehet hatásosan és eredményesen elérni. Valamint: az így meghatározott célt csakis a kulturális és nyelvi tagoltság-nak megfelelő kulturális, közösségi és regionális tagoltság figyelembe vételével lehet elérni. A nyelvet a mindenkori beszélő nézőpontjából lehet leírni, a nyelvstratégiát a mindenkori beszélők közössége(i) nézőpontjából lehet meghatározni. A nyelvstratégia a nyelvvel kapcsolatos értékek, normák, hiedelmek és intézményes struktúrák korszerű, rugalmas, adaptív fenntartását célozza, a közösségi orientáltság, integráltság, adaptivitás és stabilizáció megőrzése érdekében. A nyelvstratégia alapszinten mindig működik cselekvői által, a fenntartás folyamatosságát biztosítva, nem feltétlenül nyíltan vagy a kulturális fókuszban. A nyelvvel kapcsolatos jelentékenyebb feszültségek megjelenésekor a nyelvstratégia ágensei nyíltan és feltűnően cselekednek. Az így kidolgozott nyelvstratégia lehet alkalmas arra, hogy megfelelő válaszokat adjon a **II. 2. D)** és **G)** pontokban bemutatott jelenségekre, a kivételesen gyors kulturális átalakulás és szétkülönbözés keltette bizonytalanságokra és feszültségekre. A magyar nyelv és nyelvközösség egyik stratégiai szintű kérdése éppen e feszültségekből és bizonytalanságokból ered: vajon a nyelv rendszerváltás körüli demokratizálása minden nyelvi produkció azonos értékű elfogadását jelenti és eredményezi, vagy a tényleges demokratizálás a minőségi teljesítményhez való hozzáférési lehetőség biztosítása minden nyelvközösségi tagnak, vagy a kétféle válasz valamilyen harmonizált változata lehet eredményes.

Több hamis kétség és veszély, illetve egyoldalúan ideologikus nézet fogalmazódott meg vagy nyert teret az elmúlt két-három évtizedben a magyar nyelvvel és annak jövőjével kapcsolatban. Érdeemes rögzíteni a következőket. Kétséges és időnként egyértelműen veszélyes történeti hiedelmeket a mai gyakorlat alapjává tenni (például a hun–magyar „rokonság” hirdetésével, vagy a CZUCZOR–FOGARASI-szótár gyökelméletének politikai ideológiai alapú iskolai [!] terjesztésével). Éppígy kockázatos a közömbös álláspont, amely szerint a nyelv magától fennmarad, mert az új nemzedékek úgyis automatikusan megtanulják. Megtanulhatják, de a minőségi teljesítmény és a környezeti hatások önreflexív feldolgozása nélkül hanyatló, versenyképtelen közösség lesz az eredmény. Elméleti és módszertani kiindulópont a nyelvhalál víziója és a nyelv jövője iránti közömbösség közötti jözan középtartomány megtalálása. Ideológiák fölött álló, politikailag hatalomsemleges nyelvstratégiára van szükség. Csak a politikai ciklusoktól és a kulturális csoportok ideológiáitól független nyelvstratégia lesz életképes, befogadó és elfogadó, alkalmas a sokféleség közösségét összefogni, integrálni a magyar nyelv kultúraspecifikus közösségében. Az ideológiává gyalázott nemzetnek nincsen jövője.

A nyelvstratégiát úgy kell irányítani, hogy a belső sokféleség termékeny, fenntartható és megtartó legyen. A gazdagságnak örülni kell, gyarapítani érdemes, a fentebb megfogalmazott célok és körülmények keretében. A derülátás uralja a jó nyelvstratégiát, nem a borús hangulat: lehet, hogy időnként „beszélni nehéz”, de nem ez a biztató jelszó, sokkal inkább a „beszélni jó”, vagy a „beszélni öröm”,

ahogy ezt Lanstyák István egy beszélgetés alkalmával megfogalmazta. A kizárólagos Budapest- vagy Magyarország-központúság rendkívül káros.

Nyilvánvaló, hogy mindez diszkurzivitást igényel, állandó párbeszédet, vitát, önreflexív értelmezést. A diszkurzusban megtartott konvergencia, összetartás erősítheti a nyelvben való otthonosságérzést, a hozzájárulás eredményességét és tudatát. A nyelvstratégiát kidolgozó és fenntartó személyeknek és intézményeknek ez a lehetőségük és egyben a kötelességük.

Megkérdeshetnék az olvasók, hogy a nemzet kategóriája miért nem szerepelt a tanulmányban (az előadásban). A figyelmes olvasó tudhatja, hogy végig a nemzetről volt szó, amelyet a nyelv és a nyelvközösség által lehet folyamatosan megalkotni. A nyelvet, a nyelvközösséget és a nyelvstratégiát nem a nemzet már „kész” kategóriájához kell mérni, hanem azt lehet és kell vizsgálni, hogy a nyelv, a nyelvközösség és a nyelvstratégia miképp járul hozzá a nemzet folyamatos megalkotásához és fenntartásához.

Kulcsszók: autonómia, autopoieszis, környezet, nyelv, nyelvközösség, rendszer, stratégia, szintézis.

A hivatkozott irodalom

- ANDRÁSSY GYÖRGY 2012. Lehet-e a magyar hivatalos nyelv egyes szomszédos országokban? A nemzetközi jog lehetőségei. In: EPLÉNYI-KÁNTOR szerk. 2012: 80–101.
- BALÁZS GÉZA 2001. Magyar nyelvstratégia. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- BARLOW, MICHAEL – KREMMER, SUZANNE eds. 2000. Usage-Based Models of Language. CSLI Publications, California.
- BARTHA CSILLA – NÁDOR ORSOLYA – PÉNTEK JÁNOS szerk. 2011. Nyelv és oktatás ki-sebbségben. Kárpát-medencei körkép. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- BECHMANN, ARNIM 1981. Grundlagen der Planungstheorie und Planungsmethodik. UTB für Wissenschaft, Stuttgart.
- BELL, DANIEL 1979. The cultural contradictions of capitalism. Basic Books, New York.
- BENŐ ATTILA – PÉNTEK JÁNOS szerk. 2011. A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok. Gramma Nyelvi Iroda – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Dunaszerdahely–Kolozsvar.
- BESCH, WERNER – BETTEN, ANNE – REICHMANN, OSKAR – SONDEREGGER, STEFAN Hrsg. 2000. Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. 2. Auflage. 1. Teilband. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- CLYNE, MICHAEL ed. 1997. Undoing and Redoing Corpus Planning. Mouton de Gruyter, Berlin.
- COBARRUBIAS, JUAN – FISHMAN, JOSHUA A. eds. 1983. Progress in language planning: international perspectives. Mouton, Berlin.
- COOPER, ROBERT L. 1989. Language Planning and Social Change. Cambridge University Press, Cambridge.
- COX, HEINRICH L. – ZENDER, MATTHIAS 2000. Sprachgeschichte, Kulturraumforschung und Volkskunde. In: BESCH et al. Hrsg. 2000: 160–72.

- CROFT, WILLIAM 2000. *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. Longman, London.
- DIRVEN, RENÉ – WOLF, HANS-GEORG – POLZENHAGEN, FRANK 2007. *Cognitive Linguistics and Cultural Studies*. In: DIRK GEERAERTS – HUBERT CUYCKENS eds., *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 1203–21.
- EPLÉNYI KATA – KÁNTOR ZOLTÁN szerk. 2012. *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó, Bp.
- FISHMAN, JOSHUA A. ed. 1974. *Advances in Language Planning*. Mouton, The Hague.
- GADAMER, HANS-GEORG 1984. *Igazság és módszer*. Gondolat, Bp.
- GEERAERTS, DIRK 2006. *Words and Other Wonders*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- GEERAERTS, DIRK – CUYCKENS, HUBERT eds. 2007. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford.
- GIVÓN, TALMY 2002. *Bio-linguistics. The Santa Barbara lectures*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- GLOY, KLAUS 2000. *Sprachnormierung und Sprachkritik in ihrer gesellschaftlichen Verflechtung*. In: BESCH et al. Hrsg. 2000: 396–405.
- JAHR, ERNST HAKON ed. 1993. *Language Conflict and Language Planning*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- JUHÁSZ HAJNALKA 2012. *A nyelvi jogok helyzete az Európai Unióban: korlátok és lehetőségek*. In: EPLÉNYI–KÁNTOR szerk. 2012: 45–64.
- KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- KISS JENŐ 2012. *A nyelvstratégia nyelvészeti megalapozásának fontossága*. In: EPLÉNYI–KÁNTOR szerk. 2012: 32–43.
- É. KISS KATALIN 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Osiris Kiadó, Bp.
- É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Bp.
- KONTRA MIKLÓS 2010. *Hasznos nyelvészet*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- KOSELLECK, REINHART 2003. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Bp.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- LANSTYÁK ISTVÁN – SZABÓMIHÁLY GIZELLA 2003. *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- LUCKMANN, THOMAS 1982. *Gesellschaft und Sprache: Soziologie und Dialektologie*. In: WERNER BESCH – ULRICH KNOOP – WOLFGANG PUTSCHKE – HERBERT E. WIEGAND Hrsg., *Dialektologie. Ein Handbuch der deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. HSK 1. Vol. 1. Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 1568–79.
- LUHMANN, NIKLAS 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- MATURANA, HUMBERTO – VARELA, FRANCISCO J. 1980. *Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living*. D. Reidel Publishing, Dordrecht.
- MILROY, JAMES – MILROY, LESLEY 1985. *Authority in language. Investigating language prescription and standardization*. Routledge & Kegan Paul, London.
- PALMER, GARY B. 1996. *Toward a theory of cultural linguistics*. University of Texas Press, Austin.

- PÉNTEK JÁNOS 2012. Nyelvi tervezés és nyelvstratégia a Kárpát-medencében. In: EPLÉ-
NYI-KÁNTOR szerk. 2012: 15–31.
- VON POLENZ, PETER 2000. Deutsche Sprache und Gesellschaft in historischer Sicht. In:
BESCH et al. Hrsg. 2000: 41–65.
- POMOZI PÉTER 2011. Kis ország – nagy stratégia. Az észt nyelvpolitikai modell. ELTE, Bp.
- SIMON, ESZTER – LENDVAI, PIROSKA – NÉMETH, GÉZA – OLASZY, GÁBOR – VICSÍ, KLÁRA
szerk. 2012. A magyar nyelv a digitális korban. The Hungarian Language in the Di-
gital Age. Springer, h. n. <http://www.meta-net.eu/whitepapers/e-book/hungarian.pdf>.
- SZÉPE GYÖRGY – DERÉNYI ANDRÁS szerk. 1999. Nyelv, hatalom, egyenlőség. Corvina, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2004. Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni
történetében. Áron Kiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2009. Ideologikus nyelvészeti sztereotípiák a magyar nyelv-
ről. In: BORBÉLY ANNA – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ – HATTYÁR HELGA szerk.,
Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. MTA Nyelvtudományi Intézet – Gram-
ma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem, Bp.–Dunaszzerdahely–Nyitra,
75–86.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 1998. Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény. Universitas, Bp.

Planning, (self)interpretation, sustainment: possibilities and tasks of a Hungarian language strategy

The paper gives a proposal for a Hungarian language strategy, in a hermeneutic framework. Every community makes efforts to sustain itself. The basic proposition in construing a language strategy is the autopoietic nature of the language community as a self-reflexive relation to its environment, and the functional usage-based nature of language in relation to its speakers and the usage events. The main task of a language strategy is to maintain the language and its language community in a dynamic, creative and adaptive way. The proposed language strategy is discussed according to definitive external and internal circumstances of the Hungarian language and language community, in a state of the unity of diversity, and also according to its active forms in the system of tasks (including scientific survey, language planning, language policy, linguistic rights, education, cultural policy, actors and institutions).

Keywords: autonomy, autopoiesis, environment, language, language community, system, strategy, synthesis.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Adalékok az információs szerkezet és mondatszerkezet összefüggéseinek kérdéséhez*

1. Bevezetés. – E tanulmány célja az olyan szerkezetek vizsgálata, amelyekben többnyire egy határozott névszói kifejezés vagy egy anaforikus, illetve deiktikus elem áll az ige előtti „fókusz” pozíciójában, de a mondat által hordozott fő információt nem ez a mondatrész, hanem az azt követő mondatszakasz hordozza. Ilyen elemet találunk például az alábbi párbeszéd válaszmondatában:

(1) *Ki maga? – Én vagyok az éjjeliőr.*

Ezt az ige előtti mondatrészt KÁLMÁN LÁSZLÓT (2001) követve *hókusz*-nak fogom nevezni, így elkülönítem az ugyanezen pozícióban megjelenő fókuszról. Ez utóbbi a hókuszhoz hasonlóan kimerítő azonosítást hajt végre, ugyanakkor – amint azt az alábbi (2)–(3) mondatok szemléltetik – a hókuszról eltérően vagy explicit kontrasztot fejez ki, vagy pedig válaszként szolgál egy (explicit vagy implicit) kérdésre.

(2) *Kovács úr az éjjeliőr: – Nem, én vagyok az éjjeliőr.*

(3) *Ki az éjjeliőr itt? – Én vagyok az éjjeliőr.*

A tanulmányban amellet fogok érvelni, hogy az (1) példával szemléltetett mondat típus a topik–komment tagolású szerkezetek sajátos alesetét képezi. A topik és komment fogalmát pragmatikai fogalmakként kezeltem, kiindulópontom pedig GUNDEL (1988: 210) topik- és komment-meghatározása. Kijelentő mondat esetében eszerint egy S mondat topikja az az E entitás, amellyel kapcsolatban egy beszélő S használata révén a hallgató tudását kívánja bővíteni. A komment fogalmát pedig szintén kijelentő mondat esetén így definiálom: egy P predikáció egy S mondat kommentje akkor és csak akkor, ha a beszélő S használatával tudtára akarja adni a hallgatónak P-t a mondat topikjával kapcsolatban.

2. Névszói állítmányú mondatok. – A névszói állítmányú mondatokat HIGGINS (1979) osztályozása alapján legalább három típusba szokás sorolni: a predikációs, a specifikációs és az azonosító mondatok típusába. A predikációs mondat funkciója az, hogy egy individuumhoz (vagy csoporthoz) hozzárendeli annak egy tulajdonságát (vagyis valamilyen módon jellemez egy individuumot), a specifikációs mondat egy tulajdonsághoz rendeli annak hordozóját (vagyis megadja, hogy kire/mire érvényes az illető tulajdonság), az azonosító mondat pedig

* A tanulmány a Nemzeti Erőforrás Minisztérium 112889/2011. sz. TÉT Balaton Programjának és a 100804. sz. Comprehensive Grammar Resources: Hungarian című OTKA-pályázatnak a támogatásával készült. Köszönetet mondok Ladányi Máriának és Kenesei Istvánnak a cikk végleges változatának elkészítéséhez nyújtott segítségükért, értékes megjegyzéseikért.

egy közelebről nem azonosított individuumot azonosít a neve vagy valamilyen leírás révén. Az alábbi mondatokkal szemléltethetjük ezeket:

- (4) *Budapest Magyarország fővárosa.* (Predikációs mondat.)
- (5) *Magyarország fővárosa Budapest.* (Specifikációs mondat.)
- (6) *Ez itt a polgármester.* (Azonosító mondat.)

Mindhárom típusnak megvan a maga jellegzetes információs tagolása: míg a predikációs és az azonosító típusban az individuumot jelölő összetevő rendszerint a topik pozícióját foglalja el, a tulajdonságot (illetve az azonosítást szolgáló leírást) jelölő kifejezés a logikai predikátumot alkotja, addig a specifikációs mondatban ez épp fordítva van, az individuumot jelölő kifejezés kerül fókuszba. Természetesen mindez csak akkor érvényes, ha a mondatokat úgy ejtjük ki, hogy az első kötelező hangsúly (4)-ben a *Magyarország* szóra, (5)-ben a *Budapest* szóra, (6)-ban pedig a *polgármester* szóra essen.

A fentiekből az is következik, hogy a predikációs mondatban az individuumot jelölő kifejezés nem feltétlenül előzi meg a tulajdonságot jelölő kifejezést, ahogy a specifikációs mondat sem kezdődik feltétlenül a tulajdonságot jelölő kifejezéssel. Predikáció és specifikáció – a magyarban – pusztán hangsúlyozással, pontosabban fókuszba helyezéssel is megvalósítható. A mondat fókuszon kívüli része – akár a mondat elején, akár a fókuszált összetevő után áll – előfeltevésként értelmezett, vagyis olyan információt jelöl, amelyet a beszélő a hallgató számára ismertnek tekint.

Most vizsgáljuk meg a következő mondatot:

- (7) *Péter az elnök.*

A fenti mondat legalább kétféle hangsúlymintával ejthető, ami annyit jelent, hogy vagy a *Péter*, vagy az *elnök* összetevő kerülhet fókuszba. Az első esetben specifikációs, a második esetben predikációs mondattal van dolgunk. Ez utóbbi esetén viszont az *elnök* összetevő kötelezően kontrasztív értelmezést nyer, és a mondat olyan típusú kontextusba illeszkedik, amilyen például a *Péter az elnök vagy a főtitkár?* kérdés. A predikációs mondatok azonban – amint azt a (4) példamondat is mutatja – nem feltétlenül kontrasztív értelmezésűek. Úgy tűnik, minél információgazdagabb a predikátum jelentéstartalma, annál természetesebben hat a predikatív összetevő hangsúlyozása, és annál jobban megengedi a szerkezet a nem-kontrasztív értelmezést. Ha a főhangsúly a *Péter* összetevőre esik, akkor specifikációs mondatot kapunk, amely a *Ki az elnök?* kérdésre válaszolhat többek között (és persze lehet kontrasztív értelmezése is). E kettőn kívül van azonban egy harmadik kontextus-fajta is, amely egy harmadik hangsúlymintázatot hív elő, ahol mindkét összetevőre egyforma hangsúly esik. Ilyen hangsúlyviszonyok mellett a mondat például az alábbi párbeszédbe illeszthető:

- (8) *Miért nem tegezhetjük Pétert? – Mert 'Péter/'ő az 'elnök.*

Egy ilyen mondatnak az angolban vagy a franciában hangsúlytalan alanyú, azaz predikációs mondat felelne meg, holott a magyarban ilyenkor az individuomot jelölő kifejezés kerül a fókusz pozíciójába. HETZRON (1970: 913) ezeket a szerkezeteket a határozott NP állítmányú mondatok semleges alapeseteként elemzi, vagyis itt a (sokszor hangalak nélküli) kopulát közvetlenül megelőző alanyi NP-t nem is tekinti fókuszáltnak.

Tekintsük most az alábbi mondatot:

(9) *Én vagyok Zorró, a róka.*

Az ige mondatbeli helyzetéből egyértelműen megállapítható, hogy az *én* névmás a preverbális fókusz szerkezeti pozícióját foglalja el. A (7) példához hasonlóan ennek a mondatnak is többféle hangsúlyozása lehetséges. Egyrésztől viselhet irtóhangsúlyt az *én* névmás, ekkor specifikációs értelmezésről beszélhetünk, a mondat pedig fókusz–előfeltevés tagolású, és válaszolhat a *Ki az a Zorró, a róka?* kérdésre. Másrésztől semleges hangsúlyozással is ejthető (amikor minden tartalmas összetevő egyforma hangsúlyt kap benne), ekkor viszont a *Ki vagy te?* kérdésre adható természetes válaszként, vagyis azonosító mondatnak kell tekintenünk. Ez a változat azonban úgy tűnik, ellentmond a kérdés–felelet kongruencia elvének (KRIFKA 2001), mely szerint kongruens válasz esetén a kérdés és a rá adott válasz azonos fókusz-szerkezetű.

3. A h ó k u s z. – Az előbb megvizsgált (7) és (9) mondatok egyenletes, vagyis „lapos” prozódiaival ejtve az ún. hókuszos szerkezeteket példázzák. Maga a *hókusz* terminus a 80-as években jelent meg a magyar szintaxisban, és használati köre azóta némi változáson ment keresztül. Eleinte egy bizonyos szintaktikai pozíciót jelöltek vele (vö. pl. KÁLMÁN 1985), a KÁLMÁN LÁSZLÓ által szerkesztett „Magyar leíró nyelvtan” megjelenése óta viszont a semleges intonációjú mondat igevivőjének¹ pozíciójában álló határozott vagy határozatlan teljes névszói kifejezést emlegetik hókuszként (KÁLMÁN szerk. 2001), amelynek – a vele azonos szintaktikai pozícióban megvalósuló fókusszal ellentétben – nem lehet (expliciten) kontrasztív értelmezése. Az ilyen szerkezeteket a generativista hagyomány az „információs fókusz” aleseteként, illetve mondatfókuszként vagy egyfajta VP-fókuszként elemzi (É. KISS 1998; KENESEI 1998). Leggyakrabban a hangsúlykerülő igeik előtt találunk hókuszként funkcionáló kifejezést:

(10) *'Mari a 'földre dobta a 'táskáját.*

A fenti mondat a jelzett hangsúlyozással egy topik–komment tagolású semleges mondatnak felel meg, ahol a komment, vagyis az *a földre dobta a táskáját* VP egésze a beszélő által közölni kívánt új információt hordozza. Egy preverbális fő-

¹ Az igevivő az igét közvetlenül megelőző pozíció; az „ezt elfoglaló összetevő főhangsúlyt visel, míg mögötte a ragozott igező kötelezően hangsúlytalan” (KÁLMÁN 2001: 54).

kszt tartalmazó mondat ezzel szemben fókusz–előfeltevés tagolású, és a fókusz adott kontextusban kontrasztív értelmezésű lehet:

- (11) *Mari a 'földre dobta a táskáját (nem pedig a 'székre).*

Egy ilyen mondatban elvileg kizárólag a fókuszban álló összetevő hordoz új információt, mintegy kiegészítve a 'Mari ledobta valahová a táskáját' előfeltevést.

Megjegyzendő, hogy a hókusz, amint arra KÁLMÁN (2001) rámutat, sok esetben olyan mondatban jelenik meg, amelyben a fókusz utáni állítmányrész csekély információs értékkel bír, és a fő állítás a hókuszban összpontosul:

- (12) *'Zsuzsi ma a 'kis 'piros 'minijében ment el 'táncolni. (KÁLMÁN 2001: 67.)*

PEREDY (2010) a létező mondatokat vizsgálva felhívja a figyelmet ezek egyik altípusára, amelyet semleges azonosító mondatnak nevez, és hókuszos szerkezetként elemez. Fontos megállapítása, hogy a hókuszos mondatok ezen típusában a tulajdonképpeni új információt nem az ige előtt álló alanyi NP, hanem az állítmány igét követő, névszói része hordozza:

- (13) *János minden héten leszúrt. Megtehetette, hiszen ő volt az igazgató. (PEREDY 2010: 159.)*

Már az eddigiekből is kitűnhetett, hogy a hókuszos mondatok – ahogy a semleges mondatok általában – információs szerkezetük tekintetében nem alkotnak homogén osztályt. Alapvetően két csoportra oszthatjuk őket. Az egyik a topik-komment tagolású mondatok osztálya, amilyen például a (10) vagy a (12) mondat. Ezekben a mondat eleji határozott NP topikként funkcionál, a hókusz pedig a komment, azaz a topik referenséről megfogalmazott állítás része. A másik csoportba az ún. thetikus mondatok tartoznak, amelyek egyfajta globális állításnak foghatók fel, és valamilyen eseményt írnak le vagy egy új referenst vezetnek be a diskurzusbba. Hókuszos mondattal tipikusan az utóbbi, az „entitás-központú” thetikus állítás hozható létre. A hókusz pozíciójában ilyenkor egy határozatlan NP-t találunk, amely az újonnan bevezetett referenst jelöli:

- (14) *Egy 'ősz hajú 'férfi lépett 'be a 'szobába.*

A fentebb közölt példák közül a (9) és a (13) ugyanakkor problémásak az osztályozás számára. Egyik alosztályba sem sorolhatóak egyértelműen, hiszen ezekben a hókuszként funkcionáló összetevő azt az individuumot jelöli, amelyről a mondat többi része valamit állít, a mondat fő állítását pedig az ezt követő mondatszakasz közvetíti. Az ilyen mondatokat a tanulmány további részében H–K, azaz hókusz–komment tagolású mondatoknak nevezem.

4. A H–K szerkezetek tulajdonságai. – A továbbiakban ezekre a problémás szerkezetekre összpontosítok, és megvizsgálom formai és jelentésa-

ni jellegzetességeiket, elsősorban a preverbális fókuszos megfelelőikkel összehasonlítva.

Az első ilyen jellegzetesség az, hogy a H–K mondatokban az ige utáni összetevő nem helyezhető a mondat elejére anélkül, hogy a mondat ne kapna nagy eséllyel kontrasztív értelmezést:

(15) *'Zorró, a 'Róka 'én vagyok.*

(16) *Az 'igazgató 'János volt.*

A szórend megváltoztatásával (15)-ben az *én*, (16)-ban pedig a *János* összetevő már nem hókuszként, hanem azonosító fókuszként viselkedik, maguk a mondatok pedig vagy nyíltan kontrasztív értelmezést kapnak (*Az igazgató János volt, nem pedig Lajos*), vagy egy specifikus mondatnak megfelelő kérdésre válaszolnak:

(17) *Ki az a Zorró, a Róka?*

(18) *Ki volt az igazgató?*

Az a mondat viszont, ahol az állítmányi NP az ige után áll – vagyis (9) és (13) –, nem rendelkezik kontrasztív olvasattal. A kontrasztív értelmezés hiánya magyarázza azt is, hogy az ilyen mondatok igazságfeltételelesen ekvivalensek lehetnek egy olyan mondatváltozattal, ahol az igét közvetlenül megelőző összetevő nem a hókusz, hanem a topik pozíciójában van. Az alábbi mondatpárok első tagja hókuszos, a második pedig topikos mondat:

(19) *Én vagyok Zorró, a Róka. / (Én) Zorró vagyok, a Róka.*

(20) *Mari volt a legszebb lány, akit valaha látott. / Mari a legszebb lány volt, akit valaha látott.*

A H–K szerkezetek második sajátossága, hogy a bennük szereplő névszói állítmány nem lehet pusztán közneves, azaz határozatlan kifejezés:

(21) *Péter volt katona.*

A (21) mondat csak úgy elfogadható, ha vagy egyedül a *Péter* összetevőre, vagy pedig magára az igére esik hangsúly, ekkor viszont már nem hókuszos, hanem fókuszos mondattal van dolgunk.

Az eddig vizsgált H–K mondatok ige utáni összetevőjére vonatkozó határozottsági korlátozás valójában annak az általánosabb korlátozásnak az alesete, amely szerint az ilyen szerkezetek állítmánya mindig olyan tulajdonságot jelöl, amely csak egyetlen szóba jövő individuumra érvényes. Ez az unicitási szabály tipikusan a kopulás mondatokban előforduló határozott névszói állítmányt jellem-

zi, de bizonyos igei állítmányok inherens tulajdonsága is lehet. Nézzük meg az alábbi mondatokat:

(22) *'Ebben a 'házban született 'Vörösmarty 'Mihály.*

(23) *'Őt választották 'meg 'kerületi 'polgármesternek.*

(24) *'Én nyertem 'meg a 'bajnokságot.*

Megszületni csak egy helyen lehet, polgármesternek adott kerületben csak egy ember választható, és (egyéni) bajnokságot csak egy ember nyerhet meg. Ezek a mondatok tehát egyszerre fejezik ki azt, hogy valamilyen individuumra (ami lehet egy hely is) valamilyen tulajdonság igaz, és azt, hogy ez az egyetlen individuum, amely a releváns kontextusban ezzel a tulajdonsággal rendelkezik. Persze a hangsúlykerülő *született* igét tartalmazó (22) kivételével ezeknek a mondatoknak is lehet velük igazságfeltételes ekvivalens nem-hókuszos megfelelőjük:

(25) *'Megválasztották 'kerületi 'polgármesternek.*

(26) *'Megnyertem a 'bajnokságot.*

Nem pusztán igazságfeltételes ekvivalenciáról van itt szó, hanem a mondatváltozatok ugyanarra a kérdésre is válaszolhatnak. (27) a (23) és (25) mondatoknak megfelelő kérdés, (28) pedig a (24) és (26) mondatához rendelhető:

(27) *Miért olyan elégedett Juli?*

(28) *Na, hogy megy a teniszezés mostanában?*

Vannak azonban esetek, amelyek látszólag ellentmondanak az állítmányra vonatkozó unicitási korlátozásnak, mert az állítmány határozatlan NP-tartalmaz. Vegyük a következő példákat:

(29) *Ki maga? – 'Én vagyok az 'egyik 'takarítónő.*

(30) *'Itt született egy 'híres 'orosz 'költő.*

Valójában itt sem sérül az unicitási elv, mivel az ige utáni mondatszakaszban specifikus határozatlan szerkezet szerepel, amely értelemszerűen mindig egy megadott, stabil referenciájú individuumot jelöl. Egy konkrét helyzetben, ahol több takarítónő is van, csak egy vezethető be a diskurzusba közülük *az egyik* *N*-típusú kifejezéssel. Hasonlóképpen, a (30) mondat kimondásakor a beszélőnek egy konkrét személy jár az eszében (még ha nem is feltétlenül tudja azonosítani), erre az illetőre pedig már igaz, hogy csak egy helyen születhetett.

Az eddigiekben azt figyelhettük meg, hogy a hókusz hatására az utána követ-

kező ige hangsúlytalanná válik, de a preverbális fókusszal ellentétben nem rendelkezik irtóhangsúllyal, mert az ige utáni összetevők már ugyanolyan egyenletes hangsúlyt kapnak, mint maga a hókusz. Bizonyos esetekben a spontán beszéd, ha némileg redukáltan is, de megőrizheti az ige hangsúlyát:

(31) *'Én győztem. / 'Én 'győztem.*

A (19)–(20), továbbá (22)–(24) mondatok azt illusztrálták, hogy a H–K szerkezetek opcionálisak egy adott kontextusban, és helyettesíthetők a nekik megfelelő közönséges predikációs vagy azonosító mondatokkal. Ez az opcionális jelleg azonban nem minden esetben áll fenn. Mindenekelőtt meg kell említenünk egy idiomatikus kifejezést, amely idiomatikus értelmében csak az itt vizsgált hókuszos mondat típusban fordulhat elő:

(32) *Azt hiszed, hogy 'te vagy a 'Jani?*

(33) **Azt hiszed, hogy a 'Jani vagy?*

Továbbá, mint már az (4) és a (7) példa összevetésekor láttuk, minél információszegényebb egy predikációs mondat állítmányi NP-je, annál inkább hajlamosak vagyunk ezt az állítmányt kontrasztívnak érezni. Az alábbi két mondat ezért nem lesz egymással helyettesíthető semmilyen kontextusban:

(34) *'Péter volt a 'főnök. / Péter a 'főnök volt.*

Harmadrészt, vannak hangsúlykerülő igék, amelyek semleges mondatban mindig a lokatívuszi argumentumukat veszik maguk elé (KOMLÓSY 1992), míg bármely más mondatrész ugyanebben az ige előtti pozícióban azonosító fókusz-ként funkcionál. Ilyen a már elemzett (10)-es mondat, de ilyen a (22)-as is, amely elfogadható a *Miről nevezetes ez a ház?* kérdésre adott válaszként, de az alábbi szórendi változata már nem:

(35) *'Ebben a 'házban 'Vörösmarty 'Mihály született.*

Az imént felvázolt háromféle esetben tehát kifejezetten előnyben részesíti a beszélő a H–K mondatot a többi szórendi változattal szemben. Vannak viszont helyzetek, amikor a H–K mondat nem illeszthető be az eddig vizsgált kontextustípusok egyikébe sem. Hasonlítsuk össze az alábbi három párbeszédet:

(36) *Ki maga?*

a) *? 'Én vagyok 'Kovács 'János.*

b) *'Kovács 'János vagyok.*

c) *'Én vagyok a 'Kovács 'János.*

A (36a) válasz azért furcsa, mert a *Kovács János* összetevő ige utáni pozíciója azt sugallja, hogy a hallgató már rendelkezik valamilyen előzetes információval egy ilyen nevű egyénről, sőt, vélhetően számít is rá, hogy találkozni fog vele. Ha nem rendelkezik ilyen előzetes ismerettel, illetve elvárással a hallgató, akkor a beszélő a (36b)-ben szereplő klasszikus azonosító mondatot fogja használni válaszádkor. A hallgató előzetes tudását, vélekedését a (36c) mondatszerkezet és a nevet bevezető határozott névelő teszi explicitté.

A hókusz követő mondatszakasz egy igen lényeges tulajdonságára világít rá a fenti három válasz különbsége, nevezetesen arra, hogy bár ez a mondatszakasz új információt hordoz (hiszen ez felel a mondathoz illő kérdésre), ez az információ nem feltétlenül teljesen új a hallgató számára. Egész pontosan valamilyen előfeltételezett, vagy annak feltüntetett információ kell, hogy legyen. A (23) mondat például akkor szerencsés, ha a hallgató birtokában van annak az általános információnak, hogy az adott városban kerületi polgármestert szoktak választani, esetleg még arról is tud, hogy mostanában zajlottak is ilyen választások. Hasonlóképpen, a (24) mondat a hallgatónak azt az ismeretét előfeltételezi, hogy egy bajnokságot valaki meg szokott nyerni, esetleg arról is tud, hogy az illető indult egy ilyen bajnokságon.

5. Fókusz, hókusz, előfeltevés. – Mielőtt megvizsgáljuk a H–K mondatok előfeltevését, érdemes röviden körüljárnunk az előfeltevés fogalmát és típusait.

Egy preverbális fókusz tartalmazó mondat igével kezdődő szakasza előfeltételezett információt hordoz, ami annyit jelent, hogy a mondat igazságának eldöntéséhez igaznak kell feltételeznünk azt az implicit állítást, amelyet ez a mondat szakasz hordoz. A fókuszos mondatok előfeltevése az egzisztenciális előfeltevések csoportjába tartozik, vagyis oly módon fogalmazható meg, hogy létezik egy olyan entitás, amelyre az igével kezdődő mondat szakasz által kifejezett állítás igaz. Így a *Mari ette meg a tortát* mondat előfeltevése informálisan ez lesz: 'Létezik egy olyan entitás, amelyre igaz, hogy megette a tortát'. Egy előfeltevés azonosításának egyik legmegbízhatóbb tesztje a mondat tagadása, a tagadás művelete ugyanis nincs hatással az előfeltételezett állítás igazságára. A fentebb megfogalmazott előfeltevés tehát a *Nem Mari ette meg a tortát* mondatra is igaz.

Egy adott mondat által hordozott előfeltevés persze nem feltétlenül ismert információ a hallgató számára, ez ugyanis csak az előfeltevések egyik alosztálya, a pragmatikai előfeltevések esetén igaz (vö. pl. LAMBRECHT 1994). Egy kérdés-felelet párbeszédben például a válaszban megjelenő előfeltevés rendszerint már a kérdésben is jelen van, és ilyen értelemben a beszélgetőpartnerek közös tudásának része, sőt, a beszélgetés idején éppen a társalgó felek rövid távú memóriájában foglal helyet (éppen ezért az ezt kifejező mondat szakasz sokszor törölhető is a válaszból).

Az angolban a H–K mondatoknak sok esetben (de nem mindig) szétszakított szerkezet (*it-cleft*) felel meg. Ezekről a mondatokról már többen megállapították, hogy a bennük szereplő alárendelt tagmondat olyan információt is közölhet, amely

a hallgató számára nem ismert (vö. pl. HEDBERG 1990; DELIN–OBERLANDER 1995). Ilyen szerkezetet tartalmaz az alábbi szövegrészlet is:

- (37) *It is through the writings of Basil Bernstein that many social scientists have become aware of the scientific potential of sociolinguistics.* ('Sok társadalomtudós Basil Bernstein írásai révén szerzett tudomást a szociolingvisztikában rejlő tudományos lehetőségekről'; PRINCE 1978: 902.)

Az ilyen eseteket az akkomodáció jelenségével szokás kezelni. Egy előfeltevés akkomodációja annyit jelent, hogy a hallgató, bár a mondat elhangzásának pillanatában még nem rendelkezett az előfeltevésként megjelenített információval, kész arra, hogy ezt az információt igaznak fogadja el, azaz akkomodálja a mondat többi állításához (LEWIS 1979).

KENESEI (2006) az egész mondaton átívelő fókusz, az ún. mondatfókusz jelenségét vizsgálva szintén felhívja a figyelmet arra, hogy a beszélő rendszerint akkor alkalmaz ilyen esetben preverbális fókusz-konstrukciót², ha bizonyos előismereteket feltételez a hallgató részéről. Azzal magyarázza az alábbi két mondat közti különbséget, hogy míg (38a) esetében a beszélő azt feltételezi, hogy a hallgató tisztában van vele, hogy Kertész Imre esélyes volt az irodalmi Nobel-díjra, míg (34b) esetében a beszélő nem feltételez ilyen ismereteket a hallgató részéről:

- (38) a) *'Kertész Imre kapta meg az 'irodalmi Nobel-díjat.*
 b) *'Kertész Imre megkapta az 'irodalmi Nobel-díjat.* (KENESEI 2006: 157.)

É. KISS (2011) az itt vizsgált H–K mondatok egyik altípusát, az ún. „kvíz-kérdés-mondatokat” elemezve arra a következtetésre jut, hogy ezekben a mondatokban gyakorlatilag kötelező az új információt előfeltevésként kódolni, vagyis ilyenkor nem azért hozzuk létre ezt a szerkezetet, hogy kimerítő azonosítást hajtunk végre, hanem azért, hogy „a háttér szakasz [előfeltételezett], pontosabban [tény, tudott dolog] értelmezést nyerjen” (É. KISS 2011: 252). Ezt a megállapítást többek között az alábbi példával illusztrálhatjuk:

- (39) *Ki az a Cadel Evans? – 'Ő / 'Evans nyerte meg az 'idei 'Tour de France 'kerékpárversenyt.*

A (39)-beli párbeszéd válasz részében az igével kezdődő mondatszakasz valóban előfeltételezett információt kódol ('van valaki, aki megnyerte az idei Tour de France kerékpárversenyt'); ezt mutatja a tagadás tesztje is, hiszen a *Nem Evans nyerte meg az idei Tour de France kerékpárversenyt* mondat ugyanezt az előfeltevést tartalmazza. Valójában azonban egy ezzel szinte egyenértékű előfeltevést

² A generatív grammatika terminológiájában ezek nem hókuszos, hanem preverbális fókuszot tartalmazó szerkezetek. Ugyanez vonatkozik a későbbiekben említett „kvíz-kérdés”-mondatokra is.

– a világról alkotott ismereteinkkel kiegészítve – már egy egyszerű topik–komment tagolású mondat is hordoz:

(40) *Evans megnyerte az idei Tour de France kerékpárversenyt.*

A (40)-hez tartozó előfeltevés az *az idei Tour de France kerékpárverseny* határozott leíráshoz kapcsolódik, és az egzisztenciális előfeltevések egy másik megjelenési formáját példázza. Egy határozott leírás ugyanis azt az előfeltevést hordozza, hogy létezik olyan individuum, amely a határozott leírásnak megfelelő tulajdonsággal rendelkezik, még ha a hallgató nem is ismeri ennek a leírásnak a referensét. A (39) példa előfeltevése az, hogy létezik egy kerékpárverseny, amelynek Tour de France a neve, és amelyet idén is megtartottak. A *verseny* szó lexikális jelentésébe ráadásul bele van kódolva az az információ, hogy valaki megszokta nyerni, tehát lényegében megkaptuk a (39)-ben szereplő válasz értékeléséhez szükséges előfeltevést. Mégsem megfelelő válasz (40) a (39)-ben szereplő kérdésre.

Az ilyen előfeltevés persze nem kell, hogy ismert információ legyen, könnyűszerrel akkomodálható a hallgató számára, ugyanúgy, ahogy a *Beteg a nővérem* mondatból is könnyűszerrel kikövetkeztethető, hogy a beszélőnek van egy nővére.

Az a tény, hogy a mondatszerkezet által kódolt előfeltevés sok esetben már magából a mondatban szereplő határozott leírásból kinyerhető, különösen jól megfigyelhető azokban a H–K mondatokban, amelyekben az állítmány szerepét egy határozott névszói kifejezés tölti be. PEREDY (2010) fent idézett és itt megismételt példájában elvileg nem volna szükség arra, hogy sajátos mondatszerkezetet használjunk ahhoz, hogy a mondat tartalmazza az 'ebben a situációban létezik igazgató' előfeltevést, hiszen maga az *az igazgató* határozott leírás már tartalmazza ezt:

(13) *János minden héten leszúrt. Megtehetette, hiszen ő volt az igazgató.*

Az előfeltételezett információs státusz jelentősége az alábbi példában még kevésbé igazolható:

(41) *Ő volt a legokosabb ember, akivel valaha találkoztam.*

A (41) mondat azt az előfeltevést hordozza, hogy 'a legokosabb ember, akivel valaha is találkoztam, létezik'. Ez az előfeltevés olyan triviális, hogy önmagában szinte semmi információs tartalommal nem bír. Egy ilyen előfeltevést nem volna szükséges külön mondatszerkezetben kódolni; nem véletlen, hogy a mondat nem H–K megfelelője is elfogadható, bár furcsábbnak érzem, mint hókuszos megfelelőjét:

(42) *?Ő a legokosabb ember volt, akivel valaha találkoztam.*

Mindezzel nem azt akarom állítani, hogy az igével kezdődő mondatszakasz előfeltételezett volta nem játszhat szerepet az ilyen szerkezetek létrehozásában. A későbbiekben amellet fogok érvelni, hogy a H–K mondatok motivációja több tényező interakciójára vezethető vissza, amelyeknek csak egyike a tudottnak tekintett információ előfeltételezésként történő kódolása.

6. Kérdés–felelet kongruencia. – A tanulmány **2.** részében a névszói állítmányú mondatokkal kapcsolatban már megjegyeztem, hogy a H–K szerkezetek nem adnak kongruens választ a hozzájuk rendelhető kérdésre.

A kérdés és a hozzá tartozó felelet kongruenciájának problémáját a magyarban elsősorban GAZDIK (2011) és SURÁNYI (2011) vizsgálta. Kiindulópontként KRIFKA (2001) kongruencia-elve szolgálhat, mely szerint egy kérdésnek és a rá adott válasznak azonos fókusz-szerkezettel kell rendelkeznie. Így például egy kiegészítendő kérdés esetében a kérdőszónak a válaszban fókuszba helyezett mondatrész felel egy kongruens válaszban:

(43) *Ki nézte meg ezt a filmet? – Ezt a filmet 'Péter nézte meg.*

Egy kérdésre persze nem kongruens válasz is adható, de nem minden válasz-variáció elfogadható egy adott kérdéshez. A (44a)-ban szereplő, kontrasztív topikot tartalmazó részleges válasz³ nem kongruens, de elfogadható, míg a (44b) válasz se nem kongruens, se nem elfogadható a (43)-ban szereplő kérdés válszaként:

- (44) a) *Péter 'megnézte ezt a filmet.*
 b) *'Ezt a filmet nézte meg Péter.*

Térjünk vissza a már elemzett határozott névszói állítmányú mondatokra. Az ilyen szerkezetek predikációs altípusához általában nehéz általános kérdéssémát rendelni, mivel a tulajdonságot jelölő NP-nek nem mindig feleltethető meg kérdőszó (**Micsoda Péter? – Ő/Péter a Vízművek igazgatója*). Mindazonáltal elképzelhető olyan kérdés, amelyre kongruens válaszként adhatók:

(45) *Mi volt a foglalkozása Péternek?*

Erre a kérdésre válaszolhatunk klasszikus topik–komment szerkezetű mondatl (46a) és H–K mondatl is (47b):

- (46) a) *(Péter) a 'Vízművek 'igazgatója volt.*
 b) *'Ő volt a 'Vízművek 'igazgatója.*

³ A (44a) példában a Péter összetevő jobboldalán szereplő aposztróf a kontrasztív topikra jellemző emelkedő hangsúlyt jelöli.

A (46a) válasz kongruens, a (46b) pedig inkongruens, mivel a válasz-konstituensnek fenntartott preverbális pozícióban nem az a mondatrész áll, ami a *Mi a foglalkozása* mondatszakaszra válaszol, hanem az az összetevő (*Péter*), amely a kérdés előfeltétel részét alkotja.

Hasonló inkongruenciát mutathatnak az azonosító mondatok is, akár kiegészítő, akár eldöntendő kérdést rendelünk hozzájuk:

(47) *Ki maga? – 'Én vagyok az új államtitkár / Az 'új 'államtitkár vagyok.*

(48) *'Maga Mr. Hailey 'ügyvédje? – Igen, az vagyok. (Filmrészlet.)*

A (47)-es párbeszédben a kérdésre adható válaszok közül az *első* (*Én vagyok az új államtitkár*) inkongruens, a második pedig (*Az új államtitkár vagyok*) kongruens válasz. Az első válasz esetében ugyanis nem a kérdőszóra adott válasz-konstituens (*az új államtitkár*) áll a neki fenntartott preverbális pozícióban, hanem a kérdésben „adott”, azaz ismert információként megjelenített *maga* összetevőre referáló *én* névmás. A második válaszban viszont az „adott” információt megjelenítő névmás nem is jelenik meg testes elemként, a kérdőszóra vonatkozó válasz-konstituens pedig a preverbális pozíciót foglalja el.

A (48)-beli párbeszédnek az az érdekessége, hogy a kérdésre az lenne a kongruens válasz, hogy *Igen, én vagyok*. Ennek ellenére a válaszadó opcionálisan azt a megoldást választotta, hogy a *Mr. Hailey ügyvédje* NP-t tekinti az információkérezt tárgyának, nem pedig a szintén hangsúlyt kapó (azaz a hangalak nélküli létige előtt álló) *maga* összetevőt.

A fent elemzett példák alapján arra a következtetésre juthattunk, hogy a H–K mondatok nem kongruens válaszok. Az azonban, hogy egy válasz nem kongruens egy adott kérdés vonatkozásában, nem jelenti feltétlenül azt, hogy nem is elfogadható válasz erre a kérdésre.

Melyek azok a nem kongruens válaszok, amelyek egy kérdésre elfogadhatóak lehetnek? SURÁNYI (2011) számba veszi ezeket a lehetőségeket. Ilyen például a részleges és a túl informatív válasz, ahol az előbbi az eredeti kérdés egy implicit alkérdésére, az utóbbi pedig egy fölöttes kérdésre felel:

(49) *Honnan jöttetek? – Én Szegedről jöttem. (SURÁNYI 2011: 293.)*

(50) *Budapestről jöttetek? – Szegedről jöttünk. (Uo.)*

A H–K mondatok első ránézésre nem sorolhatóak a részleges válasz típusok közé, hiszen kellően informatívak ahhoz, hogy kimerítő válaszként értelmezzük őket. A túl informatív megjelölés sem illik rájuk, legfeljebb kissé redundánsnak mondhatók, hiszen a mondatszerkezet kimerítő azonosítást kódol, holott ez a kimerítő azonosítás a legtöbb esetben már magából a predikátum természetéből következik. Ha például összehasonlítjuk a (47)-ben szereplő két választ, valójában feleslegesnek tűnik a H–K mondattal való kódolás, hiszen *az új államtitkár* egyes

számú határozott leírás már maga is hordozza azt az információt, hogy a szóban forgó helyzetben csak egy új államtitkár van.

SURÁNYI (2011) megemlíti még egy kérdéstípust, az „Említs legalább egyet!” kérdéseket, amelyek legfőbb jellegzetessége, hogy nem várnak kimerítő választ. Egyik tipikus példája az ilyen kérdésre adott válasznak az olyan mondat, amely ige utáni, azaz szintaktikailag jelöletlen fókuszot tartalmaz. Mint SURÁNYI megállapítja, vannak kérdések, amelyek kétértelműek annak tekintetében, hogy kimerítő vagy részleges válasz adható rájuk. Ilyen például az alábbi párbeszéd kérdése:

(51) *Hol jártál idén nyáron? – Párizsban jártam / Jártam Párizsban.*

Amint arra É. KISS (1998) is rámutatott, a preverbális fókusszal szemben, amely kimerítő azonosítást hajt végre, a jelöletlen fókuszot tartalmazó mondat nem feltétlenül ad teljes választ a kérdésre.

Térjünk vissza az e tanulmányban vizsgált H–K szerkezetekre. Mint már volt róla szó, a preverbális fókusz és a hókusz megegyezik abban, hogy mindkettő kimerítő azonosítást hajt végre. Az eltérés többek között abban mutatkozik meg közöttük, hogy míg az előbbinél az ige előtti összetevő válaszol a mondathoz releváns módon rendelhető kérdésre (az „Épp Tárgyalt Kérdésre”, I. ROBERTS 1996), az utóbbinál az eddigiekben vizsgált mondat típusban a tulajdonképpeni választ az igével kezdődő mondat szakasz adja:

(52) *Ki az új államtitkár? – 'Én vagyok az új államtitkár.* (Preverbális fókusz.)

(53) *Ki maga? – 'Én vagyok az 'új 'államtitkár.* (Hókusz.)

Mindezek alapján azt a hipotézist fogalmazom meg, hogy a H–K mondatokban valójában ige utáni, azaz jelöletlen fókuszot találunk, amely – szintaktikai pozíciójából következően – nem alkalmas arra, hogy teljes választ adjon az Épp Tárgyalt Kérdésre. Ennek pedig az az oka, hogy a válasz-konstituens nem referenciális kifejezés, hanem valamilyen tulajdonságot jelölő összetevő, azaz leírás.

A részletes magyarázathoz vissza kell térnünk a határozott névszói állítványt tartalmazó mondatok osztályozásához. Amint azt a 2. részben kifejtettem, a specifikációs mondatokkal ellentétben a predikációs és az azonosító mondatokban a fő információt javarészt egy határozott leírás hordozza, amely egy entitás jellemzésére vagy azonosítására szolgál. Ez a határozott leírás a magyar szintaxis szabályainak megfelelően közvetlenül a létige előtt áll, vagyis ott, ahol az azonosító fókusz is előfordul. Kevés szó esik arról, hogy egy ilyen predikatív kifejezés, bár közvetlenül a létige előtt áll, nem kimerítő értelmezésű. Nem is lehet az, hiszen egy individuumhoz elvileg korlátlan számú tulajdonság rendelhető, és az sem mindig egyértelmű, hogy egy adott helyzetben melyik a legrelevánsabb. SZABOLCSI (1981) mellérendeléstesztje is azt bizonyítja, hogy az egymástól függetlenül megjelenített tulajdonságok nem összeegyeztethetetlenek az egymás mellé rendelt tulajdonságokkal a preverbális pozícióban:

- (54) *Péter a Vízművek igazgatója és a BKV igazgatótanácsának tagja volt.*
 → *Péter a Vízművek igazgatója volt.*

Ebben a tekintetben az ilyen predikatív határozott leírások semmiben sem térnek el a létige előtt álló és igemódosítóként funkcionáló pusztá közneves vagy mellékneves kifejezésektől:

- (55) *Péter okos és ügyes volt.* → *Péter okos volt.*

Feltételezésem szerint az egyik lehetséges motivációja a H–K mondatváltozat alkalmazásának éppen az, hogy ezzel elkerülhető, hogy az ige előtti pozícióban olyan összetevő álljon, amely nem kimerítő értelmezésű. Ez a tendencia különösen erős az olyan szerkezetekben, ahol a predikatív kifejezés egy határozott leírás (*Péter a főnök volt* vs. *Péter volt a főnök*). Itt a preverbális pozíció automatikusan kiváltja a *főnök* összetevő kontrasztív értelmezését, ami a kimerítő azonosítás egyik legerősebb formájának tekinthető. Ezt a (zavaró) kimerítő értelmezést kerüli el az a megoldás, amikor a beszélő nem az állítmányt, hanem az alanyként funkcionáló névszói kifejezést helyezi a preverbális pozícióba.

Térjünk vissza a kérdés–felelet kongruencia kérdésére. Az előbbieken kifejtettek alapján kézenfekvőnek látszik a következtetés, hogy a (47) és a hozzájuk hasonló H–K mondatok nem inkongruens válaszok a nekik megfelelő kérdésre. A bennük szereplő preverbális kifejezés nem fókusz, hanem a válaszadástól eltérő kommunikációs stratégiának engedelmeskedő összetevő. A tulajdonképpeni fókusz itt az igével kezdődő mondatszakasz, azaz É. KISS (1998) terminológiájával élve információs fókusz, amely egy „Említs legalább egyet” típusú kérdésre válaszol.

7. Topik és hókus z. – Foglaljuk össze röviden a H–K szerkezetek tulajdonságait. Kötött szórendű szerkezetéről van szó, ahol az ige előtti összetevő egyben mondatkezdő elem, és az igét követő mondatszakasz nem helyezhető át a mondat elejére anélkül, hogy megváltozna a mondat értelmezése. A hókus z mindig határozott referenciájú kifejezés, legtöbbször anaforikus vagy deiktikus névmás. Az ige és az azt követő mondatszakasz egy olyan tulajdonságot jelöl, amely csak egyetlen entitásra, a hókus z referensére igaz. Ugyanezen mondatszakasz logikai előfeltevésként viselkedik, és sok esetben – de nem mindig – közismert vagy triviális információt hordoz. Ugyanakkor ez képezi a mondat fő állítását, amelynek újdonságát az adja, hogy éppen a hókuszként funkcionáló összetevő referenséhez rendeli a beszélő. Végül prozódiajukat tekintve az ilyen mondatok a semleges mondatokra jellemző egyenletes hangsúlyozással ejtettek.

Mindezen tulajdonságok alapján azt a hipotézist fogalmazom meg, hogy az ilyen mondatok a topik–komment tagolású szerkezetek egy sajátos ale esetébe tartoznak, ahol a pragmatikai topik szerepét a hókus z, a komment szerepét pedig az azt követő mondatszakasz tölti be. Ebben a tekintetben hasonlóságot mutatnak az angol nyelvű szétszakított szerkezeteknek a (33)-beli mondattal illusztrált álti-

pusához, amelyet DELIN–OBERLANDER (1995) szintén topik–komment tagolási szerkezetként elemez.

A topik–komment tagolás mellett a fentiekben felsoroltakon túl néhány további érv is felhozható. Először is, a H–K szerkezetek sok esetben egyenértékűek és adott kontextusban helyettesíthetőek a klasszikus topik–komment tagolású változatukkal. Az alábbi kérdés–felelet párokat anyanyelvi beszélővel olvastattam fel; a válaszadók megoldásai ugyanazon kérdés kontextusában kétféle hangsúlyminta között oszlottak meg, illetve többen jelezték, hogy az adott válasz kétféle hangsúllyal is létrehozható:

- (56) *Mi ez az üveg itt a hűtőben?*
 a) *Ez 'az a 'pezsgő, amellyel 'Szilveszterkor 'koccintottunk.*
 b) *'Ez az a 'pezsgő, amellyel 'Szilveszterkor 'koccintottunk.*
- (57) *Ki az a Christine Lagarde?*
 a) *Ő az 'IMF 'új 'igazgatója.*
 b) *'Ő az 'IMF 'új 'igazgatója.*

Az a) válaszok hangsúlymintája a klasszikus topik–komment tagolásra, a b) válaszoké pedig H–K szerkezetre utal. Múlt időbe átültetve a szerkezeteket, a létige megjelenésének révén még világosabbá válik, hogy az eltérő hangsúlyminták eltérő szintaktikai pozíciót jeleznek:

- (58) a) *Ez 'az a 'pezsgő volt, amellyel 'Szilveszterkor 'koccintottunk.*
 b) *'Ez volt 'az a 'pezsgő, amellyel 'Szilveszterkor 'koccintottunk.*
- (59) a) *Ő az 'IMF 'új 'igazgatója volt.*
 b) *'Ő volt az 'IMF 'új 'igazgatója.*

Egy másik érv az itt megfogalmazott hipotézis mellett az, hogy ugyanazon szövegben váltakozhat egymással a hókuszos és a közönséges topikot tartalmazó mondat, anélkül, hogy változna egyik mondatról a másikra a pragmatikai topik, vagyis ilyen diskurzusban is megvalósítható a topikfolytonosság:

- (60) *A R e k t o r i K a b i n e t a S z e n á t u s é s a r e k t o r m u n k á j á t k ö z v e t l e n ü l s e g í t ő t ö r z s k a r i s z e r v e z e t i e g y s é g. A R e k t o r i K a b i n e t g o n d o z z a a z E g y e t e m i n t é z m é n y f e j l e s z t é s i t e r v é t é s f o g l a l k o z t a t á s i k ö v e t e l m é n y r e n d s z e r é t. M e g j e l e n í t i h o n l a p j á n a z á l t a l a k i s z o l g á l t t e s t ü l e t e k d o k u m e n t u m a i t, a r e k t o r u t a s í t á s a i t, k ö r l e v e l e i t, t á j é k o z t a t ó i t, v a l a m í n t m e g a d j a e l é r h e t ő s é g ü k e t. A R e k t o r i K a b i n e t a f e l e l ő s a r e k t o r m u n k á l t a t ó i j o g k ö r é b ől e r e d ő d ö n t é s e k e l ő k é s z í t é s é e r t é s v é g r e h a j t á s á e r t.*

Az (60) szövegrészlet első és második mondata kétféle hangsúlymintát tesz lehetővé, vagyis kétféle módon elemezhető. Mindez nem vezet zavaró kétértelműséghez, és a szöveg koherenciája sem sérül egyik esetben sem. Az utolsó mon-

dat már csak egyféle hangsúlyozást enged meg, és ennek megfelelően csak egyféle – a hókuszos – szintaktikai szerkezet rendelhető hozzá. Mindegyik mondat a Rektori Kabinetéről fogalmaz meg egy állítást, függetlenül attól, hogy a *Rektori Kabinet* összetevő a szintaktikai topik vagy a hókusz pozícióját tölti be.

Milyen tényezők motiválhatják a H–K változat használatát, ha sok esetben szabadon váltakozhat a közönséges topikot tartalmazó változattal? Az egyik – ha nem a legfőbb – tényező az, hogy az ilyen mondatok állítmánya rendre olyan tulajdonságot jelöl, amely csak egyetlen individuumra érvényes. A magyarban létezik egy konfiguráció, amely lehetővé teszi, hogy szintaktikailag is kifejezzük, hogy egy bizonyos tulajdonság csak egyetlen entitásra igaz, ez pedig a preverbális fókusz vagy hókusz tartalmazó szerkezet. Mindezek alapján azt a hipotézist fogalmazom meg, hogy az ilyen mondatok létrehozását az alábbi nyelvspecifikus pragmatikai szabály irányítja:

- (61) A kimerítő értelmezés elve: ha egy topikkal kapcsolatban egy olyan állítást fogalmaz meg, amely egy tulajdonság révén kimerítően azonosítja ezt a topikot, részesítsd előnyben azt a szerkezetet, amely a topikot hókuszként kódolja.

Ezt a tendenciát példázza az (60)-as példa utolsó mondata is.

A hókusz-entitáshoz rendelt tulajdonság persze csak egy az entitást jellemző vagy éppen azonosító tulajdonságok közül, ezért akár kötelezően is abba a mondatszakaszba kerül, amely nem hajt végre ilyen kimerítő azonosítást. A *Mit kell tudni Párizsról?* kérdésre számos lehetséges válasz adható, amelyek közül sok válasz önmagában is kimerítően azonosíthatja a szóban forgó várost. Ez utóbbiak nagy valószínűséggel H–K mondatok lesznek, és bármelyikük relevánsnak minősülhet a kérdés kontextusában:

- (62) *Párizs Franciaország fővárosa; innen indult ki a Nagy Francia Forradalom, itt található az Eiffel-torony; itt rendezték meg az 1889-es világkiállítást...*

Az, hogy az igével kezdődő mondatszakasz az ilyen szerkezetekben logikai előfeltevésként viselkedik, szintén sok esetben motiválja a szerkezet használatát, de ez némelykor csak a kimerítő azonosítás következménye, nem pedig a szerkezet használatának fő motivációja⁴. Ilyenek többek között a felsőfokú melléknevet tartalmazó névszói állítmányú szerkezetek (l. a (41)-et).

8. Összegzés. – Ebben a tanulmányban olyan szerkezeteket vizsgáltam, amelyekben ki van töltve az ige előtti „fókusz” pozíciója, mégsem ez az összetevő hordozza a mondatban kifejezett fő információt, hanem az igével kezdődő

⁴ KENESEI ISTVÁN (személyes közlésében) felveti, hogy az új információ előfeltételezettként való kódolása egyfajta udvariassági stratégiaként is felfogható: a beszélő úgy tesz, mintha a közölt információ köztudott volna, vagyis nem (ki)oktat, hanem burkoltabb formában informál.

mondatszakai. Szintaktikai, szemantikai és pragmatikai érvekkel támasztottam alá hipotézisemet, mely szerint egy ilyen szerkezet is alkalmas lehet a topik–komment tagolás szintaktikai kódolására. Annak a ténynek a magyarázatául, hogy sok esetben opcionális, máskor kifejezetten kötelező az ilyen szerkezet használata (szemben a klasszikus szintaktikai topik–komment tagolással), a következő nyelvspecifikus pragmatikai szabályt fogalmaztam meg: a magyarban előnyben részesítendő a hókuszos konstrukció, ha a topikhoz olyan állítást rendelünk, amely egyedül a topik referensére igaz. További motivációja lehet az ilyen szerkezeteknek, hogy így az előfeltételezett információnak fenntartott mondatzszakaszba helyezhető az olyan információ, amelyet a beszélő tudottnak vél, vagy annak kíván feltüntetni (É. KISS 2011), de ez a motiváció nem minden esetben érhető tetten, illetve nem mindig tekinthető fő rendező elvnek. Azt is megmutattam, hogy ezek a mondatok csak látszólag sértik meg a kérdés–felelet kongruencia elvét, valójában információs fókuszot tartalmaznak, amely egy „Említs legalább egyet” típusú kérdésre válaszol.

Kulcsszók: topik, fókusz, hókusz, előfeltevés, kongruencia.

A hivatkozott irodalom

- DELIN, JUDY – OBERLANDER, JON 1995. Syntactic constraints on discourse structure: The case of it-clefts. *Linguistics* 33: 456–500.
- GAZDIK, ANNA 2011. Multiple questions in French and Hungarian. PhD-értekezés, Université Paris 7 – ELTE.
- GUNDEL, JEANETTE 1988. Universals of topic-comment structure. In: HAMMOND, MICHAEL – MORAVCSIK, EDITH – WIRTH, JESSICA szerk., *Studies in syntactic typology*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 209–39.
- HEDBERG, NANCY ANN 1990. Discourse pragmatics and cleft sentences in English. PhD-értekezés, University of Minneapolis.
- HETZRON, ROBERT 1970. Nonverbal sentences and degrees of definiteness in Hungarian. *Language* 46: 899–927.
- HIGGINS, FRANCIS ROGER 1979. *The Pseudo Cleft Construction in English*. Garland Publications, New York.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ 1985. Word order in neutral sentences. In: KENESEI ISTVÁN szerk., *Approaches to Hungarian 1*. JATE Kiadó, Szeged, 13–23.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ szerk. 2001. *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan 1*. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- KENESEI ISTVÁN 1998. Adjuncts and arguments in VP-focus in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 45: 61–88.
- KENESEI, ISTVÁN 2006. Focus as identification. In: MOLNÁR, VALÉRIA – WINKLER, SUSANNE szerk., *The architecture of focus*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 137–68.
- É. KISS KATALIN 1998. Identificational Focus versus Information Focus. *Language* 74: 245–73.
- É. KISS KATALIN 2011. Szerkezetileg kódolt előfeltevés a magyar mondat szerkezetben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 23: 245–63.

- KOMLÓSY ANDRÁS 1992. Régensek és vonzatok. In: StrNyt. 1: 299–527.
- KRIFKA, MANFRED 2001. For a structured account of questions and answers. In: FÉRY, CAROLINE – STEINEFELD, WOLFGANG szerk., *Audiatur vox sapientiae. A Festschrift for Achim von Stechow*. Akademie-Verlag, Berlin, 287–319.
- LAMBRECHT, KNUD 1994. Information structure and sentence form: topic, focus and the mental representation of discourse referents. Cambridge University Press, Cambridge.
- LEWIS, DAVID 1979. Scorekeeping in a language game. *Journal of Philosophical Logic* 8: 339–59.
- PEREDY MÁRTA 2010. Nincs *van*. In: GÉCSEG ZSUZSANNA szerk., *LingDok 9. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*, JATE Press, Szeged, 145–72.
- ROBERTS, CRAIGE 1996. Information structure in discourse: Towards an integrated formal theory of pragmatics. In: YOON, JAE HAK – KATHOL, ANDREAS szerk., *OSU Working Papers in Linguistics 49. Papers in Semantics*. The Ohio State University, Columbus, 91–136.
- SURÁNYI BALÁZS 2011. A szintaktikailag jelöletlen fókusz pragmatikája. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 23: 281–313.
- SZABOLCSI, ANNA 1981. The semantics of topic-focus articulation. In: GROENENDIJK, JEROEN – JANSSEN, THEO – STOKHOF, MARTIN szerk., *Formal methods in the study of language*. Mathematisch Centrum, Amsterdam, 503–40.

On the issue of the interaction of information structure and sentence structure

This paper studies certain Hungarian constructions in which the preverbal “focus” position is filled, yet the main piece of information expressed by the sentence is not carried by this constituent; rather, it is carried by the portion of the sentence beginning with the verb. It is shown that such constructions, referred to as “hocus constructions”, may also serve the syntactic encoding of pragmatic topic/comment articulation. The optional, or often compulsory, use of that construction can be described by the following language specific pragmatic rule: prefer the focus construction if you wish to assign to the topic a statement that is exclusively true of the referent of the topic. Further motivation of the use of such constructions may be provided by the fact that, in this way, the part of sentence reserved for presupposed information can include information that the speaker takes to be known or wishes to present as known; but such motivation cannot always be seen as the main organizing principle. The paper furthermore argues that sentences of this type only apparently violate the principle of question/answer congruence. In fact, they contain information focus that answers a question of the type “Mention at least one instance”.

Keywords: topic, focus, focus, presupposition, congruence.

GÉCSEG ZSUZSANNA

A veszprémi görög rítusú monostor alapító- és adománylevelének datálásáról és további kérdéseiről Megjegyzések Szentgyörgyi Rudolf tanulmányához

I. Bevezetés. – A Magyar Nyelv szerkesztősége a folyóirat jelen számában reagálási lehetőséget biztosított SZENTGYÖRGYI RUDOLF rendkívül értékes tanulmányára (SZENTGYÖRGYI 2012), mely számos helyen hivatkozik két korábbi publikációmra (HOLLER 2011, 2012a).

SZENTGYÖRGYI tanulmánya tartalmilag és jellegében három részre osztható. Az első rész (2–7. fejezetek) a veszprémvölgyi görög és latin oklevél egy-egy kritikus részletének mélyenszántó vizsgálatát tartalmazza, melyek fő eredménye – egy alaposan megindokolt nyelvi korrekció alapján – a görög oklevél bevezető részletének új, tartalmilag konzisztens értelmezése. Az elemzés során az intituláció magyar uralkodójának és a monostor felett egyházi felügyelettel rendelkező metropolitának az „alapítási” folyamatban játszott eltérő jogosultságai és szerepei nagy pontossággal kerülhettek meghatározásra. Kiemelendő értékűnek tartom a latin oklevél kapcsán a *fundator* illetve *auctor monasterii*, a görög esetében az *ἐντέλλουμαι* mintaszerű alapossággal és teljességre törekvően adatolt elemzését. A második rész (8. fejezet) a bizánci kereszténység korai magyarországi befolyásának problematikáját taglalja, egyes, a források által nem említett folyamatoknak közvetett adatok alapján feltehető rekonstrukcióját nyújtva. A harmadik rész (9. fejezet) az alapítás lehetséges motivációinak és idejének kérdését érinti. SZENTGYÖRGYI az 1001. évet említi az alapítás időbeli felső korlátjaként, amely lehetővé teszi, hogy 997 és 1000 között még István uralkodási idejére is feltételezhesse a monostor alapítását és erre az időszakra két olyan családi motivációt is megemlítsen, amely az alapítás mögött meghúzódhatik.

A tanulmány eredményeit jelentősnek tartom, az alábbiakban azonban főleg polemizáló megjegyzéseimet és ehhez kapcsolódó további gondolataimat közlöm. Az íves zárójelben álló oldalszámok SZENTGYÖRGYI tanulmányára (SZENTGYÖRGYI 2012) hivatkoznak.

Mivel leginkább az oklevél datálása tekintetében érzékelhető szemléletbeli eltérés kettőnk nézetében, s mivel ezt egy lényeges és szerteágazó kérdéskörnek tartom, elsősorban ezzel foglalkozom. Ismerve SZENTGYÖRGYINEK az 1055. évi tihanyi oklevéllel kapcsolatos írásait, meggyőződéssel mondhatom, hogy a humán tudományok területén publikáló azon magyar kutatóknak a legkreatívabb gondolkodású szűk csoportjához tartozik, akiknek munkáit az elmúlt 17 évben olvastam. Így jelzésértékű a számomra, hogy a veszprémvölgyi monostorral foglalkozó két publikációmmal kapcsolatos elismerő szavai ellenére az abban megfogalmazott datálási érvek mégsem voltak eléggé meggyőzőek számára. Ebből egyrészt azt a következtetést vagyok kénytelen leszűrni, hogy nem indokolt az az elvárásom, miszerint a Géza-kori datálást felvető Balogh Albin-féle érvrendszer más kutatók számára ugyanolyan meggyőző kellene legyen, mint amennyire én érzem annak. Másrészt egy nézetrendszer kialakulásához számos tény konzisztens interpretációja szolgál alap és háttér gyanánt a számomra, melyek mindegyikét egyetlen köz-

lemény keretein belül nem is sorolhattam fel. Ezért célszerűnek és szükségesnek látom a datáláshoz vezető gondolatmenet logikai lépéseinek pontosabb megfogalmazását, valamint az e lépéseket alátámasztó további érvek felsorakoztatását. Az alábbiakban először néhány olyan megjegyzésemet közlöm, melyekből az alapítás motivációjára nézve is levonhatók új következtetések.

II. Az alapítás kérdésköre

1. Ki alapította a veszprémvölgyi monostort? – A tanulmány rendkívül fontos eredménye a bevezető sorok új értelmezése, s az ehhez vezető gondolatmenet részeként az a megállapítás, miszerint a monostort „jogi értelemben” (305) a bizánci egyház metropolitája alapította. Az ehhez elvezető elemzés szerint egy nyugati egyházhoz tartozó monostor esetében egy világi személy, például egy uralkodó lehet annak „külső” alapítója, azaz *fundator*-a, aki a területet és a működéshez szükséges vagyont biztosítja, míg az egyház kebelén belüli, „belső” alapító, egyúttal egyházi előljáró a monostor *auctor*-a. A keleti monostoralapítások esetén a l a p í t ő -nak csak „az egyház kebelén belüli, azaz belső alapító” tekinthető, a *fundator* funkcióját a *protector* veszi át.

Mindamellettt meggyőződésem szerint e *protector* a köznyelvi szóhasználat szerint bátran mondható „alapító”-nak, s ezt SZENTGYÖRGYI megfogalmazásai is igazolják: a *protector*-ral kapcsolatban a „monostoralapítás kezdeményezése”-ről, „az alapítás szándéká”-ról beszél, a *protector* „fogalmazhatja meg a monostoralapítás kívánalmát” (312–3).

Noha SZENTGYÖRGYI elemzésének konklúziójaként a monostor egyházi értelemben vett alapítója a metropolita s „a magyar uralkodó a monostor donatorpatronusa” (321) „csupán”, de ha elolvassuk a görög oklevél bevezető szavait – immár SZENTGYÖRGYI RUDOLF új fordításában –, ez alátámasztja, hogy az uralkodó – aki kánonjogi értelemben az a l a p í t t a t ó – ténylegesen, világi értelemben a l a p í t ő i s z e r e p e t játszott: „Elrendelem én, a keresztény István, egész Magyarország királya, hogy a metropolita hozza létre, irányítsa és szabályozza a legszentebb Istenszülő monostorát Veszprémben ...” (321).

S bár az egyházzjogi-terminológiai vizsgálatokat nagyon értékesnek tartom, de úgy érzem, hogy a köznyelvi szóhasználat keretein belül nincs okom arra, hogy módosítsam második publikációm zárómondatát: „A monostor valóságos alapítója pedig a magyar uralkodó volt” (HOLLER 2012a: 69).

2. Alapítólevél avagy adománylevél?

A) SZENTGYÖRGYI az *adománylevél* terminust használja; véleménye szerint „nem szerencsés sem az *alapítólevél* (...), sem a *typicon* (...) megnevezés”, s szerinte a veszprémvölgyi görög oklevelet „a nyelvtörténetírás diplomatikai szempontból is mindvégig helyesen nevezte *adománylevél*-nek” (312).

Mindenekelőtt szögezzük le, a veszprémvölgyi görög oklevél valóban egészen más, mint a bizánci *typicon*-ok. Ami ezek jellegzetességét illeti, a tanulmány megállapítja: „A keleti monostorok alapító dokumentuma jellemzően *τυπικόν* (*typicon*), azaz eredetileg és elsősorban az adott közösségben végzendő liturgikus

imádságok rendjét szabályozó írásmű (egyfajta *ordinarium*), melyhez a monostor életvitelére vonatkozó további előírások (*regulae*) társulnak.” (311).

Ezzel kapcsolatban szeretném megemlíteni, hogy ilyen *ordinarium* vagy szertartásrend kiadása monostorok és remete-telepek számára hazánkban is ismert; éppen a veszprémi püspök egy ilyen tartalmú 1263. évi oklevelét tekintette évszázadokon keresztül „alapító okiratának” a magyar alapítású pálos rend (l. HOLLER 2007; HOLLER 2010). Nyilvánvaló, hogy az általunk vizsgált oklevél nem esik a „szertartásrend” kategóriájába: nem egy *typicon*, s ebben az értelemben nem alapítólevél.

B) A nevezetes 1055. évi tihanyi oklevelet azonban SZENTGYÖRGYI a veszprémi püspökvölgyivel szemben – a nyelvtörténetírás évszázados hagyományát követve – „Tihanyi alapítólevél”-nek mondja (315, 320). Megalapozott-e vajon ez a distinkció?

Nos, a tihanyi oklevél esetében az „alapítólevél” meghatározás SZAMOTA ISTVÁN 1895. évi alapvető fontosságú tanulmányának címében áll, amely publikációjával SZAMOTA e kiemelkedő jelentőségű nyelvemlékünk szakszerű vizsgálatát alapozta meg (SZAMOTA 1895: 129), és azóta minden kutató ezt a megnevezést alkalmazta – szinte kivétel nélkül.

A terjedelmes oklevél I. András adományait ismerteti, s bevezetésének megfogalmazása arra látszik utalni, hogy az adományok írásba foglalását már megelőzte az alapítás aktuusa: „Ezért tehát András, a legkeresztényibb jogarviselő, hatalmánál fogva elrendelte, hogy adományozásának írásbeli bizonyosságául feljegyeztessék mindaz, amit saját és felesége, fiai és leányai, továbbá minden élő és elhunyt hozzátartozója lelki üdvéért a Szűz Mária és Szent Ányos püspök és hitvalló tiszteletére szentelt, a nép nyelvén *tichon*-nak nevezett, a *balatin* fölé magasodó helyen épült egyháznak adományozott” (SZENTGYÖRGYI RUDOLF fordítása: SZENTGYÖRGYI 2010a: 33).

Erre tekintettel az 1055. évi oklevelet én magam „adománylevél”-nek tartom. S bár az adományozott birtokok lokalizálásával foglalkozó munkáimban mindenütt a konfliktuskerülő „1055. évi tihanyi oklevél” meghatározást használtam, de egyes esetekben a szakirodalomban meghonosodott TA. rövidítést is alkalmaztam; igaz, ezt a „Tihanyi Adománylevél” rövidítésének tekintve.

C) A veszprémi püspökvölgyi oklevél esetében a diplomatikai, bizantológiai és nyelvtörténeti szakirodalom már korántsem ilyen egységes. HORVÁT ISTVÁN még „alkató” oklevélnek nevezte (HORVÁT 1834: 84), de mivel GYOMLAY GYULA 1901-ben megjelent fontos tanulmányának címében Szent István veszprémi püspökvölgyi „donatioja” szerepel (GYOMLAY 1901: 393), így ettől fogva használatos jellemzően az „adománylevél” meghatározás. Ez azonban nem teljesen általános; számos kiváló kutató „alapítólevél”-nek nevezte, s érdekes módon a 20. század 30-as, 40-es éveitől mind a nyelvtörténészek, mind a bizantológusok közül többen határozottan ódzkodtak az *adomány*, vagy *alapító* előtag használatától és előszeretettel a „görög oklevél” semleges azonosítást használták.

Az oklevélszöveg jelentős részét az adományok felsorolása teszi ki, de bevezetésének megfogalmazása arra látszik utalni, hogy az adományok juttatásának írásba foglalásával egyidejű az uralkodói akarat a monostor létrehozására, amelyet a bevezetés szövege ki is artikulál: „Elrendelem én,

a keresztény István, egész Magyarország királya, hogy a metropolita hozza létre, irányítsa és szabályozza a legszentebb Istenszülő monostorát Veszprémben – összegyűjtven benne szerzetesnők seregét –, a magam, hitvesem és gyermekeim, valamint egész Pannónia lelki üdvéért; és adományozok magának a monostornak...” (SZENTGYÖRGYI RUDOLF fordítása: 321). Emellett a szöveg egy pontján utalás történik arra, hogy a – nyilván jövőbeli – felszenteléskor mivel fog kiegészülni az adományok sora.

Az „alapító” és az „adomány(ozó)” mellékneveink köznyelvi jelentésére figyelemmel az oklevelet így „alapító- és adománylevelnek” indokolt neveznünk. Mivel a monostor létrehozásának az elrendelése logikailag az elsődleges eleme az uralkodói aktusoknak, ezért a rövidebb „alapítólevél” meghatározás alkalmazását a magam részéről indokoltnak és elfogadhatónak tartom.

3. Az alapítás motivációja. – A tanulmány érinti az uralkodó általi „alapítás” elvileg lehetséges motivációinak kérdését, s a felvázolt három lehetőség közül a „Politikai megfontolásoktól független, kifejezetten magánéleti motiváció”-t (391) tartja a legvalószínűbbnek.

Ha összehasonlítjuk „christianissimus Andreas” latin nyelvű tihanyi adománylevelének és „Στέφανος χριστιανός” görög nyelvű veszprémi alapító- és adománylevelének az uralkodói motivációt megfogalmazó bevezetéseit (mindkettőt SZENTGYÖRGYI RUDOLF rendkívül gondos fordításában idéztem fent), akkor – az időbeli távolság és a nyelvi különbözőség ellenére – ezek hasonlósága szembeszökő. Jól ismert, hogy I. András király csontjai az eredeti, 11. századi szarkofágjában a Tihanyi apátsági templom kriptájában vészelték át az elmúlt közel ezer esztendő, s mellette van eltemetve minden valószínűség szerint fia, Dávid herceg is (UZSOKI 1984: 178). Ennek alapján feltételezem, hogy a veszprémvölgyi monostor alapításának elsődleges motivációja teljesen hasonló volt: az uralkodó – meggyőződésem szerint Géza „fejedelem” –, azt a maga és családtagjai sírhelyéül szánta, biztosítandó, hogy földi maradványaik a monostori környezetben a lehető legközelebb legyenek az égiekhez. S az adományok mindkét uralkodó esetében egyfelől azt a célt szolgálták, hogy a monostor hosszú időn át biztosan fennmaradjon és külsőségeiben is méltó módon reprezentálja az alapító uralkodói nagyságát, valamint a keresztény hittel fennálló szoros kapcsolatát. Másfelől biztos háttérrel nyújtanak ahhoz, hogy a szerzetesek nap mint nap lankadatlan imádkozhassanak az uralkodó és családtagjai lelki üdvéért, ápolják és őrizzék emlékezetüket a következő évtizedek és évszázadok folyamán, „amíg csak ég és föld áll” (I. CZEBE GYULA fordításában: 1916: 148 [18], MORAVCSIK GYULA fordításában: /1988: 80).

Két különbségre szeretném felhívni azonban a figyelmet. Az egyik pusztán mennyiségi: András adományai területük nagyságát illetően sokszorosan meghaladják Sztéfanoszét. A másik elvi: Sztéfanosz „egész Pannónia lelki üdvéért” is alapítja a monostort, ami nézetem szerint arra utal, hogy az alapításnak nem csupán családi, hanem országvezetői motivációi is voltak. Konkrétabb megfogalmazásban: úgy vélem, hogy az uralkodó elképzeléseiben szerepelhetett egy székesegyház későbbi alapítása is közvetlenül a monostor mellett.

SZENTGYÖRGYI felteszi a kérdést: „miért éppen Veszprém az alapítás helye?” Elgondolása szerint „a helyszín kiválasztása tekintetében Sarolt fejedelemasszony

fogható gyanúba” (392), s az alapítás a szülői házba kényszerűen visszatérő valamelyik leányának, vagy Gavril bolgár cárevics vagy Boleszláv lengyel fejedelem eltaszított feleségének monostorba vonulását szolgálhatta.

Úgy vélem, azért Veszprém az alapítás helyszíne, mert az ország központi területén feküdt, s feltételezésem szerint a 10. században a főváros szerepét is betöltötte. Véleményem szerint erre utal, hogy Anonymusnál – aki földrajzi tekintetben komoly erőfeszítést tesz, hogy lehetőleg elkerülje az anakronisztikus fogalmazást – összesen 34-szer fordul elő a *civitas* fogalom, mellyel 13 jelentős várost illet, közülük azonban mindössze kettő esik a mai Magyarország területére: Attila király városa (melynek a geszta írásakor a magyar neve *Buduuar*, azaz *Budavár* volt) és Veszprém, amelynek elfoglalásáért másfél héten át folyt a küzdelem Anonymus elbeszélése szerint.

4. Hol lehetett alapításakor a veszprémi görög rítusú monostor? – Ha a monostor alapításának családi motivációjára gondolunk, akkor lehetségesnek tarthatnánk, hogy az eddigieknél alaposabb régészeti feltárás a veszprémvölgyi romok környezetében talán Géza fejedelem koporsójára is rábukkanhatna. Ezzel kapcsolatban azonban meg szeretném jegyezni, hogy – bár magam mindeddig a „veszprémvölgyi” szóhasználattal éltem a szakirodalomhoz való egyértelmű kapcsolhatóság kedvéért, de – valószínűnek tartom, hogy a 10. századi alapításkor a monostor még nem a város nyugati határán kívül, a Bete-kints- (vagy Kiskuti-) völgyben állt (GUTHEIL 1977: 138), hanem Veszprém központjában.

A 20. század első harmadában több kutató – KARÁCSONYI JÁNOS (1904: 39–40), HÓMAN BÁLINT (1917: 231; é. n. [1928]: 202), KRAJNYÁK GÁBOR (1925–6: 507) – gondolta úgy, hogy a monostor nem a patakvölgy Veszprém központjától távolabbi részén, hanem közvetlenül a várhegy sziklája alatt, attól kevéssel északra feküdt (lásd erről GUTHEIL 1977: 285, 64. jegyz.), de az itteni romterület egy 1275. évi oklevél alapján egyértelműen az 1240-ben alapított Szent Katalin monostor helyével azonosítható (GUTHEIL 1977: 167–8). A fenti lokalizálási elgondolás mögött a természetes vízellátás kívánalma mellett a kutatók által valószínűsített központibb elhelyezkedés vélelme is bizonyosan szerepet játszott.

Ami az okleveles adatok tanúságtételét illeti, nemcsak a görög alapító- és adománylevél, hanem az 1109. évi ítéletlevél is „veszprémi”-nek mondja a monostort, s még az 1210-es oklevél is „de Vesprimio” említi (F. 3/1: 103, MOL DL 60; I. HOLLER 2012a: 58). A Veszprémvölgyre történő utalás először 1224-ben jelentkezik (HO. 7: 10–11; MOL DL 112; I. HOLLER 2012a: 53), és a „de valle Wesprimiensi” csak 1276-tól lesz a jellemző, majdnem kizárólagosan használt helymeghatározás.

Magam elképzelhetőnek gondolom – a bizonyosan jóval nehezkesebb vízellátás dacára, de a reprezentatívabb helyre és a jobb védhetőségre is tekintettel –, hogy a monostor az alapításakor még a kiemelkedő várhegy területén lehetett. De az 1210. évi oklevél szóhasználata ellenére lehetséges, hogy a központi fekvésű monostorból a völgybe történő átköltöztetésre nem 1210 és 1224 között került sor, annál korábban is megtörténhetett. Az oklevelek szóhasználatára és a fenti ma-

gyarázatra tekintettel alkalmaztam jelen írásom címében a „veszprémi görög rítusú monostor” azonosítást.

III. A datálás kérdésköre

1. Egy forrás datálásának koncepcionális kérdései. – Először is szeretném lerögzíteni, hogy elvi különbség van egy datálatlan írásos forrás (vagy régészeti lelet) „lényegében biztos”, (azaz közel 100 %-os valószínűségű) időbeli alsó vagy felső korlátja meghatározása, illetve egy forrás vagy lelet korának több tényező figyelembe vételével rekonstruált eloszlásfüggvénye alapján a keletkezés idejét „nagy valószínűséggel” megadó időintervallum meghatározása között. Továbbá általában lényeges különbség van a fenti esetekben az adatok meghatározásának komplexitása és azok információs értéke között is: az utóbbi komplexebb feladat és az eredmény információs értéke nagyobb. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy valószínűségelméleti eloszlásfüggvény nemcsak akárhányszor ismételhető kísérletekhez, hanem olyan egyedi jelenségekhez is tarthat, amelyre vonatkozóan nem rendelkezünk teljes körű információval (l. erről HOLLER 2012b: 75–6).

A fentiek szerint koncepcionálisan és információs értékét tekintve lényeges különbség van azon megállapítások között, miszerint a) az Anonymus-gesztá biztosan 903 után készült el: ez a szövegéből nyilvánvaló; b) az Anonymus-gesztá biztosan 1196 után készült el: ez annak kizárása alapján jelenthető ki, hogy a szerző a gesta megírása előtt I. vagy II. Béla jegyzője lett volna; c) az Anonymus-gesztá nagy valószínűséggel 1211 októbere és 1213 szeptembere között készült el (l. HOLLER 2012b: 75): ez a datálás szempontjából releváns tényezők kiválasztását és azok elemzését igényli, de nem egy 100 %-os valószínűségű állítás.

A veszprémvölgyi monostor alapítására vonatkozóan SZENTGYÖRGYI gondolatmenete a következő. A monostor alapítója egyházz jogilag a bizánci egyház metropolitája, akinek alapítói jogosultsága Veszprém körzetében nem képzelhető el a nyugati egyházhoz tartozó esztergomi érsekség 1001-es megalapítása után. Ezáltal egy biztos időbeli felső korlátot lehet meghatározni: „kánonjogi-egyház-történeti megfontolásból az alapítás terminus ante quemjét az 1000-es évnél húzhatjuk meg.” (391).

Magam „a monostor alapítását a 975 és 985 közötti évtizedre, legvalószínűbben a 980 körüli időre datálom” (HOLLER 2011: 291). Ez egy számos tényezőt figyelembe vevő gondolatmenet konklúziója, amely viszont nem egy 100 %-os valószínűséggel rendelkező megállapítás.

2. A datáláshoz kapcsolódó megállapítások SZENTGYÖRGYI tanulmányában

A) A tanulmány által megadott időbeli felső korlát az alábbi megállapítások következménye: a) a pannonhalmi alapítólevél már említi Veszprém püspökségét (390); b) a veszprémi püspökség alapítása az esztergomi érsekségét megelőzi, de legalábbis párhuzamos vele (...), így 1001-re vagy inkább 1001 előttre datálandó (390); c) „Turkia metropolitájának” joghatósága nem terjedhet ki azon területekre, melyek fölött az egyházi igazgatást Esztergom érseke gyakorolja (388). Tehát

az oklevél kibocsátása 1001 előtt történt, mivel „1001 a (...) veszprémi püspökség alapításának (...) legkésőbbi lehetséges időpontja” (393).

Ez az érvelés annyiban hasonlít HÓMAN BÁLINT datálási gondolatmenetéhez, hogy szerinte is a monostor alapításának a veszprémi püspökség legkésőbb 1001-beli megalapítása előtt kellett történnie (feltéve, hogy a pannonhalmi oklevél 1001-es dátuma korrekt, HÓMAN 1917: 231–2), de az e mögött álló ok már különbözik HÓMANNÁL és SZENTGYÖRGYINÉL. HÓMAN még az esztergomi érsekkel vélte azonosnak a görög oklevélben említett metropolitát, SZENTGYÖRGYI azonban már azonosult azzal az elgondolással, hogy „az alapítólevélben említett *metropolita* nyilván az alapítás idejében a bizánci egyházi hierarchia szerint Veszprémvölgyet magába foglaló *metropólia* vezetőjét jelentette” (HOLLER 2012a: 63).

B) A tanulmány által meghatározott időbeli felső korlát megengedi, hogy „ha a metropolitának az alapításra való felkérését Istvánhoz kötjük, akkor az alapítást akár 997 és 1000 közé tehetjük” (392).

Nézetem szerint valójában ez roppant valószínűtlen. Ugyanis a monostor alapításakor még a metropolita egyháztartományának területére esett Veszprém. Elképzelhető-e, hogy mondjuk még az 1000. évben az ország egyik legfontosabb városában a keleti metropolita aktívan és ténylegesen gyakorolhatta a legmagasabb szintű egyházi joghatóságot, de az 1001. évre már megtörténik az Észak-Dunántúlon a nyugati egyházi fennhatóság szerinti struktúrában az egyházi posztok betöltése, azaz a nyugati egyház hatalomátvétele? Ezt ilyen rövid idő alatt elég nehezen tudom elképzelni.

De egyáltalán elképzelhető-e, hogy miután István ünnepélyes megkeresztelése által a nyugati egyház tagjává válik 995-ben és ennek folyamánként házasságot köthet Henrik bajor herceg húgával, Gizellával (HOLLER 2011: 290–1), ezt követően bármikor egy keleti rítusú monostort alapított volna a maga, felesége, gyermekei és egész Pannónia lelki üdvéért? Véleményem szerint ez gyakorlatilag kizárható.

Így tehát nem osztom a tanulmány bevezetésében megfogalmazott alábbi nézetet: „Semmi sem indokolja ugyanis, hogy e monostor alapításának feltétlenül (»jóval«) a római egyház iránti, Gézától kezdeményezett elköteleződés előtt kellett történnie (...). Ez az »elköteleződés« egyfelől ugyanis még nagyon sokáig ... nem »vagy-vagy« hanem »is-is« jellegű” (305).

Határozottan úgy gondolom, hogy 995. után már nincs „is-is”; a latin egyházi befolyás a Dráva–Al-Duna vonaltól északra – egy-egy keleti rítusú monostort kivéve – elég gyorsan kizárólagossá válik, először nyilván a Dunántúl területén.

A latin egyházi befolyás sikerét és erejét éppen az mutatja meg legplasztikusabban, hogy csak különleges tényezők rendkívüli együttállásának köszönhetően maradhatott fenn egyetlen egy görög nyelvű oklevélszöveg a keleti egyházi dominancia korából, s ennek az egynek a kivételével az összes többi ilyen dokumentum megsemmisített.

Bár SZENTGYÖRGYI RUDOLF elfogadja, hogy „számos megfontolásra érdemes szempont szól a Géza által történt alapítás mellett” (305), mégis, „erősen vitatható”-nak mondja a monostor 980 körüli alapítására vonatkozó elgondolá-

somat. És bár „problémásnak” tartja, hogy az alapítás „a magam, hitvesem és gyermekeim (...) lelki üdvéért” történik (392), viszont álláspontja szerint a „Géza idejében történt alapításnak ... a megerősítő oklevél „privilegium Sancti Stephani” szavai mondanak ellent. Nehéz ugyanis azt feltételeznünk, hogy az egyebekben (...) jogi szempontból oly precíz renovatio szövegében efféle tévesztés vagy „az igazságot nem teljesen feltáró” csúsztatás (vö. HOLLER 2012: 69) helyet kaphat.” (393).

Erkölcsi szempontból bármennyire nehéz is számunkra egy hamis vallo-más vagy másféle hamisítás feltételezése, de emlékeztetném az olvasót általában a Szent István nevéhez kötött oklevelek „hitelességének”, ill. hiteltelenségének kérdésére – hangsúlyosan említve a pannonhalmi oklevelet. Vagy például arra, hogy ERDÉLYI LÁSZLÓ bencés szerzetes, pannonhalmi levéltáros és könyvtáros „A tihanyi apátság kritikus oklevelei” című akadémiai székfoglalójában kimutatta, hogy az általa megvizsgált tizenöt „kritikus” tihanyi oklevél közül kettő bizonyult hitelesnek, tizenhárom hamisítvány volt a mintegy másfélszáz tihanyi oklevél közül (ERDÉLYI 1906: 292 [110]).

C) Megjegyzést kíván még a tanulmány azon megállapítása, miszerint „»Heribert C« ... 1002-ben történő megjelenésének, amelyhez SZENTPÉTERY a hagyományossá vált »1002 előtt« datálást kötötte [...], a monostor alapítása és a görög oklevél keletkezése szempontjából nincs relevanciája” (393).

Olyan értelemben valóban nincs, hogy „Heribert C” magyar érdekeltségű működése és hatása meggyőződésem szerint jóval a monostor alapítása utáni, azonban SZENTPÉTERY megállapításának a lényegét illetően nagyon is van. Nevezetesen, az alapítólevelnek „nemcsak [görög] nyelve, hanem egész szerkezete teljesen elüt az egykorú nyugati oklevelektől, [...] keletkezését mindenesetre a *Heribert C fellépését megelőző időre* ... kell tennünk.” (SZENTPÉTERY 1918: 51; l. még: SZENTPÉTERY 1938: 171–2). Függetlenül olyan fontos részletkérdésektől, hogy a ma ismert pannonhalmi oklevél forrásaként és mintájául szolgáló (egyik) oklevelet vajon milyen szöveggel, hol és melyik év mely szakaszában készítette Heribert C – aki WOLFGANG HUSCHNER álláspontja szerint maga Heribert kancellár, kölni érsek (HUSCHNER 2003. 1: 371–81, 404–11) –, az érvrendszerét illetően SZENTPÉTERY megállapítása ma is érvényes. A latint, mint oklevelezési nyelvet és a német császári oklevélírási mintát a magyar uralkodó 1002-ig biztosan átvette, s e minta alkalmazása teljes bizonyossággal kimutatható a korunkra jutott pannonhalmi oklevélpéldány megfogalmazásában is és külalakjában is. Így ez az érvrendszer lényegében 100%-os biztonsággal nyújt – más érvektől független – felső korlátot a veszprémvölgyi alapító- és adománylevel kibocsátásának idejére.

3. A Géza-kori datálás logikai lépései. – Amint a bevezetésben említettem, szükségesnek tűnik az általam követett datálási gondolatmenet logikájának pontosabb megfogalmazása. A gondolatmenetet az alábbi lépésekre bonthatjuk:

1. Szól-e érv az ellen, hogy a „világi alapító” István király lett volna? – Igen.

Mivel nyilvánvalóan egy keleti rítusú monostor alapítása történt, ez nem egyeztethető össze István házasságával és egyházi orientációjával.

2. Lehetséges-e, hogy az intitulációban megnevezett *Στέφανος* nevű személy nem azonos István királlyal? – Igen. Más is viselte ezt a nevet, lásd erről MORAVCSIK GYULA *Sztéfanosz*-ra vonatkozó szép gondolatmenetét (HOLLER 2011: 290).

3. Lehetséges-e, hogy e *Στέφανος* „Géza fejedelem”-mel azonos? – Igen. Noha Ademar von Chabannes elbeszélése arról, hogy mind a magyar uralkodó, mind a fia a keresztségben a *Stephanus* nevet kapta, a III. Ottó idejében a nyugati egyházban történt megkeresztelésről szól, (annak megemlítésével, hogy a fiú az apa kérésére kapott vele azonos nevet), azonban könnyen lehetséges, hogy a keresztelési szertartás az apa esetében figyelemmel volt a bizánci egyházban már korábban megkapott és rangjához jelentésében is illő keresztnévére. Az elbeszélés – korábbi kétségekkel szemben – nem késői betoldás, hanem a 11. század elejéről való tudósítás (HALPHEN 1908; WERNER 1963).

4. Lehetséges-e, hogy Simon püspök nem gyanakodott arra, hogy e *Στέφανος* nem István király, hanem az apja, „Géza fejedelem”? – Igen. Ugyanis egyetlen utalás sincs a középkori magyar történeti irodalomban „Géza fejedelem” *Stephanus* keresztnévére, így a 12. század elején ez már bizonyosan nem volt közismert.

5. Lehetséges-e, hogy az oklevelet lezáró pecsét feltételezhető *ΣΤΕΦΑΝΟΣ* felirata sem keltett gyanút? – Igen. Alapvetően az előző ok miatt. Arra vonatkozóan, hogy egy pecsét felirata nem jelent komoly akadályt egy hátsó szándék által motivált fél esetében, akinek birtokában van az oklevél, érzékletes példával szolgál „Szent István pannonhalmi oklevelének” a pecsétje. Ennek hátoldalára, mint ismeretes, Kálmán király viaszpecsétjét tették – olyant, mint amilyen az 1109. évi veszprémvölgyi ítéletlevél hamis párján található –, csak éppen az uralkodó nevét, pontosabban a *COLOMANNVS* névnek a *STEPHANVS* névtől eltérő betűit eltávolították (BARÓTI 1896: 64; SZENTPÉTERY 1938: 148–9). A pecsétekkel kapcsolatos szinte hihetetlen manipulációk közül SZENTPÉTERY említ néhányat a szakirodalom alapján (SZENTPÉTERY 1938: 153–4).

6. Feltéve, hogy a „világi alapító” „Géza fejedelem” volt, mire lehet következtetni ebből a datálás szempontjából? Géza legidősebb, a felnőttkort is megérő három gyermeke házasságának ideje 987–988, 995 körül, illetve 996–997 körül (HOLLER 2011: 290). Mivel házasságkötésükkor feltehetően 16 és 24 év közöttiek lehettek, így születési idejük nagy valószínűséggel sorban 963–972 között; 971–979 között; 972–981 között lehetett. Erre tekintettel Gézának már 974-től lehetett három gyermeke, s igen nagy valószínűséggel 979-től legalább két, 981-től már három gyermeke volt. Így 974 után, de különösen 979 után szó szerint vehetjük az alapítás családi motivációjaként említett „gyermekeim lelki üdvéért” kifejezést.

7. Az oklevél formuláris részei, a monostor titulusa alapján keleti rítusú monostor alapítása történt. Van-e ennek jelentősége a datálás szempontjából? – Igen. Figyelembe véve az alapításnak a II. 3. pontban említett motivációit, nevezetesen, hogy az uralkodó egyrészt családja lelki üdvéért, másrészt „egész Pannónia lelki üdvéért” rendelte el a bizánci rítusú monostor alapítását, ezt csak abban az idő-

szakban tartom elképzelhetőnek, amikor az országban a keleti rítus egyértelműen domináns volt.

8. Az oklevél megpecsételési módjának van-e jelentősége a datálás szempontjából? – Igen. Az ítéletlevél szerint a pereskedések miatt a lepecsételt régi privilégiumot fel kellett bontani. A leírás alapján az oklevél lezárási módját SZENTPÉTERY IMRE azonosította a Bizáncban szokásos egyik lezárási móddal: „az oklevél össze volt hajtva vagy göngyölve és zsinórral gondosan körülcsavarva, a zsinór végeit pedig az ott alkalmazott viasz tartotta össze, melybe a pecsét bele volt nyomva” (SZENTPÉTERY 1938: 197). Megállapítja, hogy ez a pecsételésnek „az egykorú német császári kancelláriában teljesen ismeretlen módja” (SZENTPÉTERY 1938: 198). Önmagában az oklevél lezárási módja is jelzi, hogy az oklevél kiállítására a bizánci befolyás időszakában került sor, amikor az itáliai és német oklevél-kiállítási gyakorlat ismeretlen volt hazánkban.

9. Az oklevél görög nyelvűségének van-e jelentősége a datálás szempontjából? – Igen. Az 1109. évi ítéletlevélből tudjuk, hogy az oklevelet körülfogó zsinórzat felbontásával az eredeti oklevél elvesztette jogbiztosító erejét. Ugyanis az oklevél eredetileg oly módon került lezárásra, hogy annak szövegén ne lehessen utólag módosítani, ezáltal egy pereskedés esetén teljes értékű bizonyító erővel rendelkezzen. Ebből látható, hogy az oklevél elkészítésekor éppen a jogbiztosító funkció volt az elsődleges cél. S nézetem szerint valójában az oklevél nem az *auctor* nyelve miatt készült görögül, hanem a miatt, mert az oklevél kiállításakor az tűnt természetesnek, hogy egy esetleges jövőbeli jogvitában éppen egy görög nyelvű oklevél biztosíthatja a monostor jogait. Tehát az oklevél kiállításakor és az akkor belátható jövőben a görög volt a jogszolgáltatás nyelve! Így az oklevél görög nyelvűsége is egyértelműen egy erős bizánci befolyás idejére utal.

E három utóbbi szempont meggyőződésem szerint emellett szól, hogy az alapítás „bizonyosan jóval a előtt történt, hogy Géza elkötelezte volna magát a római egyház mellett” (HOLLER 2011: 291). Ezeket az érveket SZENTGYÖRGYINEK azzal a nézetével szemben említettem meg, miszerint: „Semmi sem indokolja..., hogy e monostor alapításának feltétlenül (»jóval«) a római egyház iránti, Gézától kezdeményezett elköteleződés előtt kellett történnie” (305). Mindehhez csatoloztathatók még az alábbiakban, a IV. 3. pontban említendő elgondolásaim is.

10. A görög másolatnak van-e olyan tartalmi jellegzetessége, amely ellene szól annak, hogy a „világi alapító” István király lett volna? – Igen. Ezt az alábbiakban, a III. 4. pontban tárgyalom.

4. Egy további érv a Géza-kori datálás mellett

A) A Szent István-kori alapítás elleni további igen súlyos érvnek tartom, hogy a görög oklevél szövege csonkán jutott korunkra. Áttekintve az elmúlt közel hét évtized alatt az „Archives de l’Athos” sorozatban publikált bizánci okleveleket – elsősorban a 10–11. századiakat –, jellemzően ezek az átokformulát követően tartalmazzák a dátumot, majd ezután a hitelesítő tanúk nevét. A veszprémi görög rítusú monostor alapítólevele az előbbieken említett jogbiztosító funkciója miatt ezeket a részeket bizonyosan tartalmazta, s alig hihető az a feltételezés, hogy

az eredeti oklevél keltezetlen volt. A hitelesítő tanúk felsorolásának elhagyása a másolaton – főleg, ha sok tanút tételezünk fel, amint az alább említendő példa esetében ez a helyzet –, még esetlegesen megindokolható azzal, hogy nem igazán releváns részekkel nem akartak sok helyet elfoglalni a pergamenen a latin oklevél-szöveg előtt és elöl. De az a tény, hogy a görög másolat szövege éppen az önmagában igen rövid és alapvetően fontos keltezés előtt szakad meg, álláspontom szerint csak valamilyen különleges okkal és szándékossággal magyarázható. Korábban óvatos formában már felvettem annak lehetőségét, hogy a görög alapítólevél keltezett volt ugyan, de az átírást készítő Simon szándékosan hagyta le a dátumot a másolatról (HOLLER 2012a: 67). Nem érzem meggyőzőnek SZENTGYÖRGYI véleményét, miszerint: „az összehasonlítás szempontja immár nem indokolta ezen oklevélrészlet átmásolását” (317).

A 10–11. századi bizánci oklevelek általában megadják kiállításuk idejét: legalább az évnek az indikció számát és a hónap nevét közlik. Ha nem is mindig, de legtöbbször a „világ teremtésétől számított” évszámot is megadják: vagy szöveggel kiírva, vagy számjegyjértékű karaktorsorozattal jelölve, ahol az egyes karakterek számértékének összege adja meg az évszámot. Előfordul, hogy a napot is megadja a keltezés.

Feltételezve, hogy az eredeti oklevél kiállítása Géza idejében történt, és tartalmazott ugyan keltezést, de csak a hónapot és az indikció számát adta meg, az apátnő meglehetősen könnyű helyzetben volt. Ha például kiállításának idejé gyanánt a szeptember hónapot és a 9. indikciót jelölte meg, akkor ennek a dátumnak a 980., a 995., az 1010. és az 1025. év szeptembere is megfeleltethető (SZENTPÉTERY 1923: 11–2). Simon püspök nyilván tudta Géza halálának idejét, amelyet követően egészen biztosan István volt az uralkodó (997 vagy 998: I. HOLLER 2011: 289). A jelen példánk szerinti esetben a keltezés István uralkodási idejével is összeegyeztethető lett volna, s így nehezen látom indokolhatónak, hogy miért lett elhagyva a keltezés a másolatról.

Jóval kényesebb helyzet állhatott elő abban a valószínűbb esetben, ha az „anno mundi” évszám is szerepelt a dátum részeként és ez 6505-nél, vagyis a Krisztus megtestesülése utáni 997. évnél kisebb értéket mutatott, mondjuk „Ϸπη”-t (vagyis 6488-at, ami a Krisztus megtestesülése utáni 980. év). Ebben az esetben az apátnő nem volt könnyű helyzetben, hogy „ezt a diszkrepanciát elleplezze” (HOLLER 2012a: 67), de amint a csonka szövegű másolat világosan mutatja, mégis el tudta érni, hogy Simon püspök a keltezést figyelmen kívül hagyja. „Ha a másolat egyébként hű, miért hagyták volna el az oklevél keltét?” – tette fel a költőinek szánt kérdést SZENTPÉTERY IMRE (1938: 192), aki még nem gondolhatott a Géza-kori alapításra. Nos, nézetem szerint a keltezés elhagyása éppen annak a közvetett bizonyítéka, hogy a dátum problematikus volt: azért hagyták le az egyébként lényegében hű másolatról, hogy ne lehessen megkérdőjelezni a monostor anyagi érdeke szempontjából fontos Szent István-i alapítást.

B) Ha már szóba kerültek az Athosz-hegyi monostorok oklevelei, megemlítem, hogy ezekben a veszprémvölgyi oklevél formuláris részeivel analóg kifejezésekkel is találkozhatunk, így a 10–11. században sokszor jelentkezik a szentháromság az invocációban. A szentháromság tagjai, az „Atya, Fiú, Szentlélek”

megjelennek a veszprémvölgyi oklevél invokációjában és az anatómájában is; ez utóbbi helyen az oklevél rendelkezéseivel szembeszegülőkre lesújtók sorát vezetik be. Az átokformulában említett 318 atya szintén felbukkan az Athosz-hegyi monostorok okleveleiben.

Példaként megemlítem az Athosz-hegyi Lavra monostor okmánytárának egy 993. évi oklevelét – amely két szerzetes és a Lavra monostor apátja közötti ügyletről szól –, s amelynek elején megtaláljuk a szentháromságot említő invokációt, szó szerint azonosan a veszprémvölgyi oklevéllel (ActLavra I/1: 124, 3. sor). S ugyanezen oklevél anatómájában szerepel a háromszáztizennyolc atya is a veszprémvölgyihez hasonlóan, annyi különbséggel, hogy a kifejezés itt a „szent” jelzővel is kiegészül (ActLavra I/1: 125, 37. sor).

A veszprémvölgyi oklevélben az átkot hordozók felsorolásának a bizánci egyházi szövegekkel fennálló szoros kapcsolatát kimutatta KRAJNYÁK GÁBOR (KRAJNYÁK 1925–1926: 500–3). Így megállapította, hogy „A poena spiritualis Szűz Máriára vonatkozó része a görög szertartási könyvekből szóról-szóra van átvéve” (KRAJNYÁK 1925–1926: 501), s ugyanezt állapította meg az átokformula záró részletéről, a „tölem, bűnöstől” jelentésű részletéről is (KRAJNYÁK 1925–1926: 502).

Így bár az oklevél formula részai a datálás tekintetében döntő információval nem szolgálnak, de problémamentesnek mutatják az oklevélnek a 10. század utolsó évtizedeire történő keltezését.

A példaként említett oklevélben az ügylet véglegesítését biztosító záradékok a 31–38. sorokat foglalják el, majd ezt követi bejegyzés az oklevelet elkészítő szkriptor nevének említése (38–39. sor), ezután alig felsornyt tesz ki a keltezés, amely a szeptember hónapot, a 7. indikció-évet és a világ teremtésétől számított 6502. évet is közli (40. sor). Ezután hét teljes sort foglal el a tanúskodó szerzetesek sajátkezű aláírása rangjuk pontos meghatározásával (41–47. sor). (Az oklevélre vonatkozó kommentár: ActLavra I/1: 122–4; az oklevél fényképe három részletben: ActLavra I/2: V, VI, VII. tábla.)

5. Összefoglalás. – Összességében tehát fenntartom és a fenti észrevételekkel is megtámogatottnak érzem az oklevél létrejöttének idejéről általam korábban írottakat (HOLLER 2011: 289–91).

Tekintettel arra, hogy több, egymástól független információ alapján végeztem a datálást, emiatt az ismereteinknek a tényleges alapítási idővel való kapcsolata normális eloszlással közelíthető (l. erről még: HOLLER 2012b: 75–6). Elgondolásom szerint a rendelkezésünkre álló információk alapján a monostor alapítási idejét egy olyan normális eloszlással lehet jellemezni, amelynek várható értéke a 980. év, szórása öt év. Ennek alapján a 975–985 közötti alapítás valószínűsége mintegy 70%.

IV. Néhány további megjegyzés

1. A monostor metropolitai jellege. – SZENTGYÖRGYI elemzése során megállapítja, hogy a monostort a bizánci egyház metropolitája alapította, ebből következően „természetes, hogy a joghatósága alá tartozik.” (320). De a bi-

zánai egyházban ennek kapcsán semmiféle „kivételről” nincsen szó (319), ezért nézete szerint nem létező probléma, hogy az 1109-es megújító oklevélben „miért nincs utalás (...) az érseki fennhatóságra” (320).

Nos, nem gondolnám, hogy ez egy olyan kérdésfelvetés, amely azért indokolatlan, mivel egy valójában „nem létező problémára” vonatkozik. Úgy gondolom, hogy a korábbi szakirodalomra általánosan jellemző, a metropolita és az érsek fogalmát összemósó nézetek ellen léptem fel, amikor először mutattam rá arra, hogy e kérdésre éppen az alapításkori bizánci fennhatóság és az ítéletlevél készítésekor érvényes nyugati egyházi fennhatóság világos megkülönböztetésével lehet megnyugtató választ adni. Ugyanis a latin egyházi hierarchiában van jelentősége annak, hogy a monostor milyen fokú önállósággal rendelkezik s a püspök felé milyen fizetési kötelezettsége áll fenn, ezért okkal merülhetett fel az a kérdés, hogy az alapításkori metropolitai fennhatóság feljogosítja-e valamilyen kedvezményre. Mivel az 1109. évi oklevél nem csupán egy „megújítás” vagy „renovatio” – ahogyan SZENTGYÖRGYI konzekvensen nevezi – hanem egy „ítéletlevél” is, magam azt feltételeztem, hogy az oklevélben említett bizonyos pereskedések háttérben egyebek mellett a monostornak a tizedek beszédese ügyében a veszprémi püspökkel szembeni konfliktusa állhatott (HOLLER 2012a: 62). Határozottan lett volna jelentősége annak, ha az ítélet a Szent István-i, illetve metropolitai alapítás miatt további kedvezményekre jogosultnak tartotta volna a monostort, de erre nem került sor: Simon püspök – SZENTGYÖRGYI nézetével egyezően – úgy értékelte, hogy a monostort a „római egyházi hierarchiában nem illeti meg kivételezettség” (HOLLER 2012a: 64).

2. A veszprémi püspök beleegyezése. – Ami a veszprémi püspök beleegyezését illeti, ezzel kapcsolatban nem osztom a tanulmány alábbi megállapítását: „Egyebekben éppen akkor nem lett volna szükség a veszprémi püspök beleegyezésére, ha a pereskedésben ő maga is érintett” (317). SZENTGYÖRGYI szerint a területileg illetékes veszprémi püspök helyett csupán görög tudása miatt bízta meg a király a pécsi püspököt a vizsgálat lefolytatásával, és emiatt volt szükség a veszprémi püspök beleegyezésére: „Ha nem ő folytatja le a vizsgálatot, illetékessége révén szükség van a beleegyezésére” (317).

Ezzel szemben én másképp gondolom: „Ha ... a veszprémi püspökkel szembeni valamilyen ellentét nem szerepelt volna a vitatott kérdések sorában, akkor nem Simont jelölte volna ki az uralkodó az ítélet meghozatalára, aki legfeljebb – görög nyelvtudása okán – csupán segédkezett volna az ügy elbírálása során.” (HOLLER 2012a: 59).

3. Törkia metropolíája. – A tanulmány értékes része a 8. fejezet, amely a közvetlen források hiánya miatt elsősorban közvetett információkra hivatkozó logikus érveléssel tárgyalja a bizánci egyház feltételezhető magyarországi befolyási övezeteit. Több megállapítása is részletesebb elemzést érdemelne, itt csak egy-két rövid kommentárra szorítokozom.

A tanulmány megállapítja: „A metropolitai szék sejtetően folyamatosan be volt töltve a 10. század végétől (feltehetően legalább a 13. század elejéig...)”

(388). Noha a pozíció igény-jelleggel valóban létezhetett, de megalapozatlan-nak tartom a feltevést, hogy a 12. század második felében funkcionáló bizánci metropólia lett volna Magyarországon. Ezt részletesebben kifejtettem már korábban (HOLLER 1996: 960, 83. j.). Törkia, mint 1075–1085 között létezett „államalakulat” elhelyezkedéséről vallott elgondolásom: HOLLER 1996: 950–2; arról, hogy Szent Demeter az 1080 körüli Törkia fő védőszentje volt, lásd: HOLLER 2001: 15–6.

SZENTGYÖRGYI komoly figyelmet érdemlő következtetése még a 10. század végére, a 11. század elejére vonatkozik: „A »Törkia metropolitájának« alárendelt püspökségek tehát minden bizonnyal: Erdély, Bihar és Csanád (...). Éppen azok az egyházmegyék, melyeknek „Szent István-i” alapításáról semmiféle dokumentáció nem maradt fenn, annak ellenére, hogy e püspökségeket hagyományosan későieknek szokás gondolni.” (388).

A tanulmány gondolatmenetét kiterjesztve szeretném felvetni annak jelentős valószínűségét, hogy Törkia metropóliája a 975–985 közötti évtizedtől már a Dunántúlt is magába foglalta, s a püspökségek kialakításának első lépései itt is bizánci egyházhoz köthetők. Ez magyarázatát adhatja annak, hogy miért nem maradtak fenn hiteles egykori oklevelek a veszprémi és győri püspökségeknek a latin egyházi struktúrán belüli megalapításáról. Nagyon valószínűnek tartom, hogy a keleti egyház által létrehozott embrionális veszprémi (és győri) püspökséget inkorporálta a latin egyház – éspedig István házasságkötését követően, még az első évezredforduló előtt –, s e birtokbavételt követően hozták létre az esztergomi latin érsekséget. Így nem is volt szükség formális alapító-okiratra e püspökségek esetében.

S talán a háromszáztizennyolc atya említése a veszprémi püspökség adománylevelében (DHA. 1: 53, 14. sor) éppen egy roppant halovány visszfénye annak, hogy a tartomány kevéssel korábban még a bizánci metropolita fennhatósága alatt állott.

4. A $\kappa\rho\acute{\alpha}\lambda(\eta\varsigma)$ uralkodói titulus az alapítólevél másolatában. – A fentiekben többször idézett két dolgozatomban – azok konkrét célja mellett – a korábbiaknál megalapozottabb keretet és háttérrel igyekeztem nyújtani a jövőbeli diplomatikai és nyelvtörténeti vizsgálatok számára. Eközben azonban már felbukkant egy-egy nyelvtörténeti szempontból érdekes kérdés is, így például *Zaléση* és *Serlous* települések különbözőségének kérdése (HOLLER 2012a: 53–4) vagy a *βουτζίαρις* ’kádár’ foglalkozásnév és kapcsolata a régi magyar *bocs*, *bocska* szavakkal (HOLLER 2012a: 61).

Az alapítólevél 1109. évi másolatának magyar nyelvtörténeti szempontból talán a legizgalmasabb szava a másolat első sorában olvasható $\kappa\rho\acute{\alpha}\lambda(\eta\varsigma)$ uralkodói titulus.

Ezzel kapcsolatban SZENTGYÖRGYI az 1001. előtti alapításra tekintettel azt feltételezi, hogy az eredeti görög szövegben a $\kappa\rho\acute{\alpha}\lambda(\eta\varsigma)$ méltóságnév „feltehetően nem a felkent, megkoronázott keresztény uralkodót jelöli” (393). Meggyőződésem szerint viszont pontosan fordított a helyzet: éppen azért került bele 1109-ben a görög másolat szövegébe a $\kappa\rho\acute{\alpha}\lambda(\eta\varsigma)$ méltóságnév, hogy az akkori

bizánci szóhasználatnak megfelelően (HOLLER 1996: 953) pontosan jelölje „a felkent és megkoronázott” magyar uralkodót.

Határozott véleményem szerint ugyanis az eredeti görög oklevél – kibocsátási idejétől függetlenül – nem az 1109. évi másolat első sorában olvasható *κράλη(ης)* uralkodói titulust tartalmazta. Egyszerűen azért nem, mert ez a titulus ekkor még nem létezett, mivel csak a 11. század 70-es éveitől jelentkezik. Ezt a feltételezésemet már több mint másfél évtizeddel ezelőtt megfogalmaztam (HOLLER 1996: 952–4). Akkor nem említettem meg, hogy elgondolásom szerint az eredeti oklevélnek ezen a helyén „κύριος πάσης Οὐγγρίας” azaz „egész Magyarország ura” állt. E kifejezésben a *κύριος* a korabeli „hivatalos” magyar „uralkodói” titulus, az *úr* pontos fordítása.

Az uralkodó címének és fennhatósági területének megnevezése közötti etimológiai kapcsolat itt *úr* → *ország* irányú; épp ellentétes, mint elgondolásom szerint a *király* szavunk létrejötte mögötti (középszláv *край* ’határ, határterület’ → bizánci görög *κράλη(ης)* ’határterület ura, határörgróf’, majd később ’magyar uralkodó’) folyamat esetében. Ez utóbbi szoros analógiát mutat az ófelnémet *marc(h)a* ’határ, határterület’ → olasz *marchese*, francia *marquis*, német *markgraf* ’határterület ura, határörgróf’ folyamattal (vö. magyarországi középlatin *marchia* ’határ’, *marchio* ’(határ)örgróf’ [DHA szómutató: 1: 527]; *Machou* ’bánság az ország határterületén’ szavakkal).

Lényegét illetően ma is úgy képzelem el *király* szavunk eredetét, mint ahogyan 1996-ban vázoltam. Ez a nézetem mindeddig visszhangtalan maradt, bizonyára nem is vált ismeretessé a magyar nyelvtörténészek körében. A leghatározottabban elvetem a *király* szó szláv változatait Nagy Károly nevéből eredeztető 18. század végi *ad hoc* ötletet, amelyet a jelentős hangtani-kronológiai problémák dacára „láncchivatkozásként” (e terminusról: SZENTGYÖRGYI 2010b: 48) ismételnék az etimológiai munkák immár több mint két évszázada. A *κράλη(ης)*-szal hangalakjuk által kapcsolatba hozható ’király’ jelentésű európai szavak jelentésfejlődését egyébként egy érdekes, összetett folyamatnak látom.

V. B e f e j e z é s. – Befejezésül szeretném hangsúlyozni, hogy SZENTGYÖRGYI tanulmánya több területen fontos előrelépést jelent a kutatásban. Az *auctor* (ill. *fundator*) *monasterii* ügyében a tanulmány sokkal több okleveles adatot prezentál az általam idézett két adatnál (HOLLER 2012a: 67–8), s ezzel meggyőzően illusztrálja az illető fogalmak jelentését a nyugati monostorok esetében (3. fejezet).

Magam elvégezendő feladatként fogalmaztam meg: „szükséges volna ... a magyarországi kereszténység kezdeteire utaló források gondos elemzése, hitelességük kritikája, ellentmondásaik feloldása” (HOLLER 2011: 289). E célnak a keleti egyházra vonatkozó részéhez SZENTGYÖRGYI máris egy lényegre törő és új irányokba is mutató összefoglalóval járult hozzá (8. fejezet).

Hasonlóképpen, a görög oklevélszöveggel kapcsolatban csak utaltam arra, hogy „Körültekintő filológiai elemzést kíván, hogy mennyiben tér el mégis a másolat az eredetitől” (HOLLER 2011: 276), s íme, SZENTGYÖRGYI egy döntő fontosságú részlet tekintetében elvégezte a valóban roppant körültekintő és szükségszerűen terjedelmes filológiai elemzést (7. fejezet).

Azt természetesnek tekintem, hogy egy-egy kérdésben nézeteink eltérnek egymástól. Ami a datálást illeti, elsősorban megközelítésmódunk különbözőségét érzektem. Nyelvtörténeti szempontból talán valóban nincs jelentősége két évtized eltérésnek pl. egy településnév tekintetében, de az adományok jellegének és mennyiségének szempontjából nézve két évtized különbségnek mind gazdaságtörténeti, mind egyháztörténeti, mind településtörténeti szempontból komoly jelentősége van.

A fenti megjegyzéseimben elmondottakkal, közöttük néhány, csak röviden vázolt új gondolattal – mint például a II.3., II. 4., IV.3., IV.4. pontokban megemlített elgondolásokkal – azt is szeretném jelezni, hogy a jövőben is különböző fontos történeti és nyelvészeti vizsgálatok számára fog kiindulási pontot nyújtani a veszprémvölgyi monostor görög nyelvű alapító- és adománylevele. Ezért az oklevéllel kapcsolatos problémák előrevívó vizsgálata és a kérdések tisztázása több tudományos diszciplína szempontjából is nagy jelentőséggel bír.

Kulcsszók: veszprémvölgyi oklevél, veszprémi görög monostor alapítási ideje, legkorábbi magyarországi oklevél, bizánci egyház Magyarországon, Veszprémi Püspökség alapítása, Géza fejedelem, *κράλ(ης)* uralkodói cím, *király* uralkodói cím.

A hivatkozott irodalom

- ActLavra = Actes de Lavra: édition diplomatique 1–3. Szerk. Paul Lemerle et al. Archives de l’Athos 5, 8, 10. Éditions P. Lethielleux, 10, Rue Cassette, 10, Paris, 1970, 1977, 1979.
- BARÓTI LAJOS 1896. A pannonhalmi apátság kiváltságlevele hitelességének kérdéséhez. Turul 14: 61–5.
- CZEBE GYULA 1916. A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV/3. MTA, Bp. 131–244. [Saját oldalszámozás 1–114.]
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1906. A tihanyi apátság kritikus oklevelei. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXI/3. MTA, Bp. 183–294. [Saját oldalszámozás: 1–112.]
- GUTHEIL JENŐ 1977. Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 1. Sajtó alá rendezte KREDICS LÁSZLÓ. Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém.
- GYOMLAY GYULA 1901. Szent István veszprémvölgyi donatiojának görög szövegéről. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XVII/8. MTA, Bp. 393–434. [Saját oldalszámozás: 1–44.]
- HALPHEN, LOUIS 1908. Remarques sur la Chronique d’Adémar de Chabannes. Revue Historique 98: 294–308.
- HOLLER LÁSZLÓ 1996. A magyar korona néhány alapkérdéséről. Századok 130: 907–64.
- HOLLER LÁSZLÓ 2001. Szent Demeter és a magyar királyi korona. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum 13: 5–17.
- HOLLER LÁSZLÓ 2007. A veszprémi püspök egy 1263. évi okleveléről. In: SARBAK GÁBOR szerk., Decus Solitudinis – Pálos Évszázadok. Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák 4/1. Szent István Társulat, Bp. 121–33.

- HOLLER, LÁSZLÓ 2010. A new interpretation on the formation-process of the Pauline order. Some remarks on a charter of Paul, bishop of Veszprém dated 1263. In: SARBAK, GÁBOR Herausg., *Der Paulinerorden. Geschichte – Geist – Kultur. Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák 4/2.* Szent István Társulat, Bp. 93–103.
- HOLLER LÁSZLÓ 2011. Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort? *Magyar Nyelv* 107: 276–98.
- HOLLER LÁSZLÓ 2012a. Az 1109. évi veszprémvölgyi ítélettel néhány alapkérdéséről. *Magyar Nyelv* 108: 51–72.
- HOLLER LÁSZLÓ 2012b. Anonymus és „Kleopátra városa”. A 800 éves Anonymus-geszta. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 61–79.
- HÓMAN BÁLINT 1917. Szent István görög oklevele. *Századok* 51: 99–136, 225–42.
- HÓMAN BÁLINT é. n. [1928]. *Östörténet – Törzsszervezet – Keresztény királyság.* In: HÓMAN BÁLINT – SZEKFÜ GYULA, *Magyar történet 1. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.*
- HORVÁT ISTVÁN 1834. Boldog Aszszony Veszprém Völgyi Apátza Monostorának alkotó Görög Ólevele Szent István Magyar Királytól Kálmán Magyar Királynak 1109-dik évi hiteles Másolatából, két Réz Táblával. *Tudományos Gyűjtemény* 18/1: 84–106.
- HUSCHNER, WOLFGANG 2003. *Transalpine Kommunikatio im Mittelalter. Diplomatische, kulturelle und politische Wechselwirkungen zwischen Italien und dem nordalpinen Reich (9–11. Jahrhundert).* *Monumenta Germaniae Historica Schriften* 52. Band 1–3. Hahnsche Buchhandlung, Hannover.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1904. Szent István király élete. Szent-István-Társulat, Bp.
- KRAJNYÁK GÁBOR 1925–6. Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög egyházi vonatkozásai. *Századok* 59–60: 498–507.
- MORAVCSIK GYULA /1988. Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Közreadja KAPITÁNYFfy ISTVÁN – RITOÓK ZSIGMOND. Második kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZAMOTA ISTVÁN 1895. A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégebb hiteles és egykorú emléke. *Nyelvtudományi Közlemények* 25: 129–67.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010a. A Tihanyi alapítólevél magyar fordítása. In: HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* A Magyar Névértéktár Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 33–8.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010b. A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása. Doktori disszertáció. Bp. http://nyelvtortenet-elte.tombo.hu/docs/c604801d5d5384fbc1a90a8691940463/SzR_PhD_dolgozat.pdf (2012. 08. 21.)
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012. A veszprémvölgyi monostor görög nyelvű adománylevele – legelső hazai nyelvemlékünk? *Magyar Nyelv* 108: 303–22, 385–99.
- SZENTPÉTERY IMRE 1918. Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Székfoglaló. *Értekezések a történeti tudományok köréből* XXIV/10. MTA, Bp. 581–640. [Saját oldalszámozás: 1–64.]
- SZENTPÉTERY IMRE 1923. *Chronologia. A Magyar Történettudomány Kézikönyve* II/5. Magyar Történelmi Társulat, Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* 1–3. MTA, Bp. 2: 133–202.

- UZSOKI ANDRÁS 1984. I. András sírja Tihanyban és a sírlap ikonográfiai vonatkozásai. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17: 145–88.
- WERNER, KARL FERDINAND 1963. Ademar von Chabannes und die Historia pontificum et comitum Engolismensium. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 19: 297–326.

**The date of the foundation and donation charter of the
Greek Monastery of Veszprém and its other aspects
Some comments on Rudolf Szentgyörgyi's study**

Rudolf Szentgyörgyi's study (MNy. 108: 303–22, 385–99) reacts to László Holler's two recent publications (MNy. 107: 276–98, 108: 51–72). In the present comments Holler emphasizes the importance of Szentgyörgyi's most notable results, but concentrates primarily on the differences in their views. Holler clarifies his reasoning concerning the dating of the charter, and offers some new additional arguments in favour of foundation during Dux Geza's reign, e.g. (1) the way the charter was sealed and the use of the Greek language suggests clearly that, at the time of the foundation, Greek was and would continue to be the official language of legal procedure in the future; (2) the interruption in copying the Greek original text, just at the point of the dating, and the fact that it was left out, suggests that it has been left out deliberately, as it would most likely cite a year within the time-span of Dux Géza's reign. Besides other remarks Holler suggests that during the decade between 975 and 985 the Byzantine Church had succeeded to build up the basic church system, even in the Transdanubian region, and this can explain why the foundation of the Veszprém Bishopric of the Latin Church is not documented: there was simply no need for a new foundation. According to Holler – who discussed it already in 1996 –, the royal title *κράλ(ης)* appearing in the first line of the 1109 copy was not part of the original charter, as this title did not exist at all at that time (Századok 1996: 952–4). In his view, *κύριος πάσης Ούγγαρίας*, or 'Lord of all Hungary', would have been used instead in the original. Holler emphatically rejects the etymology of Slavic *král*, *король*, etc., which is derived from Charlemagne's name, as it is prone to very significant phonological and chronological difficulties.

Keywords: charter of the Monastery in the Veszprém Valley, date of the foundation of the Greek Monastery in Veszprém, earliest charter issued in Hungary, Byzantine Church in Hungary, foundation of the Veszprém Episcopate, Dux Géza, Gr. *κράλ(ης)* as a ruler's title, Hung. *király* as a ruler's title.

HOLLER LÁSZLÓ

A 11. századi interpolált oklevelek mint a magyar nyelvtörténet forrásai*

1. Napjainkban egyre inkább elterjedt vélekedés az, hogy nyelvtörténeti és helyesírás-történeti ismereteink pontosítása érdekében a hiteles oklevelek elemzése, illetve újraelemzése mellett az ez idáig háttérbe szorított oklevelek magyar nyelvű szóanyagára is tekintettel kell lennünk.

A nem hiteles oklevelek nyelvészeti kutatásokból való kirekesztésének negatív következményei a magyar oklevelezési gyakorlat kezdeti időszakában, az Árpád-korban jelentkeznek a leghatványozottabban, amikor csak igen csekély számú oklevél dokumentálja a magyar nyelvű írásbeliséget. Én magam ezért egy korai datálású oklevél, a garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapító oklevelének vizsgálata alapján a hamis oklevelek egy speciális fajtájának, az interpolált okleveleknek a nyelvészeti forrásértékét igyekszem bizonyítani. Az interpolált oklevelek nem a teljes szövegezésük, hanem csupán bizonyos részleteik miatt gyarapítják a hamis oklevelek számát. A garamszentbenedeki oklevél ma ismert formája például I. Géza eredeti oklevelén alapul ugyan, de annak latin nyelvű szövegét a 13. század folyamán hosszabb-rövidebb részletek betoldásával hamisították.

A továbbiakban azt a kérdéskört kívánom körüljárni, hogy az interpolált oklevelek szövegeiben milyen szinteken történt a hamisítás, azaz milyen információkkal gazdagodott az oklevél az interpoláció során. Ennek az ismerete kulcsfontosságú a helynevek nyelvészeti elemzésekor is, ugyanis ha az interpolált neveket nem egységesen, hanem a beillesztett szövegtípusok szerint vetjük alá a nyelvészeti vizsgálatoknak, akkor a különböző szintű betoldások más-más fogódzókat nyújthatnak a nevek nyelvtörténeti és névtörténeti forrásértékének meghatározásához.

Már a tanulmányom elején fontosnak tartom megemlíteni, hogy az efféle vizsgálatok a történészek munkájának eredményeképpen napvilágot látott kritikai oklevélkiadások nélkül nem lennének kivitelezhetők. Kutatásaimban alapvetően a garamszentbenedeki oklevélnek a GYÖRFFY GYÖRGY névvel jelzett kritikai szövegkiadására támaszkodom (DHA. 1: 204–18), de tekintettel vagyok RICHARD MARSINA 1971-es szöveggözlésére is (CDES. 1: 53–8).

2. A hamis oklevelekről az az általános felfogás él, hogy koholt tulajdonjog vagy egyéb hamis információ legalizálása inspirálhatta a hamisítványok kiállítását. FÜGEDI ERIK kutatásai alapján azonban tudjuk, hogy a szóbeliség uralkodó helyzete a monostoralapítások írásba foglalását is negatívan befolyásolta: számos esetben ugyanis eltekintettek az alapítás tényének írásba foglalásától, vagy csupán az adományok egy részét rögzítették írásban (1991: 39–40). Ha azonban a ké-

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

sőbbiekben egy írásba nem foglalt adomány vita tárgyát képezte, akkor az elmaradt írásos dokumentum hiányát a vita sikeres lezárulása érdekében valamilyen módon pótolni kellett. A hiány pótlására többnyire törvénytelen utat választottak, vagyis hamis oklevelet állítottak ki. SZOVÁK KORNÉL vélekedése szerint azonban ilyenkor „a legtöbb esetben a valóságban is fennálló birtokviszonyokat rögzítettek a hamisítók, vagyis kárt nem okoztak másoknak, adataik pedig bizonyos megszorítással felhasználhatók a történeti rekonstrukció érdekében” (2001: 37).

Természetesen nem szabad szem elől tévesztenünk azt a lehetőséget sem, hogy az utólagos beszúrások, azaz az interpolációk célja olykor nem egyéb, mint a tulajdonjog meghamisítása volt, ugyanakkor a helynevek nyelvészeti elemzésekor is érdemes arra az oklevéltani alapvélekedésre figyelni, miszerint „a diplomatikai és a történeti hitelesség nem feltétlenül esik egybe. A diplomatikai szempontból teljesen kifogástalan oklevél valótlanúságot, és fordítva: a diplomatikai hamisítvány valós tény is tartalmazhat” (SOLYMOSI: 2001: 157).

Az 1075. évi garamszentbenedeki oklevél interpolációi is az apátság peres ügyeire vezethetők vissza. A peres ügyek nagy számáról kiválóan tanúskodik az apátság középkori forrásanyaga, amelynek egy tekintélyes részét a pereskedések folyamán kiállított oklevelek teszik ki. Az apátság évszázadokon keresztül perben állt a tulajdon szolgálival, a barsi várjobbágyokkal, a világi kisbirtokosokkal, a zólyomi ispánnal, a nyitrai püspökkel és az esztergomi érsekkel is (vö. KEGLEVICH 2010b: 46–75).

Az oklevél szövegének kiegészítései nem egy időből származnak, hanem a perek kialakulásához igazodva a 13. század első, illetve harmadik harmadából. Az oklevelet először a 13. század 20-as vagy 30-as éveiben hamisították: 1225-ben a csongrádi Ság falu birtoklásának ügyében, 1237-ben pedig három barsi vám (Goznica, Gelednek és Keresztúr) miatt pereskedett az apátság. Az oklevélnek másodízben történt interpolálása pedig 1276 és 1277 között zajlott, és a Garam partján elhelyezkedő erdők kapcsán kibontakozó birtokpererekhez köthető (KEGLEVICH 2010a: 46, 2010b: 15).

3. Az interpolált szöveghelyeknek két fő típusát különíthetjük el: egyrészt a nyelvészeti aspektusból releváns, másrészt pedig az irrelváns interpolációk kategóriáját.

Az oklevelek nyelvészeti elemzése szempontjából is fontos, utólag beillesztett szövegrészletek típusait a következőkben részletesen tárgyalom, előtte azonban röviden a nyelvészeti vizsgálatok szemszögéből irrelvánsnak tekinthető hamisított szöveghelyek bemutatására is kitérek. Ebbe a csoportba sorolok minden olyan utólagos beszúrást, amely nem tartalmaz (magyar nyelvű) helynevet, tehát olyan nyelvi elemet, amely a nyelvészeti vizsgálatok alapját képezhetné. Az efféle, helynév nélküli interpolált oklevélrészletek többnyire az adományozott földterületek kiterjedésére vonatkozó információkkal egészítették ki az oklevél latin nyelvű szövegét.

Az udvardi besenyők birtokának adományozását tárgyaló eredeti oklevélrész például nem jelölte meg a művelés céljából adott föld nagyságát, ezzel az információval csupán az interpoláció során egészült ki az oklevél. „Insuper vero

dedi aliam villam *Hudwordiensium Bissenorum ad arandum super eandem aquam Sitoua cum terra septuaginta duorum aratorum*”, azaz „Ezen felül pedig odaadtam egy másik falut, a *Hudwordiensium* besenyőket ugyanezen *Sitoua* víz fölött, hogy [ott] földet műveljenek, 72 ekényi földdel” (DHA. 1: 214, KIS–KÖRMENDI 2006: 55). (Az oklevél interpolációit minden esetben ritkított betűtípus használatával különítem el az oklevél 11. századi részeitől.)

Pográny falu esetében ezzel szemben azt látjuk, hogy nem az odaajándékozott földterület nagyságát, hanem magának a földterületnek az adományozását illesztették utólag az oklevél szövegébe: a 11. századi oklevélben említett 15 háznépnyi szolga mellett a 13. századi oklevélrészlet ugyanis 16 szőlőt erdőkkel és rétekekkel, illetve 6 ekényi földet is az apát tulajdonába helyez. „In villa, que vocatur *Pagran*, separatim ab aliis versus orientem et meridiem dedi XV domus servorum et XVI vineas cum silvis pratis et terram ad sex aratra, quorum servitus, prout placuerit abbati, sit”, vagyis „A faluban, amelyet *Pagran*-nak hívnak, elkülönítve a többtől délkeletre 15 háznépnyi szolgát és 16 szőlőt erdőkkel, rétekekkel és 6 ekényi földet, akiknek szolgálata úgy legyen, miként az apátnak tetszik” (DHA. 1: 214, KIS–KÖRMENDI 2006: 56).

4. A továbbiakban az utólagos beillesztési módozatoknak azon típusait veszem sorra, amelyek magyar nyelvű helynévi szörványokat is tartalmaznak, azaz a nyelvészeti elemzés szempontjából is relevánsak.

A) Számos esetben előfordul, hogy az oklevelek interpoláltak tekintett részeiben az irat hiteles leírásaiban már előtűnő helynevek szerepelnek. A garamszentbenedeki oklevél ezen helyneveit biztosan a 11. századra datálhatjuk ugyan, de ebből nem következik az, hogy általuk gyarapszik azon adataink száma, amelyek alapján nyelvünk 11. századi jellegzetességeit vizsgálhatnánk. Ezeknek a neveknek a 11. századi megléte bizonyított ugyan azáltal, hogy az oklevél eredeti szövegében is felbukkannak, de minthogy a garamszentbenedeki oklevélbe csak két évszázaddal később szűrték be őket, lejegyzésükben 13. századi hangzásbeli és írásbeli normák érvényesülését is keresnünk kell. Az így interpolált helynevek oklevélbe illesztésére minden bizonnyal befolyással voltak az oklevélben már szereplő nevek írásformái is, fenntartások nélkül azonban ez a körülmény sem támogatja meg a 11. századi nyelvtörténeti forrásértéküket. Az oklevél 13. századi átiratban való fennmaradásából kifolyólag ugyanis a teljes szövegére jellemző az, hogy egymás mellett tűnnek fel benne az irat megírásának korából, azaz a 11. századból megőrzött formák és már a hamisított részekkel kiegészített oklevél átirása során, azaz a 13. században az alapítólevélre ráakódott kronológiai rétegek.

Mindezek mellett talán az is előfordulhatott, hogy a hiteles oklevelekben már szereplő nevek utólagos beillesztésekor nem az oklevelekben szereplő eredeti névforma hatott az újonnan bekerülőre, hanem a névnek az interpoláció korában használatos formájához igazítva az oklevelek 11. századi szörványainak lejegyzését is megváltoztatták.

Ság falu leírása lehetőséget teremt arra, hogy összevessük I. Géza eredeti

oklevélnek szövegét a 13. században interpolált változatával, ugyanis a királyi kápolnaispán 1338-ban a Ság falura vonatkozó részt a hiteles garamszentbenedeki oklevél alapján írta át oklevélbe.

A szövegrészlet az interpolált oklevélben ekképpen szerepel: „Villa m, que dicitur *Sagi*, cum terra sua mercatumque in eadem cum vado libero; nullusque de hoc participetur, nisi solus abbas, dedi cum propriis terminis, qui termini ita dividuntur: primum ubi fluvius *Huger* de aqua *Tiza* egreditur, qui circuit totam partem aque *Kesekun* iuxta *aruch* dividens, usque ubi stat *Scilu* piscina, que cum tota insula in partem Sancti Benedicti devenit. Deinde *Taka* mons terminus est usque ad alium montem nomine *Sorul*, exinde ad quendam fontem, cuius decursus terminus existit, quoadusque circumveniens intrat ad eundem fluvium *Huger*, postea donec idem fluvius *Huger* decurrens prope villam *Kurth*, quam supradixi, et cadit in *Tiza*, ultimus terminus est” (DHA. 1: 216–7).

Az 1338-as oklevél pedig a következőképpen írja át a garamszentbenedeki alapítólevél Ság birtokra vonatkozó részletét: „Terram, que dicitur *Sagy* cum propriis terminis, qui termini ita dividuntur: *Hucu* fluvius *eru*, qui circuit terram totam, partem aque *Kesekun* iuxta *aruk* dividens usque, ubi stat *Scilu* piscina, deinde *Tacha* mons est usque ad alium montem *Suryl*, ubi idem fons intrat circumveniens ad eundem fluvium *Hucueru*” (DHA. 1: 205).

A falu határleírásában határpont megjelöléseként az *Ug-ér* víznév két alkalommal is felbukkan. Az 1338-as oklevélbeli tövéghangzós *Hucueru* formái az interpolált oklevél *Huger* névformáival szemben 11. századi vagy a 11. századi változathoz közelebb álló alakot őrizték meg. Teljes biztonsággal ugyanis az 1338-as oklevél szórványairól sem jelenthetjük ki, hogy azok változatlan írásformában őrizték meg I. Géza alapítólevelének helyneveit, minthogy az átiratban fennmaradt oklevelek általános jegyeként mutatkozik az, hogy az átiratot lejegyzők az átirított oklevél magyar nyelvű szórványainak írásmódját nem mindig betűhíven adták vissza. A két szövegrészlet (az eredeti és az interpolált) egymás mellé helyezése megvilágítja, hogy a hamisítás alkalmával a határleírást kiegészítették, és ebben a kiegészítésben ugyancsak felbukkan *Ug-ér* neve *Huger* formában. E név kapcsán azt látjuk tehát, hogy az oklevélbe utólagos beszúrásként került név szerepeltetésekor az oklevél lejegyzője nem az eredetibb *Hucueru* alakot választja az interpolált névnek a latin szövegbe illesztésére, hanem az oklevél 11. századi neveit igazítja az újabb formához. Az interpolált oklevélben tehát *Ug-ér* víznév mindhárom lejegyzése (egy interpolált és két eredeti) *Huger* alakban valósult meg.

B) A magyar nyelvű helyneveket tartalmazó beszúráások egy másik típusába sorolhatjuk azoknak az alapítólevél első felében felbukkanó barsi településeknek a rövid mondatokban történő említéseit, amelyek felsorolásszerűen egymást követve kisebb-nagyobb földterületek adományozását örökítik meg: például „In *Sari* terram unius aratra cum silva et fenetis”, „*Sari*-ban 1 ekényi földet (adtam) erdővel és kaszálókkal” (DHA. 1: 214, KIS–KÖRMENDI 2006: 56). E csoportba tartozó interpolációk közös ismérve, hogy egyetlen helynevet tartalmaznak, és a névvel jelölt hely elhelyezkedéséről semmit sem árul el az oklevél.

Ezt a típust gazdagítják *Mikolafalu*: „In *Mikolafalu* terram unius aratri”,

„*Mikolafalu*-ban 1 ekényi földet (adtam)” és *Sárófalu*: „In *Saroufalu* a superiori parte dedi terram ad quatuor aratra”, „*Saroufalu*-ban a falu felső részétől kezdve 4 ekényi földet adtam” (DHA. 1: 215, KIS–KÖRMENDI 2006: 56) említései is. E két név esetében a hamisítás tényét névrendszerbeli támpontokra alapozva állapítja meg GYÖRFFY GYÖRGY, utalva arra, hogy a *-falu* utótagú helynevek majd csupán a 13. századtól kezdve ismeretesek a magyar helynévadásban (Gy. 1: 418, 462).

Továbbra is úgy gondolom, hogy az oklevél interpolált részeinek kijelölése elsősorban a történések feladata, de e két név kapcsán emlegetett nyelvi, névtani fogódzó miatt mégis célszerűnek látom ezt a sokak által (pl. KNEZSA 1964: 469; KÁZMÉR 1970: 31; TÓTH 2001a: 156) hangoztatott, egymástól átvett és tovább hagyományozott véleményt újból és alaposan megvizsgálni.

A nyelvészeti szakirodalomban elfogadott vélekedés az, hogy a *-falu* utótagú helynevek valóban nem voltak még jelen a 11. századi magyar helynévadásban, e névtípus első hiteles adatai a 13. századból származnak (vö. KÁZMÉR 1970: 31–2). Mindezek alapján jogos a feltételezés, hogy *Mikolafalu* és *Saroufalu* nevek – ebben a formájukban – a 11. században még nem kerülhettek bele az oklevél latin nyelvű szövegébe. Ha azonban megnézzük e települések neveinek más oklevelekből származó előfordulásait is, akkor mindkét név esetében azt látjuk, hogy a garamszentbenedeki oklevélbeli *Mikolafalu* és *Saroufalu* alakok egyedülállóak a településnevek adatsoraiban. A 13. századból származó további oklevelek, illetve a későbbi századra keltezettek is mind pusztá személynévi *Mikola*, illetve *Sáró* helynévvel említik a Bars megyei településeket (vö. TÓTH 2001b: 218, 232; Gy. 1: 462, 471; ComBars. 90–1, 124–5; KMHsz. 188, 237–8). *Mikolafalu*: 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 215): *Mikolafalu*, 1247>357, 1274, 1331, 1337 (Str. 3: 301), 1391 (DF. 7738), 1414 (DF. 10263), 1454 (DF. 14854): *Mykola*, 1274, 1297/344, 1348 (AO. 5: 204): *Mykula*, 1293: *Mycula*, *Mikula*, 1293, 1307, 1391 (DF. 7738): *Mikola*, 1307 (AO. 1: 122): *Nikola*, 1332: *Micola*, 1332/PR.: *Miquala*, 1359 (DF. 4895): *Mykala*, 1350 k. (AO. 5: 422–3): *Mykala* ~ *Mychala*, 1458 (DF. 15233), 1459 (DF. 15347), 1489 (DF. 19548, 19558), 1497 (DF. 20575): *Nykola* (Gy. 1: 462). *Sárófalu*: 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 212, 215): *Saroufalu*, 1245, 1259, 1305, 1307, 1324, 1328, 1332, 1339 (Str. 3: 342–4), 1343 (ÓmOlv. 161–4), 1347 (AO. 5: 150), 1348 (AO. 5: 216), 1391 (DF. 7708): *Sarow*, 1255, +?1255, 1271, 1292: *Sarov*, 1266, 1274, 1287, 1293, 1317, 1339 (Str. 3: 341–2): *Sarou*, 1332/PR.: *Sarro*, 1350 k. (AO. 3: 423): *Sarouu*, 1272, 1305, [1305]/306, 1306: *Saroy*, 1454 (DF. 14827): *Saron*, 1423 (DF. 11395): *Saro*, *1327/519: *Solon* (Gy. 1: 471).

A kétrészes névváltozatok hiánya a Garam menti települések neveinek az adatsorában az interpolált voltak mellett a *-falu* utótagú névvariáns valós létezését is megkérdőjelezi. Ez a gondolat részben már KÁZMÉR MIKLÓS munkájában is megjelent, bár ő nem a nevek kétrészes voltát vonta kétségbe, hanem a *-falu* utótag személynévi előtaghoz (*Mikola* és *Sáró*) kapcsolódását tartotta igen kivételesnek a személynév + *-falva* típusú nevek gyakori előfordulásai között. (A nevek személynévi eredetéhez vö. ÁSzt. 548; FNESz. *Nagysáró*.) És minden bizonytalansággal attól a gondolattól vezérelve, hogy a személynév + *-falu* típusú nevek csak másodlagosan, a *-falva* > *-falu* változás eredményeként jöhettek létre a magyar

helynévrendszerben, a garamszentbenedeki oklevél *Mikolafalu* és *Sárófalu* nevét bizonytalanul ugyan, de a *-falva* utótagú nevek közé sorolta (KÁZMÉR 1970: 31, 298, 300).

TÓTH VALÉRIA cáfolva KÁZMÉR vélekedését megjegyzi, hogy „a régiségben a személynévi előtag + földrajzi köznévi utótag lexikális struktúrájú településnevek jelölt és (igaz, ritkábban) jelöletlen birtokos jelzős szerkezetben egyaránt testet ölthettek” (2008: 106). Ennek alapján tehát *Mikolafalu* és *Sárófalu* neveknek, ha nem is a 11. századi, de a 13. századi létében a személynévi előtag + *-falva* jelöletlen birtokos jelzős összetételű struktúrájuk miatt még nem lenne okunk kétkedni. Az a fentebb említett körülmény azonban, hogy a garamszentbenedeki oklevél kivételével a neveket megemlítő számos dokumentum egyike sem örökíti meg a kétrészes formákat, mindenképpen elgondolkodtatja a kutatót.

Megnézve a faluk környezetében feltűnő egyéb garamszentbenedeki oklevélbeli neveket, főként a GYÖRFFY által interpoláltnak megjelölteket, talán választ kapunk a *Mikolafalu* és *Sárófalu* nevek kapcsán felmerült kérdésekre is. A garamszentbenedeki oklevél fogalmazója e két falu nevének említésével fejezi be a Bars megyei adományok felsorolását, bár egy-két alkalommal a szomszédos megyékben (Komárom és Nyitra) tett adományok is feltűnnek a Bars megyeiek között. Az alapítólevél interpoláltként megjelölt neveit különválasztva az oklevél hiteles neveitől azt látjuk azonban, hogy az irat ezen részén csupán Bars megyei települések neveit szűrták be utólag a latin szövegbe. Az interpoláció azzal a két Zsitva menti településsel (Sári, Tajna) kezdődik, amelyek közelében a régiségben egy *Mikófalva* nevű település feküdt, amely név ma Szelepcsény határában lévő puszta neveként él tovább (BOROVSKY 1903: 73; FEKETE 1943: 75; KÁZMÉR 1970: 283). Meglátásom szerint az oklevél lejegyzője e falu nevének ismeretében és a *Mikola*, illetve *Mikó* nevek összecsengése következtében jegyezhetette le az egyrészes *Mikola* helyett a *Mikolafalu* nevet. Megtéveszthette a lejegyzőt ugyanis, hogy a *Mikófalva* közelében fekvő Zsitva menti települések (a már említett Sári és Tajna falukon túl az oklevél hiteles része nem sokkal az említett nevek előtt Taszár adományozását is rögzíti) felsorolása után az oklevél egy, a *Mikó*-hoz hasonló *Mikola* nevet említ. Ezt az esetleges tévesztést támaszthatja alá az is, hogy FEJÉR GYÖRGY a garamszentbenedeki oklevélbeli szórványt nem *Mikolafalu*-nak, hanem *Mikofalu*-nak írja át (F. 1: 431, 2: 71). TELEKI JÓZSEF pedig FEJÉR oklevélkiadására támaszkodva ezt a helyet a Zsitva melletti Taszár közelébe lokalizálja (1863: 255), tehát oda, ahol valóban létezett egy *Mikófalva* nevű hely. Ha megnézzük a garamszentbenedeki oklevél fényképmásolatát, akkor meggyőződhetünk arról, hogy az oklevélben félreolvashatatlanul *Mikolafalu* és nem *Mikofalu* szerepel (DF. 235 997). Más oklevelek említései alapján azt is biztosan tudjuk, hogy az oklevélbeli *Mikolafalu* név nem a Zsitva melletti Mikófalut, hanem a Garam melletti Mikolát nevezi meg. Ismeretes ugyan, hogy FEJÉR GYÖRGY oklevélkiadásai tele vannak elírásokkal, ebben az esetben azonban talán nem egyszerű tévesztéssel van dolgunk, hanem a Zsitva menti *Mikófalva* nevének a Garam menti település nevét befolyásoló hatásával kell számolnunk.

Mindezek azonban csupán a *Mikolafalu* szórvány oklevélbeli megjelenését magyarázhatják csupán, de továbbra is kérdés marad, hogy Sáró település

miért szerepel *Saroufalu*-ként az oklevélben. Ennek megválaszolására csupán a *Mikolafalu* szórvány névszerkezetének analógiás hatását vethetjük fel egyelőre lehetőségként.

E problémakör kapcsán arról is érdemes szólni, hogy az oklevél két kritikai kiadása másképpen viszonyul e két név interpolált voltához. Az már az eddigiekből is kiderült, hogy GYÖRFFY GYÖRGY teljes egészében interpolálnak tartja a neveket, vele szemben MARSINA RICHARD pedig nem az egész nevet, csupán a *-falu* utótagokat tartja 13. századiaknak. Jelenlegi ismereteim alapján nem tudok dönteni a két elképzelés között. Amellett ugyanis, hogy a név teljes egészében az interpoláció hozadéka, az is előfordulhatott, hogy az eredeti oklevélben már szerepelt a *Mikola* név, amit az interpoláció során a *Mikófalú* név hatására a *-falu* utótaggal hamisítottak meg. A garamszentbenedeki oklevélből is ismerünk példát arra az esetre, amikor egy 11. századi szórvány a 13. századi interpoláció során egy újabb névrésszel egészült ki. A Bihar megyei Ártánd település nevének *Rikachi Artand* formában való szerepeltetése utólagos módosítás eredménye lehet, a település neve a 11. században ugyanis minden bizonnyal *Rikachi* volt.

C) GYÖRFFY GYÖRGY szövegkiadása alapján arra a megállapításra juthatunk, hogy az oklevél elejét érte a legnagyobb változtatás. Véleménye szerint ugyanis a monostor helyéről a 11. századi oklevél csupán annyit közölt, hogy a Garam nevű folyó szelte keresztül, határleírása pedig a 13. századi interpoláció terméke. Hasonlóképpen vélekedik Tolmács falu oklevélbeli megjelenéséről is, amely falura, annak ellenére, hogy adományozása a monostor helyének bemutatásától elkülönítve szerepel az oklevélben, és határleírását is olvashatjuk, a monostor közvetlen környezetéhez tartozó területként kell tekintenünk. Ezeknek a hiteles birtokadományoknak a hamis határleírásai az interpolációk egy újabb csoportját képezhetik.

Az oklevél két kritikai kiadása között az efféle interpolációk megjelölésében mutatkozik meg a legnagyobb eltérés, amíg ugyanis GYÖRFFY GYÖRGY az adományozott területek közül csupán a monostor helyének leírását (értve ez alatt a későbbi Garamszentbenedeknek és Tolmácsnak a leírását) vélte hamisnak, addig MARSINA RICHARD a birtokadományokat alapvetően hitelesnek fogadta el, de a Csongrád megyei Csany határleírásától eltekintve mindegyik birtok leírását utólagos beszúrásnak tartotta.

GYÖRFFY az említett két határleírást azért sorolja az oklevél interpolációval gyarapodott részei közé, mert ezek a részek a várnépet a 11–12. században elterjedt *civis* és *urbanus* kifejezések helyett a 13. században használatos *castrensis* szóval nevezik meg (Gy. I: 418, 443).

A hamis határleírásokban szereplő nevek névtörténeti forrásértékét akkor határozhatnánk meg viszonylag megnyugtatóan, ha az eredeti oklevél megírása és az interpolált oklevél átírása közti időszakból rendelkeznénk a szóban forgó neveket feltűntető írásos dokumentumokkal. Ugyanakkor az oklevélben fennmaradt nevek esetleges volta, illetve a megjelölt korszak kevés számú oklevele miatt a nevek előfordulásának hiánya sem jelzi egyértelműen maguknak a neveknek a hiányát. Ezek a határleírások ugyanis annak ellenére, hogy utólagos beszúrások, nyelvi, névtörténeti szempontból a 13. századnál korábbra datálható teljes

értékű helyneveket is tartalmazhatnak. Lehetséges ugyanis, hogy a leírások a 11. században is fennálló viszonyokat rögzítettek, de az alapítás tényét megörökítő oklevélbe csupán két évszázaddal később kerültek be. Az is elképzelhető továbbá, hogy csupán a határ kiterjedését hamisították meg a lejegyzők. Mindezek azonban – további adatok híján – megmaradnak a feltételezések szintjén, és bár a leírásban szereplő olyan nevek, amelyek az oklevél hiteles részeiben is feltűnnek, felvetik annak a lehetőségét, hogy az interpolált határleírás helyneveit a 11. századra datáljuk, de talán akkor járunk el helyesen, ha a kérdést nyitva hagyva csak igen bizonytalanul soroljuk ezeket a helyneveket a 11. századi nevekhez.

5. Az itt említett, az utólagos beszúrások típusait elkülönítő esetek további kutatások, illetve a garamszentbenedeki oklevél mellett más, interpolált oklevelek vizsgálata által természetesen újabbakkal is gyarapodhatnak. Az azonban már most is világosan látszik, hogy az interpolációk efféle megkülönböztetései elengedhetetlenül szükségesek az interpolált szórványok nyelvészeti elemzéséhez és általános nyelvtörténeti hasznosításához.

Kulcsszó: hamis oklevelek, Garamszentbenedeki alapítólevél, 11. századi nyelvemlékek, interpoláció.

A hivatkozott irodalom

- AO. = Anjoukori okmánytár / Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis 1–7. (Magyar történelmi emlékek. 1. oszt., Okmánytárak / Monumenta Hungariae historica. Diplomataria.) [1–6.] Szerk. NAGY IMRE. MTA, Bp., 1878–1891. [7.] Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. MTA, Bp., 1920.
- ÁSzt. = FEHÉRTÓI KATALIN, Árpád-kori személynévtár 1000–1301. Akadémiai Kiadó, Bp., 2004.
- BOROVSKY SAMU 1903. Magyarország vármegyéi és városai. Bars vármegye. Apollo Irodalmi Társaság, Bp.
- CDES. = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. 1–2. Ad edendum praeparavit RICHARD MARSINA. Sumptibus Academiae Scientiarum Slovacae, Bratislavae, 1970–1987.
- ComBars. = NEHRING, KARL, Comitatus Barsiensis. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 4. München, 1975.
- DF. = Diplomata Hungariae antiquissima. <http://mol.arcanum.hu>.
- DHA. = Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992.
- F. = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis 1–11. [40 kötetben + 3 mutató.] Studio et opera GEORGII FEJÉR. Typ. Universitatis, Buda, 1829–1844.
- FEKETE LAJOS 1943. Az esztergomi szandzsák 1570. évi összeírása. Magyar Történettudományi Intézet, Bp.

- FÜGEDI ERIK 1991. Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio: a nemzetiségi monostor. Századok 125: 35–67.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4. Akadémiai Kiadó, Bp., 1963–1998.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KEGLEVICH KRISTÓF 2010a. A garamszentbenedeki apátság története az Árpád-korban. In: NAGY BALÁZS szerk., Középkori mozaik. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola doktoranduszainak tanulmányai. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Bp., 43–69.
- KEGLEVICH KRISTÓF 2010b. A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és az Anjou-korban. Doktori disszertáció. Kézirat. Bp.
- KIS PÉTER – KÖRMENDI PÉTER 2006. A garamszentbenedeki apátság alapítólevele. In: MAKK FERENC – THOROCZKAY GÁBOR szerk., Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 51–69.
- KMHsz. = Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1–. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. A Magyar Névtár Kiadványai 10. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2005–.
- KNIEZSA ISTVÁN 1964. Még egyszer a *falu* tövégi *u*-járól. Magyar Nyelv 60: 468–70.
- ÓMolv. = Ó-magyar olvasókönyv. Szerk. JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ. Danubia, Pécs, 1929. [Hasonmás kiadás: Holnap Kiadó, Bp., 1995.]
- Str. = Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. 1–2. Ed. FERDINANDUS KNAUZ. Strigonii, 1874–1882. 3. Ed. LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii, 1924.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2001. Oklevéltan. In: BERTÉNYI IVÁN szerk., A történelem segédtudományai. Osiris Kiadó, Bp., 153–68.
- SZOVÁK KORNÉL 2001. Monachorum pater ac dux. A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon. In: TAKÁCS IMRE szerk., Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma, 35–47.
- TELEKI JÓZSEF 1863. A Hunyadiak kora Magyarországon. VI/1. kötet. A szerző hátrahagyott kéziratát sajtó alá rendezte, kiegészítette: SZABÓ KÁROLY. Pest.
- TÓTH VALÉRIA 2001a. Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye). Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2001b. Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2008. Településnevek változástipológiája. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.

Eleventh-century interpolated documents as sources of the history of Hungarian

In this paper, I attempt to prove the value of interpolated documents, a special type of spurious documents, as linguistic sources, on the basis of the investigation of a document of early dating, the deed of foundation of Garamszentbenedek Abbey, from 1075. Indeed, negative consequences of the exclusion of spurious documents from linguistic research exponentially arise with respect to the earliest time of Hungarian document writing. I try to find out at which levels doctoring occurred

in texts of interpolated documents, that is, what pieces of information were added to the document via interpolation. The separation of diverse types of interpolation from one another is of crucial importance also in the linguistic analysis of geographical names; if we study interpolated place names separately for various types of inserted text, rather than in a unified manner, then interpolations of diverse types may give us different clues for the use of names in historical linguistics and in historical onomatology.

Keywords: spurious documents, deed of foundation of Garamszentbenedek Abbey, eleventh-century documents, interpolation.

SZŐKE MELINDA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Zalámbolás. HORVÁTH LÁSZLÓ (2012: 74–7) több kifogásolnivalót talált a *zalámbol* igéről írottakban (BÜKY 2011: 78–81). A következőkben ezekről szólok.

A szónak, illetőleg igenévi származékának első adata 1646-ból: *szalabolo*. Az ennek megfelelő igéről (*zalámbol*) a TESz. ezt írja: „Hangtani felépítését, jelentését tekintve hangutánzó-hangfestő típusú szó lehet.” Az EWUng. az ige onomatopoeitikus természetét az inetimologikus szó belseji *-m-* létével is bizonyítva látja.

Az igét a *szalad* ige tövéből származtatom. A *szal-* tőhöz az *-m* és a *-d* képzők járulhattak. Ezek a képzők, amint írtam, eredetileg valamely cselekvés többszöri, egymást követő végrehajtását jelölték. Ezzel kapcsolatban HORVÁTH LÁSZLÓ (2012: 75) alaptalannak tartja az *-m*-nek gyakorító szerepet tulajdonítani. Figyelembe veendő ezel kapcsolatban D. BARTHA KATALIN megállapításai, hogy például a *-k* elemi képző lehet kicsinyítő (*ének, lélek, farkok*), mozzanatos (*sikolt, rikolt*), minthogy alig van képzőnk, amelyik ne szerepelhetne névszóhoz is, igéhez is csatolva. „A deverbális és a denominális képzők kategóriája azonban nem különíthető el egymástól, ma is több ponton egybeolvad, eredetük meg éppen teljesen egybeesik” (D. BARTHA KATALIN 1958: 17, 18–9; vö. TNyt. I: 77).

Minthogy a cselekvést is lehet kicsinyíteni, mozzanatokra bontani, nem csupán tárgyakat, egyes képzőknek emiatt (is) lehet többarcúsága; a cselekvés aprózását jelölő elemet gyakorító képzőnek, valamely tárgy egészének vagy részének efféle jelölőjét kicsinyítőnek szokás hívni. A *szal-* tőhöz gyakorító képzőkettős (-pár) járult nyilván alsó nyelvallású magánhangzókkal: *-smδδv*. A szófejtésben említett, MÉSZÖLY GEDEONTól származó példák (*fut-am-ni, isz-am-ni; fut-am-od-ni, isz-am-od-ni*) azt is szemléltetik, hogy a szóban forgó képzők az alapszó a kicsiny(itett) mozgását jelölik; az inchoativitás voltaképpen a cselekvés, történés ismétlődésében is megmutatkozik, a frekventatív képzőként nyilvántartott *-d* (bizonyára később) nyomósította a cselekvés ismétlődését, akkor, ha a beszélők számára az *-m* képzős alakulat jelentése homályosulni kezdett (vö. TNyt. II/1: 57); tehát kiragadva az egyik főnti igét például: *iszamod(ik)* ’kicsit csúszik és megáll, ismét kicsit csúszik és megáll’, vagyis a csúszás folyamata van kisebb egységekre bontva. Ezért állítottam, hogy gyakorító képzők csatlakozhattak a *szal-* ige-tőhöz.

A *szal-* tő nyilván végmagánhangzós volt akkor, amikor fölvette a képzőket: **szald-smδ-δδv*. Az ige-tő végén és az *-smδ* képző elején is magánhangzó állt, amint szófejtésben a *δ*-k föltüntetése mutatta is. Az ige-tő végén *á* hang föltételezhető, minthogy

in texts of interpolated documents, that is, what pieces of information were added to the document via interpolation. The separation of diverse types of interpolation from one another is of crucial importance also in the linguistic analysis of geographical names; if we study interpolated place names separately for various types of inserted text, rather than in a unified manner, then interpolations of diverse types may give us different clues for the use of names in historical linguistics and in historical onomatology.

Keywords: spurious documents, deed of foundation of Garamszentbenedek Abbey, eleventh-century documents, interpolation.

SZŐKE MELINDA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Zalámbolás. HORVÁTH LÁSZLÓ (2012: 74–7) több kifogásolnivalót talált a *zalámbol* igéről írottakban (BÜKY 2011: 78–81). A következőkben ezekről szólok.

A szónak, illetőleg igenévi származékának első adata 1646-ból: *ŷzalabolo*. Az ennek megfelelő igéről (*zalámbol*) a TESz. ezt írja: „Hangtani felépítését, jelentését tekintve hangutánzó-hangfestő típusú szó lehet.” Az EWUng. az ige onomatopoeitikus természetét az inetimologikus szó belseji *-m-* létével is bizonyítva látja.

Az igét a *szalad* ige tövéből származtatom. A *szal-* tőhöz az *-m* és a *-d* képzők járulhattak. Ezek a képzők, amint írtam, eredetileg valamely cselekvés többszöri, egymást követő végrehajtását jelölték. Ezzel kapcsolatban HORVÁTH LÁSZLÓ (2012: 75) alaptalannak tartja az *-m*-nek gyakorító szerepet tulajdonítani. Figyelembe veendő ezel kapcsolatban D. BARTHA KATALIN megállapításai, hogy például a *-k* elemi képző lehet kicsinyítő (*ének, lélek, farkok*), mozzanatos (*sikolt, rikolt*), minthogy alig van képzőnk, amelyik ne szerepelhetne névszóhoz is, igéhez is csatolva. „A deverbális és a denominális képzők kategóriája azonban nem különíthető el egymástól, ma is több ponton egybeolvad, eredetük meg éppen teljesen egybeesik” (D. BARTHA KATALIN 1958: 17, 18–9; vö. TNyt. I: 77).

Minthogy a cselekvést is lehet kicsinyíteni, mozzanatokra bontani, nem csupán tárgyakat, egyes képzőknek emiatt (is) lehet többarcúsága; a cselekvés aprózását jelölő elemet gyakorító képzőnek, valamely tárgy egészének vagy részének efféle jelölőjét kicsinyítőnek szokás hívni. A *szal-* tőhöz gyakorító képzőkettős (-pár) járult nyilván alsó nyelvallású magánhangzókkal: *-smδδv*. A szófejtésben említett, MÉSZÖLY GEDEONTól származó példák (*fut-am-ni, isz-am-ni; fut-am-od-ni, isz-am-od-ni*) azt is szemléltetik, hogy a szóban forgó képzők az alapszó a kicsiny(itett) mozgását jelölik; az inchoativitás voltaképpen a cselekvés, történés ismétlődésében is megmutatkozik, a frekventatív képzőként nyilvántartott *-d* (bizonyára később) nyomósította a cselekvés ismétlődését, akkor, ha a beszélők számára az *-m* képzős alakulat jelentése homályosulni kezdett (vö. TNyt. II/1: 57); tehát kiragadva az egyik főnti igét például: *iszamod(ik)* ’kicsit csúszik és megáll, ismét kicsit csúszik és megáll’, vagyis a csúszás folyamata van kisebb egységekre bontva. Ezért állítottam, hogy gyakorító képzők csatlakozhattak a *szal-* ige-tőhöz.

A *szal-* tő nyilván végmagánhangzós volt akkor, amikor fölvette a képzőket: **szald-smδ-δδv*. Az ige-tő végén és az *-smδ* képző elején is magánhangzó állt, amint szófejtésben a *δ*-k föltüntetése mutatta is. Az ige-tő végén *á* hang föltételezhető, minthogy

ősmagyar korban is ez szokásos: „A szó végén csak hosszú *á*, *é* állottak, vö. *fá*, *házá*, *kezé* stb.” (MNYT. 110), tehát: **szalv* = *szalá*. Emiatt írtam **szalámdv* szóalakról, hogy „Ez az alakulat – minthogy a képzők jelentésalakító szerepe csökkent – kaphatott *-vls* igeképzőt, amely az ősmagyarban gyakorító, mozzanatos és műveltető szerepű igéket egyaránt képezhetett, mint más ősmagyar igeképzős derivátumok is mutatják (**szalvmdv-lv*). Ennek az utóbbi szövegmondatrészletnek „mutatják” szava írásomból hiányzott, ezért valós HORVÁTH (2012: 75) észrevétele („a szöveg- és mondatkörnyezetben, amely tartalmazza, semmi értelme”). HORVÁTH LÁSZLÓ (2012: 75) azt mondja, hogy a MÉSZÖLY GEDEON tollából idéztem igék nem szoktak *-l* képzőt kapni, ez azonban nem zárja ki, hogy ez az ige kapott. A R. *futamik* és *csuszamik* stb. alakulatok nyilván összefüggnek a *futamlás csuszamlás* derivátumokkal (TESz. *iszamik*); a *futamlás* megvan Faludi Ferencnél (JUHÁSZ JENŐ 1928: 198), Kazinczy Ferenc is használja (MTSz.).

Az *-á* hang meglétét a szóban HORVÁTH LÁSZLÓ magyarázatlannak tartja. Ha nem tételeztem volna föl a **szalá*- tövet, a **szalv* tő és az **-vmdv* összeépülése révén is létrejöhetett az *á* hang: **szala*- alakú tőhöz kapcsolódó **-amv*- képző révén. Ha mégsem, egy későbbi folyamat révén is megjelenhetett. B. LŐRINCZY ÉVA (1979: 224) mássalhangzókapcsolódásokra vonatkozó vizsgálatában a *kukumbálé/kukóbálé* szavak *mb : b* szembenállása kapcsán láthatni, az *-mb-* után *á* hang van (vö. ÚMTsz.), s a *kukóbálé* változat is tartja az *-á*-t, vagyis a hasonló hangfölepítésű helyen egy **szalámbol* alakzat változhatott **szalábol*-ra, tehát így is megjelenhetett, illetőleg megmaradhatott az *-á*- hang a szóban. Az *mb : b* szembenállási jelenség fordítva is megvan: *cibál/cimbál*, vagyis van *b : mb* szembenállás is, amely szintén nem befolyásolja az *-á*- meglétét. Ezeknek a hangzáfölepítési alakulatoknak itt csupán alaki viszonyairól van szó, nem esetleges jelentésbeli szerepéről, amelynek alapján valamely szóban az *m* lehet formáns vagy inetimologikus hangzó. A VERÉCZI FERENC művében előforduló *szalabolo* adattal közelesen hasonló időből másik előfordulás nem lévén, nem bizonyítható, hogy az *zalámbol* utólag bővült a szervesen szerepű *-m*-mel, annak viszont a szó jelentése miatt nagy a valószínűsége, hogy a korábban képzőként ott volt, amint fentebb is és korábbi cikkemben is mondtam volt. – Természetesen az elmondottaktól függetlenül is megvan a lehetősége annak korabeli helyesírási vagy nyomdatechnikai okokból, hogy a VERÉCZI FERENCnél, a pataki prédikátornál 1646-ban szereplő *szalabolo* igenév eleve *szaláboló*-nak olvasandó. (HORVÁTH LÁSZLÓ joggal kifogásolja, hogy írásomban először ónodinak neveztem, majd sárospatakinak az ismeretlen születési helyű pataki papot.)

A *zalámbol* ige *-b*-jének eredetmagyarázatát is hiányolja HORVÁTH LÁSZLÓ (2012: 76), mondván, hogy „a *d ~ b* váltakozás egyáltalán nem szokásos”, ami nem jelenti, hogy lehetetlen. Az elemi fonológia szerint lehet *d > b* változás, nos: a TESz. szerint például „a hangfestés síkján összefügg a *bambá*-val N. *bangá*, *bangó*, *bandó* ’bamba’.” Az ÚMTsz. *bandula* ’bamba’ melléknévről tud. (A szócsaládhoz tartozik a *bambul* ige is, vö. SzegSz., ÉKsz.², Nszt.). A *bambalyog* ’mélázva, báméskodva ácsorog, kódorog, lebzsel’ igét a MTSz. azonosnak tartja a *bandalog* igével, a két szót összehasonlítva *d ~ b* váltakozás mutatkozik. A SzegSz.-ban van egy *békula* ’béka’ jelentésű és tréfás szóhasználatúnak minősített főnév, amelyhez a szóvégi hangok tekintetében hasonló a latin eredetű *aula*, *fabula*, *fibula*, illetőleg az ismeretlen eredetű *cula* (l. VégSz.. TESz.). Ehhez a *békulá*-hoz hasonló a *bambula* ’kissé bamba’, amelyet sajnos nem tudok adatolni, a SzegSz. tartalmaz *brekus*, *bekusz* ’béka’ szavakat is, ezek és a *békula* tréfás diáknyelvi latinizmusok

(I. TOLNAI VILMOS 1920: 143; 1930: 341), én is kisdíákkorom óta ismerem mindegyiket. A *bambalyog*, a *bambula* és a *bandalog*, *bambula* szavak *d ~ b* váltakozást mutatnak.

HORVÁTH LÁSZLÓ (2012: 76) fölveti, hogy „a *szalabol* (> *zalámbol*) nem a *szalad* leszármazottja, hanem annak a testvére, vagyis ugyanúgy a *szal-* tő közvetlen származéka, mint amaz.” Ennek mérlegelését a VégSz. és BENKŐ LORÁND (1984) képzőmutatója alapján elveti: „-*d* : *bol* szembenállás egyáltalán nem szokásos a fiktív tövű igecsaládok körében.” (Vagyis HORVÁTH LÁSZLÓ eleve tudja, hogy virtuális tövű igével van dolga.) BENKŐ LORÁND munkájában szerepel a *-bol/-böl* képző (pontosabban a *-bol* található meg többször: 25, 160, 166, 173, 175; a *dörömböl* ige 151. lapon szerepel, más *-böl* képzős nem mutatkozik); az igemutatóba csak a virtuális tövű és a velük (esetleg) kapcsolatban lévők vannak fölveve. BENKŐ LORÁND a *rombol* és a *tombol* igéket meg az 53. lapon *zurbol*-t említi. A VégSz. három igét tartalmaz, amelyekben *-böl* végződés van: *bömböl*, *dörömböl*, *zörömböl*. Az ősmagyar képzők felsorolásában a *-bol/-böl* a TNYt.-ban (I: 64) nem szerepel. Megjegyzem, BENKŐ LORÁND a *csördül* igét így származtatja: „*csörö* + *-dül* > *csördül*” (166); egyébként itt is fel lehet tételezni a *-ödö-* képzőt gyakorító szerepben, vö. TESz. *csördül*. – A gyér adatok láttán HORVÁTH LÁSZLÓ „nem szokásos” megállapításának nincs nagy bizonyító ereje.

HORVÁTH LÁSZLÓ észrevételezi, hogy az első adat (*szalabolo*) nem, a későbbiek pedig tartalmazzák az *m*-et, amelyet ő inetimologikusnak vél (mint az EWUng.). Azok a nyelvjárási alakok, amelyeket az ÚMTsz. összegyűjtött, bizonyára azért tartalmazzák az *m*-et, mert a helyesírási szokás – *külön* : *külömben*, *azon* : *azomban* stb. – alapján lettek lejegyezve, vö. PAPP 1966: 100. HORVÁTH LÁSZLÓ szerint is az *n*-t tartalmazó *zalámbol* „hiperkorrekt csinálmány”, minden bizonnyal így is van, és megértem annak nehezményezését, hogy „a cikkben itt-ott mindenféle megjegyzés nélkül *zalámbol* formában” emlegetem az igét (BÜKY 2012: 76), figyelmetlenségemre nincs mentség.

Ahhoz a megállapításomhoz, mely szerint a szóföldrajzi szempontból dunántúli tájszó gyanánt számon tartott *zalámbol* ige éppen a pataki prédikátor nyelvéből származó adat miatt talán nem is kapcsolható kizárólag a korabeli dunántúli nyelvjárásokhoz, HORVÁTH LÁSZLÓ megjegyzi, hogy „kézenfekvőbb és kevésbé kockázatos annak a föltételezése, hogy Verécci mégis valamiképpen a Dunántúlról ismerte meg a szót, mint hipotézist gyártani az ige hajdani nagyobb elterjedtségéről” (HORVÁTH LÁSZLÓ 2012: 76). A „talán nem is kapcsolható” kifejezésem mennyivel számíthatóbb hipotézisgyártásnak a „valamiképp a Dunántúlról ismerte meg a szót” kitételnél, nehezen fogható fel.

Azzal a megállapítással, hogy „Hangalaki felépítését, jelentését tekintve hangutánzó-hangfestő típusú szó lehet” a *zalámbol*, amint a TESz.-ben áll, nehéz egyetérteni, minthogy a hangutánzás-hangfestés mint olyan meglehetősen bizonyíthatatlan jelenség. A beszédhangokhoz képzettársítás valamely szöveg tartalma kapcsán kerül, s akkor, ha előfordulásai mennyisége meghaladja a más szöveg(ek)ben tapasztalható előfordulási gyakoriságot (vö. PÉTER MIHÁLY 1978, 1996). FÓNAGY IVÁN (1989: 17) azt írja, hogy „az egyes hangok – számunkra egyelőre ismeretlen oknál fogva – bizonyos körülmények között esztétikai hatást gyakorolhatnak.” FÓNAGY IVÁN azt is megállapítja, hogy „ahány mondat, annyiféle jelentése van a hangnak. Főként, amikor összefüggésükből, »kontextusukból« kiragadott hangok értékelésére kerül sor” (FÓNAGY IVÁN 1989: 25). Ezért HORVÁTH LÁSZLÓ (2012: 74) megállapítása, mely szerint az EWUng. „megírja, hogy az ige onomatopoetikus természetét erősítő szó belseji *m* valószínűleg inetimologikus, azaz másodlagos” nehezen

fogadható el. Az *m* hangstilisztikai leírása a szopásélményhez köti e hang hatását: „Az az ajakmozgás, melyből később az *m* hang szűrődik majd le a nyelvtani szabványnak megfelelően, egy sokszorososan élvezetes tevékenység folyamán jön ismételten létre” (FÓNAGY IVÁN 1989: 61). Példaként: Mallarmé lírájában az *m*-et (az *l*-t és a *b*-t) „az édes csorgás, a simogató lágy, langyos meleg, a szelídség, gyengédség, a szeretet, az öröm, a boldogság képzetéhez” köti FÓNAGY IVÁN (1989: 62). A beszédhangokhoz nemcsak illúzió kapcsolódik, hanem képzésmódjokkal összefüggő és többé-kevésbé általános képzettársítás, amelynek éppen az *m* hang esetében nehéz belátnom a *zalámbol* esetében minéműségét, és azt sem, hogy onomatopoeitikus hatása van (a *-b*-vel együtt). Bizonyos tájnyelvi hangulatot azonban kelt ez az ige, amelyre Ady Endre is ráérzett: „Addig *zalámboltam*, annyi álca szurkált össze, hogy sok csatinázás után dupla bélyege van rajtam az élemlésnek” (Ady 1910: 1752). (NB. Ady is „valamiképp a Dunántúlról ismerte meg a szót”?) E tájnyelvi hatás is azon a tényen alapul, hogy a szó előfordulási gyakorisága alacsony mértékű, és csupán bizonyos népnyelvi vagy régi szövegekből ismeretes, ezért hírértéke magas. A magas hírérték pedig szinte megköveteli a beszélő, az író képzettársítását. Effélett tesz HORVÁTH LÁSZLÓ (2012: 75) is, hiszen ezt írja: „A *zalámbol* nem tartozik az aktív szókinccsembe, de a szótári adatok alapján inkább a lassú mozgás kifejezőjét sejtem benne, míg a *szalad* gyors mozgást jelöl.” A kicsinyítő képzőnek tartott *-m-* természetesen a mozgást apró részekre bontja, és ezek a részek oly mértékű cselekvések – a gyakorító képző használata is erre utal –, hogy a szóban lévő mozgás gyorsnak és lassúnak is vélhető a beszélő vagy hallgató megítélése szerint.

HORVÁTH LÁSZLÓ a hangutánzó-hangfestő eredet bokrai és a virtuális tövek fái között *zalámbolva* visszatalál a kitaposott útra, amely végén a TESz., illetőleg az EWUng. található, de ezzel a *zalámbolással* nem bizonyítja ezeknek magyarázatát.

A hivatkozott irodalom

- Ady Endre 1910. Szavak a patvarban. Nyugat 3: 1752–3.
- D. BARTHA KATALIN 1958. A magyar szóképzés története. (Magyar történeti szóalaktan II.) Tankönyvkiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1984. A magyar fiktív (passzív) tövű igék. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BÜKY LÁSZLÓ 2011. (E)zalámbol. Magyar Nyelv 107: 78–81.
- FÓNAGY IVÁN 1989. A költői nyelv hangtanából. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2012. Zalámboló lecsó. Magyar Nyelv 108: 73–80.
- JUHÁSZ JENŐ 1928. A denominális *-sz* > *-c* névszóképző. Magyar Nyelv 24: 197–8.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1979. A magyar mássalhangzó-kapcsolatok rendszere és törvényszerűségei. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MTSz. = Magyar történeti szövegtár. A MTA Magyar Nyelvtudományi Intézete. Budapest. <http://www.nytud.hu/hhc/>
- PAPP ISTVÁN 1966. Leíró magyar hangtan. Tankönyvkiadó, Bp.
- PÉTER MIHÁLY 1978. Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 12. 221–31.
- PÉTER MIHÁLY 1996. Stílusok és stilisztikák. Magyar Nyelvőr 120: 375–9.
- TOLNAI VILMOS 1920. Makaróni szavak. Magyar Nyelv 16: 142–3
- TOLNAI VILMOS 1930. Makaróni nyelv és irodalom. Magyar Nyelv 26: 337–46.

Beteg-e az, aki rebeteges? A *rebedegés* ~ *rebetegés* ~ *rebetegős* melléknév a kihalóban levő, illetve kihalt tájszavaink közé tartozik. Mivel eredeti (korábbi) jelentése elhomályosult, sok tanulsággal szolgálhat a szó jelentéstörténetének tanulmányozása.

Az 1940-es években még állatbetegség megnevezője volt a *rebedeg*, rövidebben: *reg* (*rek*) szó az Ormánságban. Akkor ez volt a jelentése: 'nyavalyatörés [vagy kórság]; állatnál: vérelfutásból eredő nyavalya, ami felfordulással [= az állat pusztulásával] végződhetik'. A betegség jele: *Röszket, remög az állat.* – Szólásban, szitkozódásban is használták a szót: *Hogy a rek fussa ē!* [= Jöjjön rá a *reg* ~ *rek* nevű betegség!] (OrmSz. 453–4).

Régen országosan ismert szó volt, hiszen a baranyai, tolnai előfordulásai mellett Bácskából, a Kiskunságból és Szabolcs-Szatmár megyéből is adatolható (ÚMTsz. 5: 684, HhSz. 190, AmTsz. 344, HAJDÓK IMRE, „Kelt Bács-Baracskán”. Nagybaracska monográfiája. *Nagybaracska Község Önkormányzata, Nagybaracska*, 2000. 147). – A *rebeteg* fn.-ként 'reszketéssel járó állatbetegség', mn.-ként 'gyengélkedő, beteges <személy>' Kiskunhalason. – Kótajon a *rebeteg* 'félénk, ijedős <állat>' (ÚMTsz. 5: 883–4). – Származékszóként a *rebetegés, rebetegős* mn. Alsómocsoládon, Mohácson, Kölkeden és Fajszon 'félénk, ijedős <állat és ember>' (ÚMTsz. 4: 684, AmTsz. 344). – Nagybaracskán: „Személyek tulajdonságát, állapotát kifejező néhány szavunk [között] a *rebeteges* indokolatlanul, betegesen fél valamitől, pl. a jelen körülményeitől” (HAJDÓK i. m. 147).

Érdekes, hogy a Kiskunságban, Bácskában és az Ormánságban maradt fenn legtöbbször a *rebedegős* ~ *rebetegős* ~ *rebetegés* tájszó. Biztosan azért, mert mindhárom vidéken fontos szerepe volt az állattartásnak még a 20. század közepén is. Valószínűleg kelet-baranyai és ormánsági magyar betelepülő családok révén jutott el Kiskunhalas környékére a *rebedegős* szó. Az 1678-ból fennmaradt anyakönyvek szerint „101 halasi családból 71 baranyainak, 30 pedig helybelinek mondta magát” (SZABÓ JÓZSEF, Magyarországi és jugoszláviai nyelvjárásszigetek. Békés Megyei Tanács VB, Békéscsaba–Kecskemét–Szeged, 1990. 134).

A *rebedegős* 'ijedős természetű' alakváltozatra csak Hosszúhetényből van adatunk, és ugyanitt a *rebegős* 1. 'ijedős', 2. 'reszkető, remegő' (HhSz.190).

A *rebedeg* első írásos adata 1834-ből: „Kórság ... Nehéz nyavalya ... Magyar neve Baranyában Pellérdenn: *Rebedeg* (Kassai 3. 195)” A szó jelentésének alakulása: fn. 1. 1834: 'nyavalyatörés' 2. 1952: 'vérelfutásból eredő állatbetegség' (az OrmSz. definíciója!) – mn. 1. 1898. 'gyengélkedő, beteges <személy>', 2. 'ijedős, félénk [személy?]' (TESz. 3: 385–6). Mivel a TESz.-ben a *reped* címszó alatt szerepel a *rebedeg*, etimológiailag összetartozhat a *rebeg, repedez, repes, repül, rebben ~ röbben, rebhent, repesel* és a *repszeg* igékkel is (TESz. 3: 385–6, 388); és mezőösszefüggések szerint kapcsolatban van még ezekkel a tájszavakkal: *rebben* 'hirtelen megijed, megrezzen' – *rebegős* 'ijedős, ideges természetű <ló>' – *rebbeszt* '<állatot> megijeszt, megriaszt' – *rebbenős* 'ijedős, könnyen megriadó <állat>' – *rebbesztget* '<kísértet utánzó, lepedőbe burkolózó ember> ide-oda mozog, rázogatója magát [így ijesztget?]' – *rebedezik ~ rébédezik* 'ijedezik' – *rebeg ~ röbbög ~ röbbög* 1. 'suttog' 2. 'dadog' 3. 'remeg, reszket' 4. 'retteg, fél' 5. '<állat> ijedtében megugrik, ill. ugrál' – *rebesget ~ rebösget* ' <ijedtségtől> halkán, akadozva beszél' (ÚMTsz. 4: 683–4).

A *rebedegés* ~ *rebetegős* hangutánzó-hangfestő szócsaládhoz tartozik (TESz. 3: 386). Az emberek és állatok betegségének, a nyavalyának jellegzetes tünete volt a *remegés*, a görcsös állapot, valamint a rohammal együtt járó rosszullet és ijedtség. A *remegés*-re utal a kótaji *rebeteg* szóalakváltozat. E jelentésmozzanat alapján a *rebedegés* ~ *rebetegős* a *remeg* igéhez és szócsaládjához tartozik.

Etimológiai összefüggések szerint kapcsolatban van továbbá a *repül* és a *rebeg* szó-családjával is, mégpedig az alak keveredés és a jelentés-átsugárzás révén (TESz. 3: 386).

A *rebedeg* : *rebedeges* ~ *rebetegős* jelentésváltozásának egyes állomásait így lehet elkülöníteni: 1. *rebedeg* fn. ’<az ember betegségeként> nyavalya, népi nevén: *nyavala* ~ *nyavalakorság*, vagyis epilepszia’ → 2. *rebedeg* és *reg* fn. ’vérelfutásból eredő és remegéssel, reszketéssel járó állatbetegség’ → 3. mn. *rebedeg* ’gyengélkedő, beteges <személy>’ 4. *rebeteg* és *rebetegős* ~ *rebetegős* mn. ’félénk, ijedős <ember, állat>’.

A *nyavalya* ~ *rebedeg* szó betegség megnevezéseként – GRYNÆUS TAMÁS szerint – azért szorulhatott ki a nyelvhasználatból (főleg a Dunántúlon), mert a hódoltság végén ide települt német nyelvű lakosságtól a magyarok átvették a *frász* szót ebben a jelentésben: ’különböző eredetű csecsemő- és gyermekkori rángásos (epilepsziás) megbetegedés’ (NéprLex. 2: 229). A Baranya megyei Hegyháton, például Alsómocsoládon ma is él a *frász* szó ’görcsös rohamokkal járó betegség’ és ’baj, ijedelem’ jelentésben (AmTsz.140). Ugyanitt 1948-ig a német hagyományban nagy szerepe volt a sült tésztából készült *frászkarikának* (l. HOPPÁL MIHÁLY, *frászkarika*: NéprLex. 2: 229). Az alsómocsoládi németek búzaszenteléskor (Szent Márk napján, április 25-én) kivitték a kisgyermeket a Pap-kereszthez, és ott a búzaszentelés szertartása végén – imádságok közben – sült tésztából készített nagy, kerek perccen átbújtatták a gyermekek fejét. A *bújtatás* szerepe az volt, hogy megóvják a kicsiket a *frász* nevű betegségtől.

A válaszom a címben megfogalmazott kérdésre: régen a *rebeteges* ~ *rebetegős* tájszó főnévként ember vagy állat reszketéssel, remegéssel együtt járó betegségét jelentette; illetve melléknévként az említett betegségben szenvedők testi-lelki állapotára utalt. Napjainkban már – a betegség visszaszorulását követően – nincs a szónak ’betegség’ jelentése, de néhány korábbi jelentésmozzanat (megrebbenés, megijedés, reszketés, furcsa viselkedés) és bizonyos negatív konnotáció mindmáig hozzátartozik a *rebetegős* ~ *rebetegős* szó alapjelentéséhez.

Vagyis a *rebedeg* nevű betegség nevéből alakult a *rebedegős* ~ *rebetegős* szavunk, amely melléknévként emberre és állatra egyaránt vonatkozott. Ma már inkább csak ’ijedős, nyugtalan, félénk természetű <ember>’ jelentésben él a szó nyelvjárásainkban.

PESTI JÁNOS

ÉLŐ NYELV

A Pápai járás földrajzi neveinek hang- és alaktanához*

1. Nem vagyok névkutató, de pápai származásom okán olyan témát szeretnék érinteni, amely szakterületem, a társadalmi szempontú nyelvjáráskutatás felől közelít pápai

* A dolgozat eredeti változata a pápai névtani konferencián hangzott el 2009. október 3-án, és a rendezvény kötetében jelent meg (l. TUNGLI GYULA szerk., A pápai névtani konferencia előadásai. Pápai Művelődéstörténeti Társaság – a Pannon Egyetem Pápai Intézete, Pápa, 2011. 30–40). A tanulmány jelenlegi változata a Magyar Nyelv szerkesztőségének javaslata alapján, az eredeti továbbfejlesztéseként készült.

Etimológiai összefüggések szerint kapcsolatban van továbbá a *repül* és a *rebeg* szócsaládjával is, mégpedig az alak keveredés és a jelentés-átsugárzás révén (TESz. 3: 386).

A *rebedeg* : *rebedeges* ~ *rebetegős* jelentésváltozásának egyes állomásait így lehet elkülöníteni: 1. *rebedeg* fn. ’<az ember betegségeként> nyavalya, népi nevén: *nyavala* ~ *nyavalakorság*, vagyis epilepszia’ → 2. *rebedeg* és *reg* fn. ’vérelfutásból eredő és remegéssel, reszketéssel járó állatbetegség’ → 3. mn. *rebedeg* ’gyengélkedő, beteges <személy>’ 4. *rebeteg* és *rebetegős* ~ *rebetegős* mn. ’félénk, ijedős <ember, állat>’.

A *nyavalya* ~ *rebedeg* szó betegség megnevezéseként – GRYNÆUS TAMÁS szerint – azért szorulhatott ki a nyelvhasználatból (főleg a Dunántúlon), mert a hódoltság végén ide települt német nyelvű lakosságtól a magyarok átvették a *frász* szót ebben a jelentésben: ’különböző eredetű csecsemő- és gyermekkori rángásos (epilepsziás) megbetegedés’ (NéprLex. 2: 229). A Baranya megyei Hegyháton, például Alsómocsoládon ma is él a *frász* szó ’görcsös rohamokkal járó betegség’ és ’baj, ijedelem’ jelentésben (AmTsz.140). Ugyanitt 1948-ig a német hagyományban nagy szerepe volt a sült tésztából készült *frászkarikának* (l. HOPPÁL MIHÁLY, *frászkarika*: NéprLex. 2: 229). Az alsómocsoládi németek búzaszenteléskor (Szent Márk napján, április 25-én) kivitték a kisgyermeket a Pap-kereszthez, és ott a búzaszentelés szertartása végén – imádságok közben – sült tésztából készített nagy, kerek perccen átbújtatták a gyermekek fejét. A *bújtatás* szerepe az volt, hogy megóvják a kicsiket a *frász* nevű betegségtől.

A válaszom a címben megfogalmazott kérdésre: régen a *rebeteges* ~ *rebetegős* tájszó főnévként ember vagy állat reszketéssel, remegéssel együtt járó betegségét jelentette; illetve melléknévként az említett betegségben szenvedők testi-lelki állapotára utalt. Napjainkban már – a betegség visszaszorulását követően – nincs a szónak ’betegség’ jelentése, de néhány korábbi jelentésmozzanat (megrebbenés, megijedés, reszketés, furcsa viselkedés) és bizonyos negatív konnotáció mindmáig hozzátartozik a *rebetegős* ~ *rebetegős* szó alapjelentéséhez.

Vagyis a *rebedeg* nevű betegség nevéből alakult a *rebedegős* ~ *rebetegős* szavunk, amely melléknévként emberre és állatra egyaránt vonatkozott. Ma már inkább csak ’ijedős, nyugtalan, félénk természetű <ember>’ jelentésben él a szó nyelvjárásainkban.

PESTI JÁNOS

ÉLŐ NYELV

A Pápai járás földrajzi neveinek hang- és alaktanához*

1. Nem vagyok névkutató, de pápai származásom okán olyan témát szeretnék érinteni, amely szakterületem, a társadalmi szempontú nyelvjáráskutatás felől közelít pápai

* A dolgozat eredeti változata a pápai névtani konferencián hangzott el 2009. október 3-án, és a rendezvény kötetében jelent meg (l. TUNGLI GYULA szerk., A pápai névtani konferencia előadásai. Pápai Művelődéstörténeti Társaság – a Pannon Egyetem Pápai Intézete, Pápa, 2011. 30–40). A tanulmány jelenlegi változata a Magyar Nyelv szerkesztőségének javaslata alapján, az eredeti továbbfejlesztéseként készült.

és Pápa környéki helynevekhez, a „Veszprém megye földrajzi nevei. A Pápai járás” című kötet anyagához (BALOGH-ÖRDÖG 1987: 25–267). Egy-egy hangtani és alaktani jelenségcsoport helyzetét szeretném megvizsgálni benne.

A nevek alaki jellemzői megítélésének kérdésével, elméleti vonatkozásaival nem kívánok foglalkozni (erre l. pl. HOFFMANN 2003: 95), de azt kiindulásul – a szakirodalomban széles körben igazoltakkal egyetértve – hangsúlyozni szeretném, hogy „Az egyes (hangtani, alaktani természetű) nyelvjárási jegyek a nevek által bemutathatók” (i. m. 206), egy-egy terület helyneveiben az adott térségnek nemcsak a névtani, hanem egyéb nyelvi sajátosságai is megmutatkozhatnak (MOLNÁR 1989: 146; további szakirodalomra való utalással). Ennélfogva törekedni fogok az itt következőkben arra, hogy a nyelvföldrajzi észrevételeket – ahol lehet – szociolingvisztikaiak is kiegészítsék.

2. Az első, hangtani jellegű tájékozódásom arra vonatkozik, hogy a köznyelvi *ly*-nal jelölt *j*-nek melyek a megfelelői a Pápai járás földrajzi neveiben, vagyis milyen az *l*-ezés és *j*-zés aránya a szóban forgó anyagban, mutatkozik-e valamilyen nyelvföldrajzi, szociolingvisztikai megoszlás az adott hangtani jelenség tekintetében a nyelvjárási és a köznyelvi változat viszonyában. Kitekintésként megvizsgálom azt is, hogyan jelentkezik a nyelvjárási-köznyelvi megoszlás az *l+j* hangkapcsolat megfelelőit tartalmazó földrajzi nevekben. Bár a Pápa környéki nyelvjárásról számos leírás született (BEKE 1905, 1906; HORVÁTH 1906; IMRE 1974: 337–8; JUHÁSZ 2001: 271–4; stb.), arról azonban – ismereteim szerint – nincs elemzés, hogy mennyire támasztják alá a Pápai járás helyneves adatai az ismert képet, vagy esetleg mennyiben térnek el tőle. Mindezt természetesen – itt is hangsúlyozom – annak tudatában teszem, hogy ezzel alapjában véve nem névtani, hanem a helynevekhez kapcsolódó dialektológiai vizsgálatot végzek (vö. HOFFMANN 2003: 95, 206).

A Pápai járás 61 településének 1966 és 1982 között gyűjtött anyagában, a 9833 névcikkben (BALOGH-ÖRDÖG 1987: 7) összesen 355 (100%) idetartozó adatot találtam. Ebből 178 (azaz 50,1%) *l*-ezést, 177 pedig (vagyis 49,9%) *j*-zést mutat. Következésképpen majdnem fele-fele arányban fordul elő a kétféle alak, leginkább a következő lexikális elemeket tartalmazó nevekben: *bivaly*, *folyó/folyás*, *gulya*, *halyagos*, *hely*, *kastély*, *körtélyes*, *lyuk*, *mély*, *mocsolya*, *műhely*, *osztály*, *pálya* stb. A gyakori *kastély* szó *kastél/kastíl* (azaz *l*-ező) változatban 24-szer (41%-ban), *kastéj/kastíj* (vagyis *j*-ző) formában 35-ször (59%-ban) jelentkezik.

Ilyen módon, azaz az előbbi anyagot önmagában nézve elég jelentősnek tűnik nyelvjárásiasságának mértéke, de lehetőségem nyílik itt arra, hogy egy általam korábban, a Nyugat-Dunántúlon végzett hasonló vizsgálat (MOLNÁR 1989) eredményeihez viszonyítva is szóljak róla. Megnéztem ugyanis többek között az *l*-ezés és a *j*-zés arányát a Szombathely vonzáskörzetéhez tartozó 38 településnek (i. m. 149) abban az 1965 és 1969 között gyűjtött anyagában, amelyet a „Vas megye földrajzi nevei” című kötet (BALOGH-VÉGH 1982) tartalmaz. Itt azt tapasztaltam, hogy az idetartozó 171 adat (100%) zöme, 159 (vagyis 93%) az *l*-ezéshez, mindössze 12 (azaz 7%) pedig a *j*-zéshez tartozik. Az itt is külön is megvizsgált *kastély* névelem a *kastél(l)/kastíl/kastil* (vagyis *l*-ező) alakban 51-szer (94%-ban), a *kastéj* (azaz a *j*-ző) forma pedig csak 3-szor (6%-ban) fordul elő. Noha a „Vas megye földrajzi nevei” című kötet készítői arra törekedtek, hogy a nyelvjárási és a köznyelvi alakpárok esetében inkább a hagyományos nyelvjárási állapotnak megfelelő változatot tegyék közzé (BALOGH-VÉGH 1982: 15; MOLNÁR 1989: 146), a Pápai járás földrajzi neveinek közzétéveői viszont „A köznyelvi helyesírásban *ly*-nal írt hang

értékét a valóságnak megfelelően *j* vagy *l* betűvel” jelölték (BALOGH–ÖRDÖG 1987: 7), és bár a Szombathely környéki anyag kizárólag az 1960-as években született (BALOGH–VÉGH 1982: 8–9; MOLNÁR 1989: 146), a Pápa vidékének a gyűjtése pedig belenyúlt az 1980-as évekbe (BALOGH–ÖRDÖG 1987: 120, 218), a két anyag nyelvjárásiassági fokának az előbbieken látott különbsége meglehetősen megfelel a dialektológiai-nyelvföldrajzi szakirodalomban leírtaknak: míg a nyugat-dunántúli nyelvjárási régiót erős, addig a középdunántúli-kisalföldi nyelvjárási régiót közepes (vagy egyes pontjain gyenge) erősségű *l*-ezés jellemzi (JUHÁSZ 2001: 268, 272).

Az *l+j* hangkapcsolat megfelelői, amelyek zömmel az *alja* névelemmel hozhatók kapcsolatba, még szembetünőbb eltérést jeleznek. A Pápai járás 364 (100%) idetartozó adatából csak 55, azaz 15,1% számít *ll*-ezőnek, vagyis nyelvjárásiak (pl. *Cser alla, Erdő alla*), 223, azaz 61,3% viszont *jj*-zőnek vagyis köznyelvinek (*Cser ajja, Erdő ajja, Kertajja* stb.). A fennmaradó 86 adat (23,6%) az *l+j* alakú nevekre esik (pl. *Berek alja, Szőlők alja*). Bár nem zárható ki az ilyen, hasonítás nélküli kiejtés, de itt bizonyára a helyesírás is szerepet játszott az adatközlés módjában (vö. a *réttye, uttya* helyett jelentkező *rétje, utja* alakmegadással). Ezek az *alja*-féle adatok is inkább a köznyelvi oldalt erősítik. – Egészen más a helyzet a Szombathely környéki helynevek anyagában. Az itteni adatok erős *ll*-ezésről tanúskodnak (MOLNÁR 1989: 147). Az összes adat száma 207 (100%), ebből 154 (74,4%) *ll*-ező, 16 (7,7%) esik a *jj*-zésre, 37 (17,9%) pedig *lj* megoldású. Vagyis itt a nyelvjárási adatok dominálnak. Következésképpen a két földrajzi neves korpusznak az *ll*-ezésben, illetve a *jj*-zésben mutatkozó nagyfokú különbsége az *l*-ezésnél, illetve a *j*-zésnél is markánsabban igazolja a dialektológiai szakirodalom leírását a szóban forgó depalatális, illetve palatális kiejtésnek a nyugat-dunántúli nyelvjárási, valamint a középdunántúli-kisalföldi nyelvjárási régióban megmutatkozó eltéréséről (l. JUHÁSZ 2001: 268, 272).

A következőkben további szempontok szerint próbálom meg vállatóra fogni a köznyelvi *ly*-nal jelölt *j*-re vonatkozó anyagot. Megvizsgálom például azt, hogyan jelentkezik az *l*-ezés és a *j*-zés az adott tájegység anyagának most már nem az egészében, hanem az egyes kutatópontok szerinti részeiben. Jelöltem a Pápai járás térképén (vö. BALOGH–ÖRDÖG 1987: 24) azt, hogy az egyes településeket az *l*-ezés vagy a *j*-zés jellemzi-e jobban. Azt tapasztaltam, hogy az *l*-ező formák inkább nyugaton és északon, a *j*-ző alakok pedig keleten és délen vannak többségben. Pápa mint város főként a *j*-zésnek kedvez, de mivel nagyjából a járás nyugati felén helyezkedik el, *l*-ező falvak veszik körül. A viszonyítást szolgáló vasi anyagban a Szombathelyhez közel eső kutatópontokon *j*-zés is mutatkozik, de főleg a keleti részen; északnyugaton inkább erős *l*-ezés jelentkezik (MOLNÁR 1989: 146–7). Vagyis megfigyelhető mindkét régióban, hogy a nyelvjárásiasság mértéke nyugatról kelet felé haladva csökken (vö. uo. 147).

A földrajzi neves kötetek adatközlői életkorának jelzése lehetőséget ad arra, hogy bizonyos fokig szociolingvisztikai szempontot is érvényesítsék a hangtani vizsgálatban. A Pápai járásnak azon az 59 kutatópontján, ahol volt *l*-ező vagy *j*-ző adat, összesen 400 adatközlőt (100%) kérdeztek meg. Ennek több mint fele, 58%-a (231 fő) az idősebb, 40%-a (161 fő) a középső korosztályba tartozik, mindössze 2%-a (8 fő) képviseli a fiatal nemzedéket. Következésképpen az *l*-ezésnek és a *j*-zésnek itteni viszonylag arányos megoszlásában, az *l*-ezés közepes voltában alapjában véve az idős és a középkorosztály játszik szerepet. Néhány százalékos eltéréssel hasonló az adatközlők életkor szerinti csoportosulása Szombathely környékén is (55%-uk idős, 42%-uk középkorú, 3%-uk fiatal).

Ennélfogva az ottani erős *l*-ezésből, a nagymérvű nyelvjárásiasságból az idősek mellett a középnemzedék is bőven kiveszi részét (vö. MOLNÁR 1989: 148). Mindebből kifolyólag úgy is fogalmazhatunk, hogy a közbülső generáció, míg a szombathelyi térségben inkább az *l*-ezést képviseli, addig a pápai körzetben a *j*-zésben nagyobb arányban működik közre.

A Pápai járási helynévanyag rögzítésének idejéből a régió két pontjáról saját készítésű magnófelvételeim vannak. 1974-ben nyelvjárási szöveget gyűjtöttem Tapolcafőn (MOLNÁR 1982), 1978-ban pedig általános tematikájú kérdőfüzet alapján szókészleti anyagot Pápán (MOLNÁR 1983). A bennük föllelhető *l*-ezést vagy *j*-zést is összevettem – viszonylagos érvénnyel – a földrajzi neves korpuszával. Az 1974-es születésű szöveg idős női adatközlőjének idetartozó megnyilatkozásai 32%-ban *l*-ezők (pl. *hömbölgött, Verebélék, améllik*), 68%-ban *j*-zők (pl. *ojan, ijen, mijen, sujjos*). Ez az arány nem sokkal tér el a Tapolcafőn 1973 és 1978 között gyűjtött helyneveknek 40%-os *l*-ezési és 60%-os *j*-zési mutatójától, de valamivel (8%-kal) köznyelviesebb. Nagyobb eltérés jelentkezik a szókészleti anyag esetében. A hat, életkor és nem szerint is arányosan kiválasztott pápai adatközlő 1978-as keltezésű szókészleti anyaga mindössze 5%-ban tartalmaz *l*-ező adatot (*hupólag, vindél*), ennek megfelelően 95%-ban *j*-zöt (*beméjedés, hüvej, mosojog, petrezsejém* stb.). Ugyanakkor a Pápán 1975-ben gyűjtött földrajzi neves anyagban az *l*-ezésre 36%, a *j*-zésre 64% jut. Vagyis a helyneves korpusz 31%-kal nyelvjárásiassabb, ennél fogva a szókészleti anyag ugyanennyivel köznyelviebb. A térség helyneves korpusza egészének 50,1%-os *l*-ezéséhez, illetve 49,9%-os *j*-zéséhez képest még inkább feltűnik a más regiszterbeli elmozdulás a köznyelv irányába.

Hasonló különbség figyelhető meg a szombathelyi körzetben gyűjtött földrajzi neves és egyéb műfajbeli (beszélt nyelvi szöveges, szókészleti adatsoros) anyagok regionalitási foka között (vö. MOLNÁR 1989: 148; 1999: 69–70). Ugyanezt tapasztalta KOLLÁTH ANNA a Vas megyei Rum község földrajzi neveinek és közneveinek viszonyában is (1989: 131–2), vagyis a nevekben a nyelvjárásiasság jobban őrződik, mint a közszavakban (HOFFMANN 2003: 214).

A Pápai járás földrajzi neveinek jelenlegi hangtani vizsgálata azonban azt tanúsította, amit az egyik kutatópontról, Nyárádról vett két adattal jól illusztrálhatunk. Itt a Mihályháza vezető külterületi út *l*-ező formájú: *Mihálházi ut* (BALOGH-ÖRDÖG 1987: 217), de a Mihályháza irányában fekvő belterületi út *j*-ző alakú: *Mihájházi ut* (uo. 216). Vagyis – emitt megkülönböztető szereppel, másutt csupán alakváltozatként – a helynévhasználatban „egyszerre van jelen egy régi eredetű »nyelvjárási alap« és az újabb keletű köznyelvi formák állománya” (SZABÓ 1989: 168-ra utal HOFFMANN 2003: 214). Arányuk mérlegelésében természetesen nem vonatkozathatunk el attól sem – egyetértve KISS JENŐNEK a jelenlegi dolgozatról szóló lektori véleményében leírtakkal –, hogy a földrajzi neveknek a VÉGH JÓZSEFTŐL elindított gyűjtése ugyanúgy interjúhelyzetekben történt, mint ahogy például az atlaszadatok gyűjtése is. Ez pedig kedvezhet a köznyelvi adatok előfordulásának.

Ez a hangtani vizsgálat tehát – visszautalva a hangtani fejezet elején megfogalmazott kérdésekre – elsősorban megerősítette, de bizonyos mértékig árnyalta is a dialektológiai szakirodalomban leírtakat.

3. A másik, ezúttal alaktani vonatkozású vizsgálatom a Pápai járás helységneveinek határozóragos alakjaival kapcsolatos. Mint tudjuk, a településnevek határozóragos alakjaiban a magyar nyelvben sajátos megoszlás mutatkozik a belső és a külső helyragos formák között (*Debrecenben, Győrben, de Pápán, Szombathelyen* stb.; a *Győrött* típusú

megoldásról most nem kívánok szólni, mivel ez archaikus, és a szóban forgó kötet adott anyagában nem fordul elő).

A belső vagy a külső rag használatát a szakirodalom hagyományosan hangtani, illetve alaktani szempontokkal hozza összefüggésbe (vö. HOFFMANN 2003: 117). Az utóbbi időben azonban a helységnevek ragozásának jelentéstani mozzanatai is szóba kerülnek (SZABÓ 1970: 120; 1981: 137; VÖRÖS 1985: 104, 108), arra hivatkozva, hogy „a helységnevi hely sohasem különül szét belső és külső I. [felszíni] helyre, ezért lehetséges az, hogy az A [-*ban/-ben* stb.] és a B [-*n/-on/-en/-ön* stb.] típusú helyviszonyrag egyaránt kifejezőeszköze az általános [nem differenciálódó] helyviszonynak” (SZABÓ 1970: i. h.). Ugyanakkor a belső vagy külső helyragok használatának vizsgálatában egyre nagyobb szerepet kap a nyelvföldrajzi és a szociolingvisztikai szemlélet is (HOFFMANN 2003: 117).

Mindezek figyelembevételével arra vállalkozom most itt, hogy megnézzem, milyen ragsor járul a Pápai járás helységneveihez, melyik ragsor a gyakoribb: a belső vagy a külső, és van-e vegyes ragozású helynév.

A Pápai járás 61 (100%) helységneve közül 50-hez (tehát a zöméhez, azaz az összes név 82%-ához) külső határozórag járul. Például *Gyarmat*: *Gyarmaton*, *Gyarmatrúl*, *Gyarmatra* (BALOGH–ÖRDÖG 1987: 33); *Várkesző*: *Várkeszön*, *Várkeszörül*, *Várkeszőre* (i. m. 58); ugyanígy *Nagydém*, *Bakonykoppány* (i. m. 60, 194) stb.

Belső helyviszonyragot mindössze hat településnév kap: *Szerecseny*: *Szerecsénybe* 'Szerecsenyben', *Szerecsényből*, *Szerecsénybe* (BALOGH–ÖRDÖG 1987: 37); *Veszprémvarsány*: *Veszprémvarsányba* 'Veszprémvarsányban', *Veszprémvarsánybú* ~ *Veszprémvarsánybul*, *Veszprémvarsányba* (i. m. 70); valamint *Nemesgörzsöny*, *Marcalgergelyi*, *Pápakovácsi* és *Pápasalamon* (i. m. 108, 196, 240 és 251). Vagyis az összes név 10%-a tartozik ide.

Öt helységnevé (azaz a 61 településnév 8%-a) esetében vegyes ragozás mutatkozik: *Lázi*: *Lázin*, *Lázirul* ~ *Lázibul*, *Láziba* (BALOGH–ÖRDÖG 1987: 42); *Sikátor*: *Sikátoron*, *Sikáturrú*, *Sikátorba* (i. m. 75); *Takácsi*: *Takácsin*, *Takácsibul*, *Takácsiba* (i. m. 88); *Bakonytamási*: *Bakonytamásin*, *Bakonytamásirul*, *Bakonytamásiba* (i. m. 97); *Ugod*: *Ugodon*, *Ugodru* ~ *Ugodbu*, *Ugodra* (i. m. 186).

A bemutatott korpusz sajátosságai (a külső helyragok erőteljes fölénye a belsők ellenében, a vegyes helyragozás megléte) önmagukban is beszédesek, de más hasonló vizsgálatok eredményeivel összevetve az anyag további vallomástételre is készíthető. KISS JENŐ kimutatása szerint a rábaközi Mihályi nyelvhasználatában az ott ismert környékbeli helységnevek négyötödéhez, azaz 80%-ához külső, egyötödéhez, vagyis 20%-ához pedig belső helyrag járul (1985: 91). VÖRÖS OTTÓ a Zala völgyi Őrség egyelemű helyneveinek körében nyolc, települést vagy lakott helyet jelölő tulajdonnévre bukkant, és a *hová?* kérdésre felelő toldalékolásukban csak belső helyraggal találkozott (1985: 107, 109). SZABÓ GÉZA is azt tapasztalta, hogy „Peremnyelvjárásainkban, különösen Északnyugat-, Nyugat- és Dél-Dunántúlon feltűnően gyakori a helységneveknek belső helyragos kapcsolata” (1981: 139). Mindezekből az a további vizsgálatokkal persze még megerősítendő nyelvföldrajzi következtetés kínálkozik, hogy a nyelvterület nyugati szélétől beljebb, a középső részekig haladva (lásd a Zala völgyi Őrség – Mihályi – Pápai járás vonalat) a helyhatározói ragok használatában eltolódás mutatkozik a belső helyragok felől a külsők irányába (a külső ragok előfordulási aránya a Zala völgyi Őrségben 0%, Mihályiban 80%, a Pápai járásban 82%).

Effélét láthatunk akkor is, hogyha a vegyes ragozású alakok körében végzünk összehasonlítást. SZABÓ GÉZA a Zala megyei földrajzinév-anyagban hat vegyes ragozású

helynevet talált, vagyis olyanokat, amelyekben a külső helyviszonyrag kezdi kiszorítani a belsőt (például *Zalabérén*, de *Zalabérbü*, *Zalabérbe* – 1979: 121). Ez a hat név a szóban forgó kötetben előforduló 260 helységnévnek (PAPP-ÖRDÖG 1964: 30–1) mindössze 2%-a. A Pápai járás korpuzában sem sok, csupán 5 ilyen név található (például *Sikátor*: *Sikátoron*, *Sikátorrú*, de *Sikátorba*). Ez az öt vegyes ragozású név azonban az itteni összes helységnévnek (a 61-nek) már a 8%-át teszi ki, azaz négyszer nagyobb itt a belső helyragoktól a külsők felé tartó mozgás, mint nyugatabbra.

Abban egyezik a két anyag, hogy „a helységnevek ragozásában az új alak a *hol?*, *honnan?*, *hová?* irányt tekintve nem egyszerre jelentkezik” (SZABÓ 1970: 121). Abban is azonosak, hogy az új forma a *hol?* funkcióban jelenik meg először. De míg Zala megyében a *hová?* szerep a második és a *honnan?* funkció a harmadik a ragtípusváltásban (i. h.), addig a Pápai járásban nem marad le az ablativusi mozzanat a lativusitól.

Érdekességként említem meg, hogy a Pápai járás földrajzinev-kötetében *Lázi* úgy fordul elő vegyes ragozású helységnévként, hogy a *hol?* kérdésre külső helyragos alak (*Lázin*), a *honnan?* kérdésre külső és belső helyhatározóragos forma is mutatkozik (*Lárirul* ~ *Lázibul*), a *hová?* kérdésre pedig még belső helyragos a válasz (*Láziba*). Ezek az adatok az 1974–1978 közötti időből származnak (BALOGH-ÖRDÖG 1987: 46). Egy más forrásból, SÁMSON EDGÁRNak egy 1963-as keltezésű közleményéből viszont arról értesülünk, hogy a köznyelvi, hivatalos *Láziban*, *Láziból*, *Láziba* belső helyragos sor mellett a lázi és környékbeli népnyelvben már az egységesen külső helyragos *Lázin*, *Lázirú*, *Lázira* sor is megjelenik (336). Érdeemes lenne megnézni, hogy ez mára egyedülivé válóban van-e. UNGER SZABINÁ-nak, a Lázi településen tanító, magyar szakos egyetemi hallgatónak 2011-ben történt szóbeli közlése szerint egyelőre vegyes a kép: ismeretei szerint a *hol?* kérdésre a *Lázin*, a *honnan?*, illetve a *hová?* kérdésre viszont a *Láziból*, illetve a *Láziba* alak használatos a községben.

Nyilvánvaló, hogy – mint már szóba hoztam – szociolingvisztikai tényezők is befolyásolják ezeket a mozgásokat. VÖRÖS OTTÓ említi meg, hogy a Zala völgyi őrségi emberek településnevéik használatában a *-ba/-be* helyragot felcserélik a *-ra/-re* toldaléokra az idegenek beszédének hatására, mert választékosabbnak érzik azt (1985: 107). KISS JENŐ a már említett lektori véleményében említést tesz arról, hogy ő maga is tapasztalja „egy-két esetben Rábaközben is a mozgást. De ez egyelőre a helybeliek nyelvhasználatában egyáltalán nem jelentkezik, csak azokéban, akik odaköltöztek vagy átmenetileg ott is dolgoznak”. Bizonyára nem lehet független szociolingvisztikai hatástól az sem, hogy ritkán az ellenkező irányú folyamat is előfordul: a Komárom-Esztergom megyei *Szőny* korábban *Szőnyön*, *Szőnyre* toldalékolású volt, ma meg *Szőnyben*, *Szőnybe* megoldású (MIKLÓSNÉ 2009).

Végül is a Pápai járás településnevei határozói ragozásának vizsgálata is megerősíti azt a vélekedést, hogy a „helységnevek kettős, illetőleg vegyes ragozásá[ban...] a különböző nyelvváltozati szabály[ok] harcát kell látnunk” (SZABÓ 1970: 121). A szóban forgó anyag annak a körvonalazódó, de további kutatásokkal még igazolandó váltásnak egy állomásaként vázolódott föl, amely a belső és külső helyragok között a nyelvterület peremrészeitől a középsőkig haladva fokozatosan erősödhet. Ez egyúttal azzal is kapcsolatba hozható, hogy a helyi, nyelvjárási megnyilvánulások a belső nyelvterületi részek felé haladva egyre közelebb vannak a köz- és irodalmi nyelvi nyelvhasználathoz.

4. A Pápai járás földrajzi neveinek az előbbieken vázolt vizsgálata megpróbálta bemutatni egy-egy hangtani és alaktani sajátosságukat. Jelezte a szóban forgó helynevek

l-ezésének átlagos mértékét, továbbá az idetartozó helységnevek külső helyragos alakjainak számottevő fölényét és egyes belső helyhatározó ragos formáknak a külső jellegűek irányába való mozgását. Ezzel adalékokat nyújtott a névtani anyagok nyelvjárástani hasznosíthatóságának kérdésköréhez, a névkutatás és a szociodialektológia közti kapcsolatok erősítéséhez (l. SZABÓ 1989: 167).

A hivatkozott irodalom

- BALOGH LAJOS – VÉGH JÓZSEF szerk. 1982. Vas megye földrajzi nevei. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely.
- BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk. 1987. Veszprém megye földrajzi nevei 2. A Pápai járás. MNyTK. 171. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- BEKE ÖDÖN 1905. A pápavidéki nyelvjárás. Athenaeum, Bp.
- BEKE ÖDÖN 1906. Kemenesalja nyelve. Athenaeum, Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. Magyar helynévkutatás 1958–2002. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- HORVÁTH ENDRE 1906. A bakonyalji nyelvjárás. Athenaeum, Bp.
- IMRE SAMU 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A nyelvjárási régiók. In: KISS JENŐ szerk., Magyar dialektológia. Osiris Kiadó, Bp. 262–316.
- KISS JENŐ 1985. Helynevek határozói ragozása a rábaközi Mihályiban. Magyar Nyelvőr 109: 88–91.
- A. KOLLÁTH ANNA 1989. Rum község földrajzi neveinek változása az elmúlt 15 évben. In: BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk., Névtudomány és művelődéstörténet. MNyTK. 183. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.–Zalaegerszeg. 130–2.
- MIKLÓS JÓZSEFNÉ 2009. Hová utazunk? Édes Anyanyelvünk 31/1: Melléklet II.
- MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS 1982. Nyelvjárási szöveg Tapolcafőről. Magyar Nyelv 78: 218–20.
- MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS 1983. Szóföldrajzi adatok Pápáról. Magyar Nyelv 79: 472–80.
- MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS 1989. Szombathely környéki földrajzi nevek vallomásai egy élőnyelvi anyag tükrében. In: BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk., Névtudomány és művelődéstörténet. MNyTK. 183. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.–Zalaegerszeg. 146–50.
- MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS 1999. Nyelv földrajzi-szociolingvisztikai vizsgálatok a magyar nyelvterület nyugati régióiban. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- PAPP LÁSZLÓ – ÖRDÖG FERENC 1964. Zala megye földrajzi nevei. Zala Megye Tanácsa, Zalaegerszeg.
- SÁMSON EDGÁR 1963. Helyneveink ragozásához. Magyar Nyelv 59: 336–7.
- SZABÓ GÉZA 1970. Helységnevi alapszavú helyhatározóink alaktani, jelentéstani és szintaktikai vizsgálatához. In: KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk., Névtudományi előadások. Nyelvtudományi Értekezések 70. Akadémiai Kiadó, Bp. 116–21.
- SZABÓ GÉZA 1981. A helységnevek ragozásának nyelv földrajzi és nyelv szociológiai kérdéséhez. In: HAJDÚ MIHÁLY – RÁCZ ENDRE szerk., Név és társadalom. MNyTK. 160. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 137–9.
- SZABÓ GÉZA 1989. A földrajzi nevek és az élőnyelvi kutatások. In: BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk., Névtudomány és művelődéstörténet. MNyTK. 183. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.–Zalaegerszeg. 166–70.
- VÖRÖS OTTÓ 1985. A Zala völgyi Örség egyelemű helyneveinek *hová?* kérdésre felelő helyhatározó alakjaihoz. In: BÉKESI IMRE szerk., Név és névkutatás. MNyTK. 170. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 103–9.

SZEMLE

**Kertész, András – Rákosi, Csilla, Data and Evidence in Linguistics
(A Plausible Argumentation Model)**

[Adatok és evidencia a nyelvészetben (Egy plauzibilis argumentációs modell)]

Cambridge University Press, Cambridge, 2012. 297 lap

A magyar nyelvtudomány örömeire 2012 tavaszán jelentős monográfia jelent meg a tudományos könyvkiadás nemzetközi piacán a Cambridge-i Egyetemi Könyvkiadó gondozásában: KERTÉSZ ANDRÁS és RÁKOSI CSILLA könyve a napjainkban erőteljesen fejlődő empirikus nyelvészeti kutatások tárgyát képező adatok és evidencia természetéről, tanulmányozásának módszeréről, az ilyen irányú vizsgálatok megbízhatóságának kritérium-rendszeréről.

Szakkönyvükben a szerzők részletes argumentáció tárgyává teszik a modernkori nyelvtudomány különféle elméleti modelljeinek keretében végzett vizsgálatok és az általuk nyert, illetve nyerhető eredmények validitását, nem csupán a vizsgálati folyamat mechanizmusának megítélését, a vele kapcsolatban (például a generativista modellek keretei között) megfogalmazott adekvátsági követelményeket illetően, hanem már az adatvétel fázisát illetően is. Érvelésük kulcsfontosságú alappilléret ugyanis az képezi, hogy a különféle elméleti modellek keretében végzett vizsgálatok számára nem egyértelműen, egységesen meghatározott az adat mibenlétének fogalma, relevanciája, s ennél fogva a ráépülő nyelvészeti evidencia fogalma sem lehet az. Nem világosan körülhatárolt a mintavétel reprezentativitása, hiszen – a szerzők megállapítása szerint – maga az adatvétel, az „adatság” fogalma, az adatok feldolgozásának kritériumrendszere is erősen modellfüggő. A 20. század nyelvelméleteinek jelentős hányadában jellemző vonás volt az, hogy egy adott nyelvelméleti kerethez keresték az adott modellt megfogalmazó kulcsfontosságú szerzők a releváns adatok halmazát, az adatok körét saját modelljük koncepciójának megfelelően szűrték, relevanciájukat annak megfelelően, ahhoz illesztve ítélték meg, de mindezt természetesen nem bevallottan tették. Ennek folyományaként a különféle modellek által feltárt eredmények ugyan jelentősek lehetnek, de természetük körülhatárolása, validitásuk foka, maga a vizsgálat mélysége és komplexitása rendkívül variábilis, sokrétűen értelmezett és értelmezhető volt. Emiatt az úgynevezett empirikus (alapú) nyelvészet talán legfontosabb feladata az, hogy egységesítse, definiálja az „adatság” fogalmát és körét, kiküszöbölve az adatfeldvétel mechanizmusából a szubjektivitás valamennyi tényezőjét.

KERTÉSZ ANDRÁS és RÁKOSI CSILLA monográfiájukban egy olyan metalingvisztikai kutatási programot vázolnak fel, amely a plauzibilis argumentáció folyamatát mutatja be az adatszerűség és a ráépülő nyelvi evidencia státusának megítélésével kapcsolatban. A monográfia első részében áttekintő vizsgálattal bíráló tárgyává teszik a különféle nyelvelméleti modellek vizsgálati mechanizmusainak realitását és validitását, rámutatva arra, hogy összefüggés van az adatok és evidencia tényei és az azokat feldolgozó elméleti keretek argumentációs rendszere között. A nyelvi adatok és tények szemléletének áttekintése során tárgyalásukban prioritást élvez az introspektív adatfeldolgozást nyújtó generativizmus bírálata, mely a nyelvi tények validitását csakis intuitív alapon ítéli meg. Ez szoros összefüggésben áll Chomskynak és követőinek a kompetenciáról, az ún. bel-

ső nyelvről vallott nézeteivel, mely mindig is prioritást élvezett a performancia körébe tartozó használati bázisú adatok és tények tárgyalásával szemben. Megítélésem szerint azonban KERTÉSZ és RÁKOSI kritikája éppúgy vonatkozik a standard generatív nyelveírás napjainkban talán legerősebb kihívójának tartható kognitív alapú nyelvszemlélet számos modelljére is, különösen a kognitív nyelvészet kialakulásának kezdeti fázisában. Sajnálatos, hogy a monográfia nem veti össze kritikailag a generativizmust és a kognitivistá nyelvszemléletet valló különféle modellek adatfelfogását. Megtehetette volna ezt a releváns elméleti modellváltozatok belső keretei között is. Gondoljunk csak arra, hogyan viszonyul a klasszikus chomskyánus szemlélet a kognitív és az annak kereteiből kinövő konstrukciós nyelvtanokhoz, a két, vagy három trendet együttesen is képviselő RAY JACKENDOFF munkásságában, vagy JAMES PUSTEJOVSKY generativista alapú lexikális szemantikájában.

Áttekintésükben a jelen monográfia szerzői rámutatnak arra, hogy a nyelvészeti adatfelfogás klasszikus, standard, alapvetően intuitív alapokra helyezett változatával szemben egyre inkább meghatározóvá vált a 20. század második felétől markánsan fejlődő empirikus nyelvészet. A 90-es évektől kezdve egyre inkább teret nyerő ún. konnekcionalista elméleti modellek példagenerálásainak, majd közvetlen nyomukban az optimalitáselméletnek alapvető célja volt, hogy alternatívát nyújtsanak a klasszikus, intuitív alapú példaelemzésre épülő elméleti modellekkel szemben. Az előbbi elmélet sikereinek hanyatlását az okozhatta/okozhatja, hogy bár a konnekcionalista modellek kimutatott módon alkalmasak a tanulási folyamat modellálására és valószínűsítésére, ugyanakkor holisztikusságuk eddig nem volt alátámasztható nyelvi tényekkel. Például kereteik között nem sikerült modellálni a nyelvi változások lehetséges irányvonalait. Hathatósabb alternatívát képezett és képez ma is az egyre nagyobb lexikai adatbázisok fejlesztésére támaszkodó korpusznyelvészet. Ezt maguk a diszciplínát művelő nyelvészek is sokáig csupán elemzési módszernek tartották semmint modellnek, napjainkban azonban a tudományterület részdiszciplináris státusát gyakorlatilag már senki sem tagadja. Kérdés azonban, hogy milyen mértékben tarthatók a korpuszokból kinyerhető adatok validnak az egész nyelvre vonatkozóan, milyen szerepet játszik ebben volumenük tényezője. Míg a magyar nyelvre vonatkozóan a korpusznyelvész ma csupán egy nagy volumenű korpuszt alkalmazhat, a Magyar Nemzeti Szövegtárat, addig az angol nyelvet kutatók rendelkezésére tucatnyi, különféle volument felvonultató korpusz áll. Napjaink korpusznyelvészeti kutatásának egyik központi témája a korpuszból nyerhető adatok reprezentativitásának és validitásának vizsgálata. Igen ritka az olyan kutatás, amely akár csak statisztikai szempontból összevetné egy adott nyelvi jelenséget illetően a különféle korpuszokból nyert adatokat. A nyelvi változások nyomán követésének vizsgálatában pedig elengedhetetlenül szükségesnek mutatkozik egy adott nyelv regionális változatait tároló komplex elemzés. Ilyen skópuszú kutatások végzéséhez azonban megítélésem alapján csupán az angol nyelvre vonatkozóan állnak jelenleg rendelkezésre eszközök. SCHÜTZE (2009) nyomán szerzőink felvetik az Internet alapú korpuszelemzés reprezentativitásának kérdését (18), mely vizsgálati forrás lehetőséget adna a korpuszvizsgálat és az intuíció összevetésére, együttes, komplex analízis végrehajtására. Ismereteim szerint viszont jelenleg még gyerekcipőben jár az Internet által reprezentált szöveg és regisztertipusok megbízható, statisztikailag is feldolgozott azonosítása, mely tényező napjainkban még gátja az adatok komplex, reprezentatív és valid elemezhetőségének. Tárgyalásukban a szerzők ezzel a kérdéssel kevésbé foglalkoznak. Sőt, azzal a korpusznyelvészeti valósággal sem, hogy – még az angol nyelvet érintően is – a kor-

puszok hangsúlyozott mértékben az írott nyelvezetet jelenítik meg, a beszélt nyelvezet korpuszba vétele igen csekély, általában mintegy 10 százalékos mértékű, még a legismertebb korpuszok esetében is. A tisztán beszélt nyelvi korpuszok aránya pedig még ennél is alacsonyabb. Megítélésem szerint már csak emiatt is elengedhetetlen a mai empirikus nyelvészetben a korpuszadatokra és a beszélői intuícióra épülő, együttesen, egymás kontrollját biztosító, szimultán mintavétel.

A könyv 5. fejezetében a szerzők kiemelik az adatértékelés két alapvető tényezője, a grammatikalitás és az elfogadhatóság egymáshoz való viszonyát. Helyesen mutatnak rá a két fogalom empirikus státusának eltérő voltára, ugyanakkor sokszor maguk is – hibásan – szinonimaként kezelik őket a műben. A fejezetben hangsúlyosan tárgyalják két kulcsfontosságú szerző, LEHMANN (2004) és GEERAERTS (2006) nézeteit az adatgyűjtés függetlenségéről. Előző megítélése szerint még napjaink empirikus alapú nyelvelméletét is az elméletfüggő adatminta-vétel jellemzi. Utóbbi kiemeli ennek elfogadhatatlanságát, hangsúlyozva az elmélet-független empirikus adatgyűjtés szükségességét. A jelen ismertetés tárgyát képező monográfia szerzői vizsgálatuk kiindulópontjának tartják ezeket a megállapításokat. Bírálják az olyan szerzők nézeteit, akik a nyelvi adat és evidencia fogalmát egybemosva a két terminust szinonimaként használják (36). A monográfiájukban bemutatott ún. p-modell épp ezek szétválasztására irányul, körvonalazva ugyanakkor a fogalmak skópuszát illető összefüggéseket. Hangsúlyozzák, hogy a valid adatvételtől adódó evidenciának a nyelvre vonatkozó valid megállapításokat kell feltárnia, hogy ezáltal tesztelhetőek legyenek egy adott elméleti keretben megfogalmazott hipotézisek (41).

Elméletüket, a p-modell, a monográfia második egységében (47–163) öt fejezetben (7–11.) fogalmazzák meg. A p-modell a plauzibilitásra épülő argumentációs metaelméleti modell, mely autonóm, kellő mértékben szofisztikált, rendszerező, és átfogó (48). Meg kell ragadnia a nyelvi adatok és tények bizonytalansági tényezőit, fel kell tárnia változatosságuk természetét. A plauzibilis érvelés az inferenciális tevékenység szisztematikus megvalósítását jelenti plauzibilis kérdésfelvetés, állítások megfogalmazása a vizsgálat tárgyára vonatkozó releváns tényezők komplex számbavételével, majd pedig a rájuk vonatkozó plauzibilis okfejtés és argumentáció lefolytatása révén. A vizsgálati folyamat lényegét az képezi, hogy a tárgyára vonatkozó megfogalmazott hipotéziseket a kutató nem tartja kiindulóponti igazságoknak, hanem szem előtt tartja nagyfokú forrásfüggőségüket és fokozatosságukat (56). Ezt követően plauzibilis inferenciák alapján juthatunk el a plauzibilisnek tartható konklúziók levonásához, alapvetően szemantikai természetű viszonyokra támaszkodva. A plauzibilis kijelentések az igazság feltárására irányuló részleges tényezőket fogalmazzák meg. Megbízhatóságuk mértékét erősen befolyásolják forrásukat illető tényezők. A plauzibilitás skaláris és poláris természetű. Az érvelés folyamatának jellemzését követően a szerzők plauzibilitás alapú paraméterek szerint minősítik a pszicholingvisztikai kísérletezés eredményeinek megalapozottságát. Példaelemzésekkel demonstrálják az inferenciális tevékenység folyamatát. A példák validitásának megítélhetősége szempontjából azonban nem tartom szerencsésnek, hogy elemzéseikben mondat, nem pedig diskurzus státusú példákat tárgyalnak. Statisztikai függvények olvashatók a példamondatok helyességének valószínűsítésére, az viszont nem ítéhető meg világosan a bemutatásból, hogy azok milyen módon korrelálhatnak a nyelvi adatokkal.

A 10. fejezetben a szerzők tárgyalják az információ alul- és felüldetermináltságának kérdését, valamint a plauzibilis argumentáció globális értelemben vett ciklikus és prizmatikus

természetét. A ciklikusságot az információ újraértékelése jelenti. Ez arra utal, hogy „a plauzibilis argumentáció folyamata alapvetően nem lineáris, azt argumentációs ciklusok képezik, [melynek során a befogadó] nem elégedhet meg egy lehetséges megoldás kialakításával, hanem fel kell tárnia valamennyi rendelkezésére álló megoldást” (136). A prizmatikus jelleg pedig az információ perspektivikus (újra)értékelésére vonatkozik. Az argumentatív érvelés mindkét jellegét szemléletes példaillusztráció követi. S ebben az esetben a szerzők már a várva várt korpuszadatokra támaszkodnak. A fejezet végén található 4. sz. ábra illusztrálja a plauzibilis érvelés komplex folyamatának egészét (161). Az ezt követő rövid 11. fejezet összefoglalóan deklarálja, hogy „a p-modell egy olyan metateoretikus modell, amely lehetővé teszi a nyelvészeti adatok és tények [evidencia] fogalmának meghatározását. Plauzibilis argumentáció folyamatoként interpretálja a nyelvészeti elmélekedést. ... Fontos jellemzője, hogy eltérően a tudományfilozófia standard szemléletétől, a p-modell nem redukálja a tudományos racionalitást deduktív módon végrehajtott inferenciák alkalmazására.” (162)¹

A könyv harmadik, rövidebb terjedelmű egysége a nyelvi adatok és tények, evidencia fogalmával foglalkozik a korábbiaknál részletesebb módon, a szerzők által bemutatott p-modell keretei között. Az adat nem korlátozódik az információtartalom kifejezésére, részét képezi annak plauzibilitás értéke. Többet jelent az egyszerű korpuszadatoknál, mivel magában foglalja a rá vonatkozó különféle típusú egyéni, használói, plauzibilis megítéléseket is. Nem csupán a tiszta nyelvi produktum tekintendő adatnak, hanem a rá vonatkozó (pl. grammatikalitását illető) intuitív alapú elméleti minősítés is részét képezi. Az ilyen megítéléseket a szerzők plauzibilis állításokként kezelik (170–1). SCHÜTZE kutatásaira hivatkozva hangsúlyozzák, hogy a nem nyelvész státusú anyanyelvi beszélők a grammatikalitást nem közvetlenül ítélik meg, hanem az elfogadhatóságra vonatkozóan nyilvánítanak plauzibilis véleményt. Az adatfogalomnak ilyen jellegű megfogalmazása kifejezetten pragmatikai szemléletet tükröz, ami a nyelvi performancia hatókörébe tartozik. Forrás nem csupán pl. egy korpusz lehet, magában foglalja a használó plauzibilis intuíciónak is, sőt, ez a döntő tényező az adati státus elismerése számára (177). Szerzők felhívják a figyelmet arra, hogy sokszor nehéz feladatot jelent az adat relevanciájának és szignifikanciájának minősítése (például a figuratív jelentés, a metaforikusság azonosítása). Nézetem szerint legalább ilyen fogós kérdés a korpuszokban a statisztikai szignifikancia megbízható mérése. Ezen a téren az adatok validitását multikorpusz (köztük a regionális nyelvhasználatra specializálódott korpuszok) összevető vizsgálatok képesek biztosítani. KERTÉSZ és RÁKOSI az adatok megbízhatóságát és relevanciáját illetően kiemeli, hogy a nyelvésznek kell eldöntenie, mely korpuszadatok tekinthetők relevánsnak egy adott kutatási kérdés szempontjából. Az is fontos tényező, hogy a korpuszok véges módon reprezentálják a nyelvhasználatot, azaz lehetséges olyan eset, amikor nem bizonyulnak relevánsnak egy adott nyelvészeti kutatási kérdés vizsgálata számára (174). Az adatok elmélet-függőségét bizonyítandó előfordulhat, hogy egy adat plauzibilisnek bizonyul egy adott elmélet keretei között, ugyanakkor implauzibilis egy másik elmélet szempontjából (177). Nyelvi ténynek, vagy evidenciának a szerzők olyan adatot tartanak, amely funkcionálisan képes egy adott elmélet plauzibilitását biztosítani egy rivális hipotézissel szemben.

¹ Az idézetek fordítása a recenzió készítőjének munkája.

Gradáció tekintetében a p-modell az evidencia három típusát azonosítja: a gyengét, az erőset, és a viszonylagosat.

A szakkönyv negyedik egységében a szerzők egy esettanulmány keretében mutatják be a p-modell alkalmazását. Az esettanulmány célja, hogy értékelje GENTNER és WOLFF metaforafeldolgozást vizsgáló modelljét pszicholingvisztikai kísérletekből nyert adatok alapján, rámutatva az ilyen irányú vizsgálatok ciklikus tényezőire. Kár, hogy a rövid fejezetben nem kerül sor a szakirodalom egyik sarkalatos pontjának tárgyalására, melyet illetően megoszlanak a kísérletes eredmények és az azokra épülő vélemények: arra, hogy a literális és a figuratív értelmezésnek van-e prioritása az értelmezésben, hogy milyen mértékben befolyásolják azt szemantikai és/vagy pragmatikai tényezők. Vagy talán a literális és figuratív sík szimultán együttműködéséről lehet szó?

A monográfia utolsó, rövid egysége összefoglalóan tételezi a problémafelvetésekre adott teoretikus válaszokat. Szerzők deklarálják, hogy ha egy állítás/megállapítás plauzibilisnek ítéltetik, akkor lehet azt adatnak tekinteni, s lehet kapcsolatba hozni más adatokkal, hipotézisekkel, különféle inferenciák segítségével. Így válik komplex viszonyrendszerek részévé, de közben változásokon is keresztülemelhet. Mindez azt jelenti, hogy plauzibilitása nem merev. A nyelvelmélet argumentációs folyamatai prizmatikus jellegűek: felnagyíthatnak, megvilágíthatnak egyes tényezőket a nyelv jelenségeiből, amelyek éppen vizsgálat tárgyát képezik, míg másokat kizárhatnak.

Az adatok és a nyelvi evidencia fogalmának és viszonyának értelmezése és tisztázása napjaink nyelvelméletének kulcsfontosságú kérdésévé vált. Az ilyen irányú vizsgálatokban mérföldkő a két magyar szerző, KERTÉSZ ANDRÁS és RÁKOSI CSILLA könyve. A monográfia megjelenésére a Cambridge-i Egyetemi Könyvkiadónál a hazai nyelvészek és tudományfilozófusok közössége méltán büszke lehet.

A hivatkozott irodalom

- GEERAERTS, DIRK 2006. Methodology in Cognitive Linguistics. In: G. KRISTIANSEN – M. ACHARD – R. DIRVEN – F. R. DE MENDOZA IBÁÑEZ szerk., *Cognitive Linguistics: Current Applications and Future Perspectives*. Mouton de Gruyter, Berlin. 21–9.
- GENTNER, DEDRE – WOLFF, PHILLIP 1997. Alignment in the Processing of Metaphor. *Journal of Memory and Language* 37: 331–55.
- LEHMANN, CHRISTIAN 2004. Data in Linguistics. *The Linguistic Review* 21: 175–210.
- SCHÜTZE, CARSON T. 2009. Web searches should supplement judgements, not supplant them. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 28: 151–6.

ANDOR JÓZSEF

Alakzatlexikon

A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve

Főszerkesztő: SZATHMÁRI ISTVÁN. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2008. 596 lap

Mint az anyaméh a magzatot, úgy hordozza a nyelv az egész kultúrát, annak múltját és jövőjét. Amikor nyelvet tanulunk, emberséget tanulunk, nemzetet, családot tanulunk.

Gradáció tekintetében a p-modell az evidencia három típusát azonosítja: a gyengét, az erőset, és a viszonylagosat.

A szakkönyv negyedik egységében a szerzők egy esettanulmány keretében mutatják be a p-modell alkalmazását. Az esettanulmány célja, hogy értékelje GENTNER és WOLFF metaforafeldolgozást vizsgáló modelljét pszicholingvisztikai kísérletekből nyert adatok alapján, rámutatva az ilyen irányú vizsgálatok ciklikus tényezőire. Kár, hogy a rövid fejezetben nem kerül sor a szakirodalom egyik sarkalatos pontjának tárgyalására, melyet illetően megoszlanak a kísérletes eredmények és az azokra épülő vélemények: arra, hogy a literális és a figuratív értelmezésnek van-e prioritása az értelmezésben, hogy milyen mértékben befolyásolják azt szemantikai és/vagy pragmatikai tényezők. Vagy talán a literális és figuratív sík szimultán együttműködéséről lehet szó?

A monográfia utolsó, rövid egysége összefoglalóan tételezi a problémafelvetésekre adott teoretikus válaszokat. Szerzők deklarálják, hogy ha egy állítás/megállapítás plauzibilisnek ítéltetik, akkor lehet azt adatnak tekinteni, s lehet kapcsolatba hozni más adatokkal, hipotézisekkel, különféle inferenciák segítségével. Így válik komplex viszonyrendszerek részévé, de közben változásokon is keresztülemelhet. Mindez azt jelenti, hogy plauzibilitása nem merev. A nyelvelmélet argumentációs folyamatai prizmatikus jellegűek: felnagyíthatnak, megvilágíthatnak egyes tényezőket a nyelv jelenségeiből, amelyek éppen vizsgálat tárgyát képezik, míg másokat kizárhatnak.

Az adatok és a nyelvi evidencia fogalmának és viszonyának értelmezése és tisztázása napjaink nyelvelméletének kulcsfontosságú kérdésévé vált. Az ilyen irányú vizsgálatokban mérföldkő a két magyar szerző, KERTÉSZ ANDRÁS és RÁKOSI CSILLA könyve. A monográfia megjelenésére a Cambridge-i Egyetemi Könyvkiadónál a hazai nyelvészek és tudományfilozófusok közössége méltán büszke lehet.

A hivatkozott irodalom

- GEERAERTS, DIRK 2006. Methodology in Cognitive Linguistics. In: G. KRISTIANSEN – M. ACHARD – R. DIRVEN – F. R. DE MENDOZA IBÁÑEZ szerk., *Cognitive Linguistics: Current Applications and Future Perspectives*. Mouton de Gruyter, Berlin. 21–9.
- GENTNER, DEDRE – WOLFF, PHILLIP 1997. Alignment in the Processing of Metaphor. *Journal of Memory and Language* 37: 331–55.
- LEHMANN, CHRISTIAN 2004. Data in Linguistics. *The Linguistic Review* 21: 175–210.
- SCHÜTZE, CARSON T. 2009. Web searches should supplement judgements, not supplant them. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 28: 151–6.

ANDOR JÓZSEF

Alakzatlexikon

A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve

Főszerkesztő: SZATHMÁRI ISTVÁN. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2008. 596 lap

Mint az anyaméh a magzatot, úgy hordozza a nyelv az egész kultúrát, annak múltját és jövőjét. Amikor nyelvet tanulunk, emberséget tanulunk, nemzetet, családot tanulunk.

A beszéd biztosítja a személyiség folytonos megújulását és kibontakozását. Ezért súlyos és bűnös tévedése a gazdaságkornak, hogy az oktatást vállalkozásnak és szolgáltatásnak tekinti. Az oktatás bizony hivatás és szolgálat. Hivatás és szolgálat, mert elsődleges célja nem futószalagon termelése a huxley-i delta-mínuszoknak a munkaerőpiacon, hanem az emberré nevelődés segítése. A munkaerőpiacon is valójában a szabad egyéniség a gazdaságos, nem a szolga. Az oktatás ugyanis támogató segítség, hogy legbensőbb tulajdonunkká váljék az önként vállalt felelősség. Hiába intette az emberiséget Szophoklész már 2500 éve, a tűzfegyver- és a tank-, a bunkósbot- és a bankfasizmus makacsul nem veszi tudomásul, hogy képtelenség erőszakkal kikényszeríteni a felelősséget: „Fiatalságomban nyelvem nekem is lassú volt, cselekvésre gyors a karom. Ám az élet iskolája arra tanított, hogy a szó az, s nem a tett, mely a világot mindenütt kormányozza”. Csakis a beszédben való odahajlás a másik ember felé bizonyul hatékony eszköznek arra, hogy minden kisebb és nagyobb emberi közösségben a különbségek fenntartásával törekedjünk szüntelen a harmóniára. Így lesz a nyelv, a beszéd több, mint kommunikáció, több, mint információcsere, több, mint meggyőzés. Amint a marxistaként tündökölt Bahtin írta titokban, „a nyelv struktúrája tükrözi a keresztény élet struktúráját”, a beszéd „abszolút önfeláldozása magunknak, irgalmasság a másik iránt” (HIRSCHKOP, KEN 2002, Mikhail Bakhtin, *An Aesthetic for Democracy*. Oxford University Press, Oxford, 197).

Az adott beszédhelyzetben a megszürcült szokásostól eltérő, az erőszakmentes hatékonyságra, az önzetlen tanításra és a szeretetteljes meggyőzésre irányuló, aszerint kiválasztott, újszerű nyelvi strukturálás az, amit hagyományosan alakzatnak (gör. *szkéma*, lat. *figura*) nevez a retorika. Az alakzatok egyetemes nyelvi jelenségek és a leghatékonyabb és a legmeggyőzőbb nyelvi eszközök. Amit az erőszak értelmetlen szenvedések árán kísérel meg elérni, és csak töredékesen és eltorzulva kalimpál utána, azt a beszéd alakzatai észrevétlenül, a maguk teljességében, gondolat- és érzelemgazdagságban, érdekesen és kedvesen kalapálják belénk úgy, hogy még élvezetet is okoznak nekünk. Az alakzatokkal a beszélő, az író mintegy a hallgató szeme láttára csiszolja, forgatja, gyúrja, paskolja a gondolatait, mint az olasz pék a pizzatésztát, és még azt a látszatot is kelti, hogy itt és most (divatszóval „on the spot”) születik meg ünnepélyesen a véleményünk, illetve a térben, az időben, a kultúrában távoli jelenség személyre szabottan az ő hasznára és gyönyörűségére (vö. Quintilianus 9, 1, 19–21, 41 stb.). Nem véletlen, hogy Démoszthenész és Cicero igencsak gyakran éltek az alakzatokkal. Manapság is választást nyerhet az a politikus, aki elsősorban az alakzatokra építi beszédét.

Némileg aránytalan bevezetőm azt volt hivatva igazolni, hogy nem akármilyen jelentőségű az első magyar alakzatlexikon, amelyet „az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő”, Szathmári István által alapított és vezetett „stíluskutató csoport 6-7 évi közös munkával (az OTKA anyagi támogatásával)” készített el (1. az Előszót, 5). Ez az alakzatlexikon több mint tárgyilagos tudóskodás. Több mint semleges nyelvészkedés. Több mint szűkebb vagy tágabb körű érdeklődésre számot tartó újdonság. Az első magyar alakzatlexikon életbe vágó tájékoztatás, és nem pusztán a kisebb és nagyobb közösségek olajozott működtetéséhez, hanem különösképpen nélkülözhetetlen az inkább többé mint kevésbé új magyar demokrácia kibontakoztatásához. Szükségnek és túlon túl szerénynek tartom tehát a főszerkesztő ajánlását, hogy „elsősorban tanárainknak, egyetemi, főiskolai és középiskolás diákjainknak ajánljuk, ezenkívül haszonnal forgathatja mindenki, aki anyanyelvét és az irodalmat szereti” (Előszó, 12). Kö-

zelebb jár az igazsághoz, hogy „az alakzatok átfogják szinte a teljes kommunikációt” (uo. 6). Tetszik, nem tetszik, az „Alakzatlexikon”, illetve annak felhasználása egyszerűen és különösebb retorikai túlzás nélkül is létkérdés. Létkérdés a magyar nyelv önálló, teremtő, megújító használatában. Létkérdés az önálló, teremtő, megújító személyiség kialakulásában. Létkérdés minden kisebb és nagyobb emberi és magyar közösség fennmaradásában.

Ahhoz, hogy a lexikont megalkothassák, a stíluskutató csoportnak át kellett vergődnie az alakzatok meghatározásának, rendszerezésének, értelmezésének, stílusértékének stb. alapproblémáin (l. Előszó, 7. stb.). Ennek következménye lett, hogy a szócikkek nem is annyira szócikkek a hagyományos lexikonműfaj-felfogás szerint, hanem tanulmányok, amelyekben a tárgyalt alakzatok változatos, különböző szövegtípusú szövegekből vett példákon vannak bemutatva. A „tanulmányok” figyelembe veszik az alakzatoknak mind az európai, mind a magyar, mind az ókori, középkori és újkori megközelítéseit, az újabb nyelvészeti, jelentéstani, jeltani, retorikai, stilisztikai irányzatokat és eredményeiket. Ez hátrány annak, aki pusztán egy-egy alakzattípus mivoltára kíváncsi. Előny azonban annak, aki alkalmazni szeretné. Csak ki kell nyitnia a lexikont bárhol, és azonnal felhasználhatja az előbukkanó alakzatot mondandója hatékony és meggyőző alakítására. Megteheti még akkor is, ha egyes szakkifejezések netán ismeretlenek számára, és zavaróak lehetnek (konnotáció, proforma, szemantikai ekvivalens stb.). Nem kell törődnie a szakkifejezések jelentésével, és nem kell megriadnia tőlük, mert a példák önmagukért beszélnek, önmagukból értelmezhetők, sőt az olvasó, ha kicsit is találékony, azonnal alkothat hasonló alakzatokat, vagy emlékezhet hasonlóra. Például metaplazmus: „... *a jegeslegjobb!*” (jégkrém reklámja, a *legeslegjobb* és a *jeges* alaktani keveréke); metaszeméma: „*A vezető sör*” (a *vezető* szó két jelentése egyszerre érvényesül: piacvezető sör, tehát a legjobb sör – a gépkocsivezető fogyaszthatja, mert alkoholmentes); mezozeugma: „*Bor is került valahonnan, kalács is*” (vagyis két mondatdarabhoz tartozó rész csak egyszer van kitéve, ti. kalács is *került valahonnan*; 387, 421).

Sevillai Izidor (560–636) és Beda Venerabilis (673–735) a bibliai alakzatokat (és szóképeket) gyűjtötték össze. Akkor arra volt szükség az átmeneti kultúrában a „pogány” ókorból a keresztény középkorba. Jórészt megszűntek a múltbeli eseményre vonatkozó törvényszéki, a jövőre vonatkozó tanácsadó, és a jelenre vonatkozó bemutató nyilvános beszédműfajok. Kialakult viszont az új műfaj, a prédikáció, illetve ennek két főbb fajtája, a *homília* (bibliai szöveg magyarázata) és a *sermo* (adott erkölcsi stb. téma keresztény kifejtése). A prédikációban egyrészt a múltnak (Jézus Krisztus történetének), a jövőnek (Isten eljövendő országának) és a jelennek (a múltra emlékező és a jövőt váró keresztény ember teendőjének) a vonatkozása együttesen érvényesült. Tehát az ókori retorikai műfajfelosztás használhatatlannak bizonyult. Másrészt viszont a prédikáció inkább a görög drámához hasonlított, semmint a szónoklathoz, hiszen mind a görög polgár, mind a keresztény hívő ismerte a cselekményt (görög mitológiai eseményeket, illetve a bibliai történeteket), tehát pusztán az előadás (dráma, illetve prédikáció) hogyanjára volt kíváncsi, azaz stílusára. Ehhez viszont elég volt, sőt elsődleges volt az alakzatok (és a szóképek) ismerete és felhasználása, tehát egyfajta töredékes retorika, leszűkített stilisztika. Hasonló helyzettel szembesülünk a mai médiakultúrában, illetve az internetkultúrában. Az új, korábban ismeretlen műfajok (rövidhír, kommentár, interakciós műfajok sokasága pl. betelefonálás, blog, facebook stb.) megértéséhez és műveléséhez a maguk egészében használhatatlanok a korábbi retorikák, sőt stilisztikák is. Amire égetően szükségünk van,

az elsősorban az alakzatok (és szóképek) gyakorlati ismerete azért, hogy kivédjük „az idióta média” (Carl Berstein) ránk ömlő, érdekfeszítő dezinformációit, manipulálását és propagandáját, és az igazság érdekében mi magunk se kommunikáljunk „unalmasan” és „hatástalanul” (Augustinus). Ez pedig olyan alapmunka nélkül, mint amilyen az „Alakzatlexikon”, lehetetlen.

A reneszánsztól kezdve a hagyományos stilisztikai és retorikai kézikönyvek példái csaknem kizárólagosan a klasszikusnak tekintett szépirodalomból valók, mint az ókori retorikákban. Az „Alakzatlexikon”-nak a fentebb idézett néhány példájából és a vázolt új helyzetből nyilvánvaló, hogy az „Alakzatlexikon” sokféle szövegtípusból veszi és kell is vennie példáit, vagyis szépirodalmi műfajokból, előbeszéből, reklámból, újságból, tévéből, köznyelvből, tudományos szövegből, szlengből, régi és mai írott szövegből, internetről stb. Íme egy-két tetszőlegesen kiválasztott példa a lexikonból:

- (1) Azért, ha az asszony-ember *részeges, haragos, hazug, szitkos, átkozódó, rút, undok, büdös, beteges, bolond*; sőt a' mint Sz. Pál mondja ha *bálványozó* > véllé kell tünni, noha úgy tetszenék, hogy szenvedhetetlen fogyatkozások ezek (halmozás, Pázmány Péter, 386);
- (2) *Meghallgatni meghallgatjuk* (figura etymologica – töismétlés, köznyelvi, 244);
- (3) *Ki* korán kel, aranyat lel (aferézis, ti. *Aki* korán kel ..., közmondás, 17);
- (4) Miért szóljak most az érdemeimről? *Ha emlékeztek rájuk, csak terhelnélek beneteket; ha elfelejtettétek, akkor mit használnak most szavaim*, ha tetteim nem hatottak rátok (amplifikáció, azaz bővítő kiemelés és megokolás, Cornificius, 83);
- (5) a hold *ábrándos ezüstje* dereng fölöttünk (enallagé, a jelzői melléknév elcsúsztatása, ti. az ábrándos hold ezüstje, Jókai, 177);
- (6) *Úgy megyünk, hogy még maradunk* – adták hírül a magyar haderő kivonulását Irakból (paradoxon, azaz látszólagos ellentmondás, tévéhír, 438);
- (7) Két skót találkozik. Az egyik:
– *Adjál egy cigit!*
– *Nem adok!*
– *Oké, akkor rágyújtok a magaméból, de megadod!* (szermocináció – személyre jellemző megszólaltatás, skót vicc, 530);
- (8) ... *fehéren fekete* és *feketén fehér* (kiazmus – kéttagú kifejezés megismétlése fordított sorrendben, rap-szöveg, 333);
- (9) *Az ismeret: élet. És az élet ismeret* (definíció – meghatározás kiazmusként, Rávasz László, 144);

- (10) A titok annyi, hogy forradalmasítottuk, megváltoztattuk a nyelvtanulási szokásokat – *teljesen* (epifrázis – utólagos kiemelő, meghökkentő értelmezés, www.relaxa.hu, 207).

Az „Alakzatlexikon”-ban a szócikkek, illetve a hosszabb-rövidebb tanulmányok felépítése alapján véve a lexikonok szokását követi, azaz: a magyar hagyomány szerinti címszó; görög, latin, német, francia, angol és orosz megfelelői; mintapélda, az elnevezések eredete, magyarázata; az alakzat története; értelmezése és részletező körülírása; rendszerezése; tipikus előfordulásai és szerepei; szakirodalmi jegyzék; utalás rokon és kapcsolódó alakzatokra.

Az „Alakzatlexikon”-t a főszerkesztő és a szócikkírók annak tudatában alkották meg, hogy kultúránk, nyelvünk, emberségünk, magyarságunk csak úgy „floreálhat”, „ha míg egyik lábunkkal előre lépünk, a másikat helyén hagyjuk” (Eötvös József). Az „Alakzatlexikon” nélkülözhetetlen előrelépés, de ugyanakkor önmagában is a múlt, a jelen és a jövő nyelv- és beszédkultúra élő egysége, megmaradásuk záloga. Magyar és európai kultúránk gazdag teljességét öleli fel szerves egységben. Mint ahogy génjeinkben megőrizzük és hordozzuk őseink jellegzetességeit, és örökítjük tovább a jövőendő nemzedék génjeiben. Ugyanakkor lehetetlen észre nem vennünk, mennyire szervesen illeszkedik az „Alakzatlexikon” fénykornak is nevezhető 21. századelőnkbe. Csupán tallózva és a teljesség igénye nélkül utalok rá, hogy először jelent meg élvezhető magyar nyelven Quintilianus „Szónoklattan”-a (2008), korábban a „Stilisztikai lexikon” (2004), majd a „Retorikai lexikon” (2010), „Cicero összes retorikaelméleti művei” (2012), és így tovább egész könyvtárnyi alapmunka-sorozat. A magyar kultúra virágzásáról kell lelkenedznünk. Még ha javíthatatlanul pesszimisták volnánk is, akkor is el kellene ámulnunk, hogy a médiakultúra és a gazdaságkor trágyadombja mellett tarka virágoskert ápolat ágai sorakoznak. Azt mondom hát perorációként, hogy ujjongjunk és vigadjunk, és mint az ókori író és első keresztény szónok, „*iterum dico, gaudete*”, „ismételten mondom, örvendezetek”, hogy micsoda takaros kertben múlathatjuk időnket! No és becsüljük meg a gondos kertészeket, kertmívelőink egész hadát.

BENCZE LÓRÁNT

Adamik Tamás főszerk., A. Jászó Anna szerk., Retorikai lexikon

Kalligram Kiadó, Pozsony, 2010. 1304 lap

A hazai és a nemzetközi szakirodalomban is egyedülálló művet tart a kezében az olvasó; olyat, amely főszerkesztője, szerkesztője, valamint szerzői munkáján keresztül egyszerre képvisel komoly tudományos eredményt és társadalmi szerepvállalást. Tudományos együttműködésük révén – a főszerkesztő szavainak és a kötet Eötvös Józseftől származó mottójának szellemében – a szép szó, jó tetté vált. Bátran állíthatjuk, hogy a „Retorikai lexikon” teljesíti mindazt, ami a kötet tárgyának, a retorikának Adamik Tamás megfogalmazásában talán a legfontosabb feladata: „A retorika végső célja az, hogy művelt és erkölcsös közéleti embereket, polgárokat neveljen, akik szóban és írásban ké-

- (10) A titok annyi, hogy forradalmasítottuk, megváltoztattuk a nyelvtanulási szokásokat – *teljesen* (epifrázis – utólagos kiemelő, meghökkentő értelmezés, www.relaxa.hu, 207).

Az „Alakzatlexikon”-ban a szócikkek, illetve a hosszabb-rövidebb tanulmányok felépítése alapján véve a lexikonok szokását követi, azaz: a magyar hagyomány szerinti címszó; görög, latin, német, francia, angol és orosz megfelelői; mintapélda, az elnevezések eredete, magyarázata; az alakzat története; értelmezése és részletező körülírása; rendszerezése; tipikus előfordulásai és szerepei; szakirodalmi jegyzék; utalás rokon és kapcsolódó alakzatokra.

Az „Alakzatlexikon”-t a főszerkesztő és a szócikkírók annak tudatában alkották meg, hogy kultúránk, nyelvünk, emberségünk, magyarságunk csak úgy „floreálhat”, „ha míg egyik lábunkkal előre lépünk, a másikat helyén hagyjuk” (Eötvös József). Az „Alakzatlexikon” nélkülözhetetlen előrelépés, de ugyanakkor önmagában is a múlt, a jelen és a jövő nyelv- és beszédkultúra élő egysége, megmaradásuk záloga. Magyar és európai kultúránk gazdag teljességét öleli fel szerves egységben. Mint ahogy génjeinkben megőrizzük és hordozzuk őseink jellegzetességeit, és örökítjük tovább a jövő nemzedék génjeiben. Ugyanakkor lehetetlen észre nem vennünk, mennyire szervesen illeszkedik az „Alakzatlexikon” fénykornak is nevezhető 21. századelőnkbe. Csupán tallózva és a teljesség igénye nélkül utalok rá, hogy először jelent meg élvezhető magyar nyelven Quintilianus „Szónoklattan”-a (2008), korábban a „Stilisztikai lexikon” (2004), majd a „Retorikai lexikon” (2010), „Cicero összes retorikaelméleti művei” (2012), és így tovább egész könyvtárnyi alpmunka-sorozat. A magyar kultúra virágzásáról kell lelkenedznünk. Még ha javíthatatlanul pesszimisták volnánk is, akkor is el kellene ámulnunk, hogy a médiakultúra és a gazdaságkor trágyadombja mellett tarka virágoskert ápolat ágai sorakoznak. Azt mondom hát perorációként, hogy ujjongjunk és vigadjunk, és mint az ókori író és első keresztény szónok, „*iterum dico, gaudete*”, „ismételten mondom, örvendezetek”, hogy micsoda takaros kertben múlathatjuk időnket! No és becsüljük meg a gondos kertészeket, kertmívelőink egész hadát.

BENCZE LÓRÁNT

Adamik Tamás főszerk., A. Jászó Anna szerk., Retorikai lexikon

Kalligram Kiadó, Pozsony, 2010. 1304 lap

A hazai és a nemzetközi szakirodalomban is egyedülálló művet tart a kezében az olvasó; olyat, amely főszerkesztője, szerkesztője, valamint szerzői munkáján keresztül egyszerre képvisel komoly tudományos eredményt és társadalmi szerepvállalást. Tudományos együttműködésük révén – a főszerkesztő szavainak és a kötet Eötvös Józseftől származó mottójának szellemében – a szép szó, jó tetté vált. Bátran állíthatjuk, hogy a „Retorikai lexikon” teljesíti mindazt, ami a kötet tárgyának, a retorikának Adamik Tamás megfogalmazásában talán a legfontosabb feladata: „A retorika végső célja az, hogy művelt és erkölcsös közéleti embereket, polgárokat neveljen, akik szóban és írásban ké-

pesek a közösség érdekeit hatékonyan képviselni. Olyan polgárokat kíván tehát nevelni, akiknél a szó és a tett összhangban van egymással” (9–10).

A lexikon egyedülálló tudományos eredmény. Írói (Aczél Petra, Adamik Tamás, Balázs Géza, Bencze Lóránt, Benczik Vilmos, Boronkai Dóra, Hangay Zoltán, A. Jászó Anna, Jenei Teréz, Krupp József, Nemesi Attila László, Pető József, Polgár Anikó, Simon L. Zoltán, Sztás Benedek) a szakterület kimagasló művelői, oktatók és kutatók egyben, vizsgálódási területük elméleti és gyakorlati szakemberei. A szócikkek nyelvi és tartalmi megformálásában jól érzékelhető tanári és kutatói tapasztalatuk összhangja: érdekes, az olvasó számára könnyedén és élvezetesen követhető, mégis szakszerű és tartalmas olvasmányok nem csak a szoros értelemben vett szakma, hanem a szélesebb, érdeklődő (akár laikus) közönség számára is. Mindvégig érzékelhető a szövegben, hogy a szerzők az érthetőség legmagasabb fokára törekedtek. Ebben rejlik a lexikon fontos társadalmi, kulturális szerepvállalása: egyfelől a retorika tudományán keresztül a figyelmünk középpontjába helyezi a közösségért felelősen szóló és tevő polgárt, másfelől szolgálja nem csupán a társadalmi érintkezés legáltalánosabb formáit kielégítő élőbeszédnek, valamint a műves, igényes megfogalmazásnak és a tudatos, gondosan felépített szövegalkotásnak az ügyét, hanem – mindezen keresztül – általában véve a magyar nyelv ügyét is.

Az Előszóban a következőket olvashatjuk: a „Retorikai lexikon” a „magyar olvasóközönség számára készült, mégpedig nemcsak nyelv- és irodalomtudósok számára, hanem az átlagos műveltséggel megáldottak, középiskolások, egyetemi hallgatók, közéleti emberek, átlagértelmiségiek számára is.” (8). Majd így folytatódik: „előnyben részesítettük a magyar szakszavakat az idegenekkel szemben [...]. Az egyes szócikkekben tehát az adott retorikai fogalom magyar nevét közöljük a címszóban, ha a szóban forgó fogalomnak van magyar megfelelője; zárójelben azonban megadtuk görög és latin eredetijét is, hogy egyértelmű legyen, miről van szó” (8).

Nem kis feladat ez, nagy ugyanis a kísértés: megfelelő magyar terminus hiányában globalizálódott és felgyorsult világunkban sokszor könnyebbnek és gyorsabbnak tűnik a magyar nyelvű szövegekben is a jól ismert angol, német, latin, görög vagy éppen más idegen terminus használata. Míg a nemzetközi kutatási tevékenységben való részvételhez elengedhetetlen, hogy idegen nyelven (is) publikáljunk, legalább olyan fontos, hogy tudományos eredményeinket a magyar szakmai közönséggel szélesebben is megismertessük. Ehhez pedig szükség van korszerű, szabatos és igényes magyar tudományos szaknyelvre, pontos terminusokra, világosan felépített, élvezetesen szakszerű retorikára. Ebben kulcsszerepet tölt be ez a kötet.

Ritka a tudományterület relatív újonnan megjelenő nemzetközi szakirodalmában is az ilyen nagy ívű, átfogó, s mégis kellően elmélyült, minden lényeges kapcsolódó területet és vizsgálódási szempontot felölelő összefoglaló mű. A szerzők, szerkesztők és kiadók inkább vállalkoznak egy-egy korszak vagy kultúra retorikájának a bemutatására (pl. DOMINIK, WILLIAM – HALL, JON 2007. *A companion to Roman rhetoric*. Blackwell Publishing, Oxford; vagy WORTHINGTON, IAN szerk., 2007. *A companion to Greek rhetoric*. Blackwell Publishing, Oxford), adott szövegtípus, műfaj vagy beszédforma sajátosságainak elemzésére (pl. COOPER, MARTHA 1989. *Analysing public discourse*. Waveland Press, Prospect Heights, Illinois), a tudományterület bizonyos szegmense kutatási eredményeinek összegzésére (pl. az idegen nyelvi fogalmazási készség jegeit vizsgáló kontrasztív retorikai kutatások: CONNOR, ULLA 1996. *Contrastive rhetoric. Cross-cultural aspects of*

second-language writing. Cambridge University Press, Cambridge), vagy szövegelemző munkálatokra (pl. PLETT, HEINRICH F. 2001. Einführung in die rhetorische Textanalyse. Helmut Buske Verlag, Hamburg; vagy TOULMIN, STEPHEN 2003. The uses of argument. Cambridge University Press, Cambridge), csakhogy néhány példát említsünk sok közül. A „Retorikai lexikon” azonban szemléletmódját, terjedelmét és szakszerűségét tekintve – az Oxford University Press gondozásában 2001-ben megjelent Encyclopedia of rhetoric (SLOANE, THOMAS szerk.), a Sage kiadásában 2009-ben közzétett The Sage handbook of rhetorical studies (LUNSFORD, ANDREA A. szerk.) vagy az először 1996-ban majd 2010-ben újra megjelentetett Encyclopedia of rhetoric and composition: communication from ancient times to the information age (THERESA ENOS szerk.; 1996: Garland Publishing, New York – London; 2010: Routledge, London) mellett – kétségkívül a szakterület nagy, összegző munkáinak sorát gazdagítja.

A lexikon a szócikkeit jellegét tekintve is újszerű és hiánypótló az általam ismert Magyarországon és külföldön megjelent retorikai lexikonok között. A szócikkek ugyanis nem csupán retorikai fogalmakat (pl. alázat, szónoklat, metafora, költői kérdés, előadásmód), elméleteket (pl. két tengely elmélet, kommunikációelmélet) és olyan tudósokat tartalmaznak, akik valamilyen módon gazdagították a retorikaelméletet, hanem írnak külföldi és magyar nagy szónokokról is, ami általában nem része az ilyen szótáraknak. Kifejezetten értékes és hasznos elemei a kötetnek azok a szócikkek is, amelyek a szakterület egyes fogalmainak a modern társadalmi, politikai jelenségekkel való kapcsolatát mutatják be (pl. szónoklás a tömegdemokráciákban és a modern diktatúrákban; 1150–4), vagy éppen a retorika és más művészetek, tudományterületek kapcsolódási pontjait tárják fel (pl. zene és retorika; 1292–7). E szócikkek megválaszolnak egészen váratlan kérdéseket is, mint például, hogy gyermekkorunk zongoraóráinak újjgyakorlatai miért éppen Czerny zongoraiskolájára épültek, aki „a hangjegyeket szótagokhoz hasonlította”; vagy, hogy Anton Schindler miért írhatta Beethovenről, hogy „művészien beszélt a zongorán” (1293). Mivel a kultúra és a szó művészete összekapcsolódik, a „Retorikai lexikon” egyben az európai kultúra fejlődéstörténetét is magába foglalja. És még itt sem áll meg – bepillantást enged a keleti kultúrákba is. Áttekintést nyújt például a kínai, az indiai és a héber retorikáról (vagy legalábbis – megfelelő terminus hiányában – e fogalom sajátos megjelenési formáiról), a „beszéd hatalmában” hívó tudósok és gondolkodók műveiről és elméleteiről e kultúrákban, valamint a vonatkozó kontrasztív retorikai kutatások legfontosabb eredményeiről (pl. a kínai és az angol fogalmazások felépítésbeli különbségei mögött rejlő társadalmi, politikai és kulturális tényezőkről; 621).

Bár a lexikont sokan írták, világos és egyértelmű szerkesztési elvek mentén készült, könnyen áttekinthető és felhasználóbarát. Szerkesztői előszó nyitja meg, ezt követi (tíz oldalon keresztül) a rövidítések jegyzéke, majd maguk a szócikkek ábécérendben. A szócikkek lényegre törőek, nem tartalmaznak feleslegesen terjengős részeket. A szöveget indokolt esetben ábrák egészítik ki, az olvasót belső utalások segítik az eligazodásban. A szócikkek végén monogram jelzi annak íróját. Talán még egy elem tudná tovább segíteni a könyv használatát: ha a végén név- és tárgymutató is könnyítené a gyors keresést. Ezt a kötet újabb megjelenése esetén még megfontolásra ajánlom.

A szócikkek szerkezeti felépítése leképezi a tudományterület sajátos jellegét: a klaszikus retorika szókészletét a görög és római rétorok alakították ki, de ez a későbbiekben tovább élt, és él még a mai nemzeti nyelvekben is. Ennek megfelelően a szerzők az adott

retorikai fogalom magyar nevét adják meg a címszóban (amennyiben a szóban forgó fogalomnak van magyar megfelelője). Mellette, zárójelben szerepeltetik a fogalom görög és latin eredetijét is, hogy egyértelmű legyen, miről van szó. Szükség esetén pedig még további, világos keresztutalások segítik a tájékozódást.

A szócikkek terjedelme változó: témájuktól, jellegüktől és jelentőségüktől függően a néhány sortól a több hasábig, több oldalig terjednek. Jellegüket tekintve is sokfélék: vannak közöttük inkább történeti természetű írások (pl. az angolszász retorikáról, 62–74; a német retorikáról, 841–5; vagy a görög retorikáról, 450–4) és leíró jellegűek is (pl. a retorikai fogalmak tisztázása, vagy a szónokok életének, munkásságának vázolása esetén). Utóbbiakra következetesen a hármas tagolás a jellemző. A retorikai fogalmak bemutatása általában azok meghatározásával kezdődik, ezután példák szemléltetik használatukat, majd a szócikk többnyire a funkcióik feltérképezésével zárul, példákkal illusztrálva. A retorikai szakírókról, szónokokról szóló szócikkek először az életüket tekintik át, majd műveiket veszik számba, s végül egy olyan művük vagy beszédük részletesebb elemzése következik, ami új gondolatokkal gazdagította vagy a retorika elméletét vagy az élőszó művészetét. Állandó elemként jelenik meg a szócikkek után az irodalomjegyzék. Ebben kétféle irodalmat jelenítenek meg a szerzők: hivatkozásokat a szócikkből, vagy az adott témához kapcsolódóan további ismereteket tartalmazó munkákat azok számára, akik bővebben érdeklődnek.

Nem hagyható említés nélkül a kötet igényes megjelenése. Az összesen 1304 oldalas művet elegáns, impozáns, kemény borításban adta közre a Kiadó, ezzel is sugallva az olvasó számára, hogy fontos és időtálló munkát tart a kezében, amelyet nemcsak a ma közönségének, hanem az utókornak is szántak. Az oldalak az óriási terjedelem ellenére jól lapozhatók, szerkesztésük és a betűk szedése igényes. A könyvet a Kalligram Kiadó adta ki Pozsonyban, a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával. A Kalligram Kiadó a magyar irodalom és könyvkiadás egyik jól ismert műhelyeként megérdemli a méltatást, hogy felvállalta a lexikon megjelentetését, s ezen keresztül a magyar nyelv ügyét is. A „Retorikai lexikon”-t mindenkinek jó szívvel ajánlom: haszonnal forgathatják nem csupán a tudományterületet művelő kutatók, oktatók, nyelvészek és irodalmárok, hanem a társadalomnak ennél jóval szélesebb köre – tanárok, egyetemi hallgatók, középiskolai diákok, a közélet szereplői és bárki, aki számára fontos az igényes megszólalás és fogalmazás, és hisz a szó értékében.

KÁROLY KRISZTINA

Hegedűs Attila, A vonzatosság a magyar nyelvjárásokban

Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba, 2012. 199 lap

1. Akik foglalkoztak már nyelvjárási mondattannal, közelebbről is megtapasztalhatták, hogy ez az egyik „leghálátlanabb” kutatási feladat, egyrészt az előmunkálatok gyenge állapota, másrészt pedig nagy anyagigényessége és speciális elméleti-módszertani feltételei miatt. A kedvezőtlen feltételek ellenére Hegedűs Attila mondattani témát választott vizsgálódása tárgyául. Megjegyzendő azonban, hogy a témának nem kevés lexikai, mor-

retorikai fogalom magyar nevét adják meg a címszóban (amennyiben a szóban forgó fogalomnak van magyar megfelelője). Mellette, zárójelben szerepeltetik a fogalom görög és latin eredetijét is, hogy egyértelmű legyen, miről van szó. Szükség esetén pedig még további, világos keresztutalások segítik a tájékozódást.

A szócikkek terjedelme változó: témájuktól, jellegüktől és jelentőségüktől függően a néhány sortól a több hasábig, több oldalig terjednek. Jellegüket tekintve is sokfélék: vannak közöttük inkább történeti természetű írások (pl. az angolszász retorikáról, 62–74; a német retorikáról, 841–5; vagy a görög retorikáról, 450–4) és leíró jellegűek is (pl. a retorikai fogalmak tisztázása, vagy a szónokok életének, munkásságának vázolása esetén). Utóbbiakra következetesen a hármas tagolás a jellemző. A retorikai fogalmak bemutatása általában azok meghatározásával kezdődik, ezután példák szemléltetik használatukat, majd a szócikk többnyire a funkcióik feltérképezésével zárul, példákkal illusztrálva. A retorikai szakírókról, szónokokról szóló szócikkek először az életüket tekintik át, majd műveiket veszik számba, s végül egy olyan művük vagy beszédük részletesebb elemzése következik, ami új gondolatokkal gazdagította vagy a retorika elméletét vagy az élőszó művészetét. Állandó elemként jelenik meg a szócikkek után az irodalomjegyzék. Ebben kétféle irodalmat jelenítenek meg a szerzők: hivatkozásokat a szócikkből, vagy az adott témához kapcsolódóan további ismereteket tartalmazó munkákat azok számára, akik bővebben érdeklődnek.

Nem hagyható említés nélkül a kötet igényes megjelenése. Az összesen 1304 oldalas művet elegáns, impozáns, kemény borításban adta közre a Kiadó, ezzel is sugallva az olvasó számára, hogy fontos és időtálló munkát tart a kezében, amelyet nemcsak a ma közönségének, hanem az utókornak is szántak. Az oldalak az óriási terjedelem ellenére jól lapozhatók, szerkesztésük és a betűk szedése igényes. A könyvet a Kalligram Kiadó adta ki Pozsonyban, a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával. A Kalligram Kiadó a magyar irodalom és könyvkiadás egyik jól ismert műhelyeként megérdemli a méltatást, hogy felvállalta a lexikon megjelentetését, s ezen keresztül a magyar nyelv ügyét is. A „Retorikai lexikon”-t mindenkinek jó szívvel ajánlom: haszonnal forgathatják nem csupán a tudományterületet művelő kutatók, oktatók, nyelvészek és irodalmárok, hanem a társadalomnak ennél jóval szélesebb köre – tanárok, egyetemi hallgatók, középiskolai diákok, a közélet szereplői és bárki, aki számára fontos az igényes megszólalás és fogalmazás, és hisz a szó értékében.

KÁROLY KRISZTINA

Hegedűs Attila, A vonzatosság a magyar nyelvjárásokban

Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba, 2012. 199 lap

1. Akik foglalkoztak már nyelvjárási mondattannal, közelebbről is megtapasztalhatták, hogy ez az egyik „leghálátlanabb” kutatási feladat, egyrészt az előmunkálatok gyenge állapota, másrészt pedig nagy anyagigényessége és speciális elméleti-módszertani feltételei miatt. A kedvezőtlen feltételek ellenére Hegedűs Attila mondattani témát választott vizsgálódása tárgyául. Megjegyzendő azonban, hogy a témának nem kevés lexikai, mor-

fológiai és szemantikai érintkezési pontja van, amelyre a szerző igyekszik is – bizonyos határokon belül – reflektálni.

A könyv első része egy ötven lapos értekezés, amely a grammatikának egyik izgalmas fejezetét, a vonzatokat, illetve a vonzatosság problémakörét tárgyalja a magyar nyelvjárásokban. A mű második nagyobb egysége egy 72 térképből álló gyűjtemény, amely 128 kutatóponton ábrázolja bizonyos szavak mint régensek vonzatait a magyar nyelvterületen a nyugati határszéltől a moldvai csángó nyelvjárásokig. (A terepmunkát a szerző Gerstner Károllyal együtt végezte egy OTKA-pályázat keretében.) A térképgyűjtemény speciális célatlasznak is tekinthető, amely mint forrásmunka önálló életet is élhet a jövőben. Ha csupán ez az atlasz készült volna el a pályázati határidő lejártáig, akkor is a szerző dicséretére vált volna, azonban Hegedűs Attila már ízelítőt is adott könyvében a feldolgozás lehetséges módjairól és nehézségeiről. Mivel sok tekintetben járatlan utakon indult el, művét kísérletnek nevezi, és arra ösztönzi olvasóit, hogy kritikusan viszonyuljanak az általa mondottakhoz, hogy a jövőben megszülethessen egy „a nyelvjárási mondattant új megvilágításba helyező elmélet” (8).

2. A szerző igen didaktikusan, mintegy tankönyvszerűen vezet be minden fejezetét, sokszor alapvetőnek tekinthető nyelvtudományi vagy dialektológiai tételektől elindulva.

A „Bevezető”-ben például kitér a nyelvjárás fogalmára, a nyelvi norma kérdésére, a nyelvjárási régiók elkülönítésére stb.

„A mondattan a nyelvjáráskutatásban” című fejezet két lényegesebb egységre bontható: a) egy tudománytörténetre (a fejezetcím inkább erre utal) és b) az értekezés célmeghatározására, módszertanára, forrásaira utaló részre. Ez utóbbi a könyv szempontjából kulcsfontosságú információkat tartalmaz, ezért megért volna egy önálló fejezetet.

A tudománytörténeti bevezető nemcsak a tudománytörténetről szól, hanem a magyar dialektológusoknak a mondattannal szemben tanúsított attitűdjéről is. „Általános dialektológiai eljárás-e a mondattan kirekesztése, vagy csak a magyar nyelvjáráskutatásra jellemző? Kiss Jenő szerint a nyelv szintjei közül a mondat szintjén van a legkisebb különbség köznyelv és nyelvjárás között (Kiss szerk. 2001. 43). Ez a dialektológusok hagyományos vélekedése (...), mely mintegy nemzedékről nemzedékre száll.” (9). Az idézett hely érezteti az olvasóval, hogy Hegedűs Attila nincs megelégedve az elődök hozzáállásával és teljesítményével. Ezt valamelyest enyhíti, hogy a nagy tekintélyű német dialektológiában is hasonló helyzettel találkozunk, és talán mégsem csak kutatói attitűd és „nemzedékről nemzedékre szálló vélekedés” kérdése, hogy „a mondat szintjén van a legkisebb különbség köznyelv és nyelvjárás között”.

A szerző tudománytörténeti áttekintését Márton Gyula 1970-es „Magyar nyelvjárástan”-ától kezdi, és Kiss Jenő, Gálffy Mózes, Szabó József, Szabó Géza érintésével jut el a közelmúltig. A helyzetkép valóban lehangoló: sem az egyéni vállalásokban, sem a közösségi projekteknél nem látható számottevő elmozdulás a nyelvjárási mondattan elhanyagolt helyzetének megjavítására. Hegedűs Attila tehát immár nyomatékosabban fogalmazva megismétli az előző megállapításait: „Napjainkban is elfogadott (...) az a vélekedés, hogy mondattani tekintetben a nyelvjárás alig különbözik a köznyelvtől, vizsgálata tehát nem sok sikerrel bíztat.” (11). A nyelvi szintek szerinti eltérések köznyelv és nyelvjárás között jól mérhetők, mivel meg lehet számolni, hogy egy egységnyi szövegben (pl. 1 000 000 n-ben) hány hangtani, alaktani, lexikai különbség, regionalizmus regisztrálható.

Ez tehát nem a vélekedések világába tartozik. A kép persze árnyalható azzal, hogy az egyes nyelvjárási régiók köznyelvtől való távolsága különböző, de ez a belső arányokat feltehetőleg nem fogja megváltoztatni. A szerző „vélekedés” szava tehát – ha jól értjük – arra vonatkozik, hogy a nyelvjárási mondattan vizsgálata sokak szerint „nem sok sikerrel kecsegtet”. „De igaz-e ez a vélekedés? Nem abból származik-e, hogy hiányzik az a nyelvelméleti alap, amelyen haladva a nyelvjárási szintaxis újszerű megközelítése lehetséges?” – folytatja a gondolatmenetet a szerző, immár kérdések formájában. A feltett kérdés itt nem kapunk egyértelmű választ.

A feladatok a vázolt helyzetképből következnek: a) össze kell gyűjteni minél nagyobb számban a regionális mondattani jelenségeket, b) a gyűjtés megkezdése előtt megfelelő gyűjtésmódszertant kell kidolgozni, c) legfontosabb azonban az, hogy az eddig nem létező (vagy: nem ide rendelt) elméletet megalkossa a vállalkozó (vagy: egy megfelelőt vegyen kölcsön), mivel ez lesz az irányító a feldolgozáshoz is.

A felkészülés szakaszában hasznos az elődök hibáiból, hiányosságaiból is okulni. Mérlegre kerül ez ügyben a magyar nagyatlász is: „Amint fentebb már írtam, a Magyar Nyelvjárások Atlasza egyetlen mondattani térképlapot sem közöl. Ennek két oka van: Az egyik ok gyűjtéstechnológiai jellegű: hiányzott a technikája a szintaktikai különbségek feltérképezésének. A gyűjtők nem tudták, hogyan kérdezzenek a szintaktikai jellemzőkre. Igen nehéz ugyanis valós situációt létrehozni, hogy a várt szintaktikai megformálás alakuljon a kérdés során. A másik ok meglátásom szerint nyelvelméleti: nem tudták, hogy mit kérdezzenek, nem tudták, hogy mi legyen a mondattani gyűjtés középpontjában” (12).

A történelmi igazság kedvéért a fentiekhez hozzá kell tennünk: minden nagyszabású projektet úgy kell megtervezni és végrehajtani, hogy egy meghatározott időpontban a vállalt feladatok elvégzését jelenthessék a résztvevők. A nagyatlász módszertani kötetéből tudjuk, hogy mondattani kérdésekkel is kísérleteztek a próbagyűjtések során, de a megszerzett tapasztalatok alapján azt a megfontolt döntést hozták, hogy az adott időkeretben és személyi feltételekkel ez a részvállalás nyugodt lelkiismerettel nem teljesíthető. Mert jól felmérték, hogy ehhez külön (rész)kérdőív, külön gyűjtési technika szükséges, nem beszélve a mondattan alapos tanulmányozásáról, amely a speciális kérdőív megalkotásához szükséges. Ne feledjük: még ott is az erős önkorlátozás mellett döntött a munkaközösség, ahol a kutatócsoport tagja, az atlasz egyik szerkesztője, Deme László korát megelőző ábrázolási technikákat javasolt – és részben ki is dolgozott – a térképlapok közzététele számára (Nyelvatlászunk funkciója és további problémái. Bp., 1956). A Deme-féle könyv végén olvasható az az élénk kandidátusi vita, amely arról is szólt, hogy egy vállalkozás torzóban maradásához vezethet, ha a résztvevők nem számolnak a rendelkezésükre álló idő és tudományos, technikai feltételek tényezőivel (i. m. 317–47). Én tehát a „nem tudták, hogy mit kérdezzenek” állítást így finomítanám: józan mérlegelés alapján levették a napirendről a nyelvjárási mondattan feltérképezését. Csak sajnálhatjuk, hogy nem született egy új vállalkozás ennek kivitelezésére.

Hegedűs Attila érdeme, hogy újra kézbe vette ezt az elhanyagolt területet, és megpróbált a mondattan egy szeletét kiválasztva elmozdulást elérni. A szerző szerint immár kedvezőek a nyelvelméleti feltételek, mivel a 20. század végének strukturális nyelvészete megteremtette a kellő alapokat a nyelvjárási mondattan számára is (12). (Vajon más iskolának szán-e valamilyen szerepet?)

A vonzatok vizsgálata véleményem szerint okos választás volt a mondattani jelen-

ségek feltérképezésének nyitányaként. Egyrészt viszonylag jól körülhatárolható területről van szó; másrészt mind a régebbi, mind az újabb nyelvtani szakirodalom foglalkozik e kérdéssel (tehát még a régi nyelvjárási leírásokból is lehet hozzá valamennyi anyagot találni). Szóközpontúsága révén a tájszótárak is adnak fogódzókat a vonzatkérdéshez, és a gyűjtés előkészítése során lehet mondat-kiegészítő kérdéseket is alkotni a bővítményekre.

A szerző és munkatársa, Gerstner Károly helyesen döntöttek abban a tekintetben is, hogy szakítanak a nyelvatlaszgyűjtések során széles körben alkalmazott indirekt módszerrel, vagyis azzal, hogy a kérdés során nem hangzik el az a szó, amelyre a kérdés irányul. A hatékony, gyors adatgyűjtés ez esetben kétségtelenül a direkt kérdésnek a feleletválasztós módja. Nem szabad azonban elfeledni azt sem, hogy az adatközlők önbevallása a nyelvjárási attitűd vagy egyéb pszicholingvisztikai tényezők függvényében eltérhet a valós nyelvi helyzettől. Már csak emiatt sem tartom elégségesnek a településenként egy adatközlő kikérdezését, hiszen ezzel a minimális helyi kontroll esélye is megszűnik (bizonyos helyeken két adatközlő állt rendelkezésre: a 128 kutatópontra 154 fő jutott). Különösen a kevés kutatóponttal képviselt régiók felmérésének reprezentativitása válik megkérdőjelezhetővé: a mezőszégi nyelvjárást például csak egyetlen kutatópont jelzi (Torda). Az a magyarázat, miszerint a Mezőségen a magyar nyelv már erősen meggyengült állapotban van, tehát 1 kutatópont felvétele is elég (lásd 37. lap), számomra nem meggyőző. Ilyen alapon a moldvai nyelvjárásokat vagy a délvideki nyelvjárászigeteket is hanyagolhatnánk vagy mellőzhetnénk. Az az érvelés pedig, hogy a vonzattelérések (mint regionalizmusok) érzékelése, illetőleg – tudatosulás esetén – a köznyelvi normához való viszony (a kerülés vagy preferálás) eltér az egyéb nyelvjárási sajátságoktól, tehát lényegében „semleges” az adatközlők számára, egyelőre csupán érdekes hipotézis, amely csak külön szociolingvisztikai vizsgálattal igazolható.

Ugyancsak a jövőben elvégzendő feladat annak kiderítése, hogy a vonzatalternánsok választása mennyire érzékeny a szociolingvisztikai paraméterekre: életkor, nem, iskolázottság, foglalkozás stb. A gyűjtők abból indultak ki, hogy „az adott helységben szokásos változat kijelölésére bárki alkalmas” (17). Az életkor szerinti differenciálódás felmérése viszont kulcskérdés a diakronia szempontjából: a generációk között kimutatható eltérések a szinkroniában jelzik a nyelvi változások irányát. Hogy a kérdés diakrón szempontból is fontos, jelzi egy kisebb fejezet a 39–40. lapon (l. alább). Érdekes lenne tehát mintavételszerű, „mélyfúrásos” vizsgálatokat végezni, különösen azokon a területeken, ahol a mostani felmérés nyelvjárási ütközőzónát jelez, vagy a beérkezett válaszok mozgást, ingadozást jeleznek.

3. Ezek után „A térképek leírása” című fejezet következik. Itt néha egyesével, néha csoportba rendezve, a vonzatstruktúra alakulásának hasonlósága alapján kapunk hasznos kommentárokat. A kommentárok nemcsak a nyelv földrajzi tagolódást értékelik, hanem számot adnak arról is, hogy a tárgyalt régensek és vonzataik milyen forrásokból kerültek elő, milyen korábbi viselkedésük deríthető ki. A források közé nemcsak 20. századi nyelvjárásleírások kerültek be, hanem 16. századi misszilisek, 19–20. századi szépirodalmi művek is. Az ezekből származó anyag tovább színesítette a jelenségek palettáját. Bekerült – mintegy kísérletképpen – két tájszó is a tesztelendők körébe (*dülleszkedik* 'támaszkodik', *reménykedik* 'könyörög, rimánkodik'). Ezeknek a szűk körű ismertsége azonban arra a következtetésre vezette a szerzőt, hogy egy egész nyelvtérületet átfogó nyelv földrajzi vizsgálatban a jövőben inkább mellőzni kell az efféle szavak felvételét.

4. Az egyes térképek, térképcsoportok kommentárjaiban szétszórt területi megállapítások mintegy összegezve, tömörítve, régióként csoportosítva jelennek meg „A vizsgálat területi aspektusa” című fejezetben. Előtte azonban a szerző felállít két nyelvföldrajzi kategóriát: az egyik a régiókon átívelő, nagyobb hatáskörű, a másik a régió belüli jelenségek csoportja. A kisebb hatáskörű jelenségek nyelvjárási koherenciája erősebb, feltehetően azonos gyökerű, a nagyobbaké pedig lazább: kettébontható egy genetikusan összefüggő és egy független keletkezést is megengedő alcsoportra. A csoportok elméleti elkülönítése kézenfekvő, megbízható gyakorlati szétválasztásuk azonban sokszor kérdéses, hiszen nincs elég fogódzónk annak megállapítására, hogy az azonos szemléleti háttér motiváló ereje milyen mértékben érvényesült a vonzatválasztásban. A széles körben elterjedt vonzatok számbavétele azért is fontos, mivel közülük kerülnek ki az úgynevezett „stabil változatok” (bővebben l. a 38. lapon).

5. A területi dimenzió átfogó szemléje után az időbeliségé következik „A vizsgálat diakrón aspektusa” címmel. A szerző a régi magyar levelezés avatott kutatójaként megvizsgálta (és egy nyelvtörténeti konferencián be is mutatta) a 16. századi közepi magyar nyelvű levelek sajátos vonzathasználatát. Ezekre támaszkodva fel is vett a kérdőívbe olyan szavakat, amelyeknek szerette volna nyomon követni a nyelvtörténeti alakulását. A történeti vizsgálat kiegészült még 19. századi forrásokkal is, így valójában három diakrón metszet állt az összehasonlító vizsgálat rendelkezésére. Ennek eredményeképpen sikerült kimutatni kihalt, visszaszorult és területileg kötött, de aktív vonzatokat. A visszaszorulás, átalakulás okai is szóba kerülnek, például a jelentésmező átrendeződése, a jelentés- és funkciómegoszlás, az absztrahálódás vagy specializálódás.

6. Mindezek azonban valamivel bővebb kifejtést, komplexebb magyarázatot kapnak az utolsó előtti értekező fejezetben, melynek címe: „Regionális különbségek a vonzathasználatban a nyelvi relativizmus nézőpontjából”. Itt a vonzatok alakulásának strukturális okain túl (pl. grammatikai analógia) szóba kerülnek a világ nyelvi képének alakulását befolyásoló kognitív és kulturális tényezők is. A különböző nyelvek viszonylatában kidolgozott értelmezési és kontrasztív eljárások vagy az egy nyelven belül is levezethető jelentéstörténeti és kognitív mechanizmusok a nyelvjárási vonatkozásában is sok új eredményt kínálnak. Meggondolkodtatóak, követésre méltóak azok a mikroelemzések, amelyek túllépve az általános jellegű megállapításokon, konkrét példákban mutatják be a néha különböző irányba mutató hatóerők érvényesülését a vonzatválasztásban. Ezen a területen többféle irányzat, nyelvészeti iskola eredményeit kell majd szakszerű módon integrálni.

7. Az „Összegzésként” című fejezet néhány tanulságot ragad ki az említettek közül. A szerző szerint a térképeken megjelenő szintaktikai jelenségek nem rajzolták át a nyelvjárási eddig ismert régióhatárait, de a begyűlt nyelvi információk tovább gazdagítják a régiók jellemzését. A térképek elemzése csak elkezdődött, immár folytatásra vár. Néha a meglepő egyneműség, néha pedig a nyelvföldrajzi szórtság, amorf jelleg teszi próbára az elemzőt. Sok lehetőség van még a nyelvi interferenciavizsgálatokban is: a szomszédos nyelvek nyilvánvalóan nem elhanyagolható hatást gyakoroltak a magyar nyelvjárásiakra a határokon túl. Ahogy a moldvai nyelvjárásiak színes és változatos vonzathasználatára is

jelzi, érdemes lenne néhány kisebb regionális atlással, sűrű kutatópont-hálózattal további szintaktikai vizsgálatokat végezni. (Kár, hogy az atlasznak nem készült szó- és ragmutatója, ez nagyban megkönnyítené a kutatók későbbi munkáját.)

Hegedűs Attila bátor és úttörő munkáját a jövőben remélhetőleg sokan fogják kézbe venni, forrásként vagy vitaanyagként idézni.

JUHÁSZ DEZSŐ

Maria Erb, Wenn das Fremde zum Eigenen wird Korpusbasierte Untersuchungen zu den ungarischen Lehnwörtern der nachtürkischen deutschen Sprachinselmundarten von Ungarn bis 1945.

Budapester Beiträge zur Germanistik, Band 46. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 385 lap

A magyarországi germanisztikai nyelvészet budapesti színterén, az ELTE Germanisztikai Intézetében mind a történeti-etimológiai, mind a dialektológiai kutatásoknak jelentős hagyománya és eredményei vannak, elsősorban Mollay Károly és Hutterer Miklós érdeméből. A jeles elődök nyomdokait követve és továbbfejlesztve a mai nemzedék tagjainak köszönhetően készül és jelenik meg az Ungarndeutscher Sprachatlas (Magyarországi német nyelvátlasz) és a Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten (Magyarországi német nyelvjárási szótár), amelyek nemcsak leletmentő funkciójuk és jól dokumentáló voltak, hanem nagyságrendjük és a közzététel korszerű volta miatt is fontos munkák. ERB MÁRIA mindkét említett vállalkozásnak aktív résztvevője. Érthető tehát a témaválasztás.

A címből nem derül ki egyértelműen, hogy a könyv legnagyobb fejezete egy 731 szócikkből álló, 221 oldalas, a munka 60%-át kitevő etimológiai szótár. Kiderül viszont minden lényeges tudnivaló a vizsgálat alapjául szolgáló korpuszról, amely kiindulásul szolgált annak igazolására, hogy mely magyar eredetű vagy közvetítésű szavak (pl. *gulyás, paprika*), szókapcsolatok (pl. *szüreti multság, ejnye teremtette*), tüköralakulatok (pl. *tüdőstáska*), tulajdonnevek (pl. *Gábor*) honosodtak meg egyik vagy másik, több vagy akár az összes, a történelmi és a trianoni Magyarország területén fekvő, a korpuszban képviselt helyi német nyelvjárásban. Térképen is megjeleníti, s betűrendbe szedve közli ERB annak a 135 településnek a nevét, ahonnan az adatok származnak (1. sz. térkép). 99 település a mai Magyarország területén fekszik, 36 valamelyik szomszédos országban, főként Szerbiában és Romániában. A szerző nyomtatásban megjelent, elsősorban nyelvjárástani és néprajzi forrásokra támaszkodott, szám szerint 113-ra (147–153; de l. még 144–5), de ennek többszörösét teszi ki az, amit átnézett. A szócikkekbe a török utáni időkben átvett szavakhoz képest a török időszak előtt létrejött erdélyi szász, felvidéki cipszer és nyugat-dunántúli német települések bizonyos nyelvjárásaiból származó adatokat is fölvelt, jelekkel elkülönítve őket a többtől (144; l. például 246: *halljuk* és *hajs/hojsz*). A rendelkezésre álló forrásokból következik, hogy mind a forráshelyek számát, mind a közlések mennyiségét és minőségét tekintve meg volt kötve a szerző keze, így a teljesség elvét értelemszerűen csak az általa átnézett forrásokra értve érvényesíthette. Az alcím alapján az a remény ébredhet az olvasóban, hogy évszázadokra visszanyúló szótörténeti dokumentációt olvashat majd. Erről a rendelkezésére állt források miatt nincs szó, nem is lehet,

jelzi, érdemes lenne néhány kisebb regionális atlással, sűrű kutatópont-hálózattal további szintaktikai vizsgálatokat végezni. (Kár, hogy az atlasznak nem készült szó- és ragmutatója, ez nagyban megkönnyítené a kutatók későbbi munkáját.)

Hegedűs Attila bátor és úttörő munkáját a jövőben remélhetőleg sokan fogják kézbe venni, forrásként vagy vitaanyagként idézni.

JUHÁSZ DEZSŐ

Maria Erb, Wenn das Fremde zum Eigenen wird Korpusbasierte Untersuchungen zu den ungarischen Lehnwörtern der nachtürkischen deutschen Sprachinselmundarten von Ungarn bis 1945.

Budapester Beiträge zur Germanistik, Band 46. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 385 lap

A magyarországi germanisztikai nyelvészet budapesti színterén, az ELTE Germanisztikai Intézetében mind a történeti-etimológiai, mind a dialektológiai kutatásoknak jelentős hagyománya és eredményei vannak, elsősorban Mollay Károly és Hutterer Miklós érdeméből. A jeles elődök nyomdokait követve és továbbfejlesztve a mai nemzedék tagjainak köszönhetően készül és jelenik meg az Ungarndeutscher Sprachatlas (Magyarországi német nyelvátlasz) és a Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten (Magyarországi német nyelvjárási szótár), amelyek nemcsak leletmentő funkciójuk és jól dokumentáló voltak, hanem nagyságrendjük és a közzététel korszerű volta miatt is fontos munkák. ERB MÁRIA mindkét említett vállalkozásnak aktív résztvevője. Érthető tehát a témaválasztás.

A címből nem derül ki egyértelműen, hogy a könyv legnagyobb fejezete egy 731 szócikkből álló, 221 oldalas, a munka 60%-át kitevő etimológiai szótár. Kiderül viszont minden lényeges tudnivaló a vizsgálat alapjául szolgáló korpuszról, amely kiindulásul szolgált annak igazolására, hogy mely magyar eredetű vagy közvetítésű szavak (pl. *gulyás, paprika*), szókapcsolatok (pl. *szüreti multság, ejnye teremtette*), tüköralakulatok (pl. *tüdőstáska*), tulajdonnevek (pl. *Gábor*) honosodtak meg egyik vagy másik, több vagy akár az összes, a történelmi és a trianoni Magyarország területén fekvő, a korpuszban képviselt helyi német nyelvjárásban. Térképen is megjeleníti, s betűrendbe szedve közli ERB annak a 135 településnek a nevét, ahonnan az adatok származnak (1. sz. térkép). 99 település a mai Magyarország területén fekszik, 36 valamelyik szomszédos országban, főként Szerbiában és Romániában. A szerző nyomtatásban megjelent, elsősorban nyelvjárástani és néprajzi forrásokra támaszkodott, szám szerint 113-ra (147–153; de l. még 144–5), de ennek többszörösét teszi ki az, amit átnézett. A szócikkekbe a török utáni időkben átvett szavakhoz képest a török időszak előtt létrejött erdélyi szász, felvidéki cipszer és nyugat-dunántúli német települések bizonyos nyelvjárásaiból származó adatokat is fölvelt, jelekkel elkülönítve őket a többtől (144; l. például 246: *halljuk* és *hajsz/hojsz*). A rendelkezésre álló forrásokból következik, hogy mind a forráshelyek számát, mind a közlések mennyiségét és minőségét tekintve meg volt kötve a szerző keze, így a teljesség elvét értelemszerűen csak az általa átnézett forrásokra értve érvényesíthette. Az alcím alapján az a remény ébredhet az olvasóban, hogy évszázadokra visszanyúló szótörténeti dokumentációt olvashat majd. Erről a rendelkezésére állt források miatt nincs szó, nem is lehet,

hiszen a 113 említett forrásból mindössze hét 19. századi úgy, hogy zömmel a század két utolsó évtizedéből származnak. Ezen persze nincs mit csodálkoznunk: a magyarországi német (és más nem magyar) nyelvjárások akkor kezdenek tudományos érdeklődés tárgyává válni, amikor a nyelvjáráskutatás és a néprajz mint tudomány kiépül Magyarországon, ez pedig a 19. század utolsó harmada.

A szócikkeket ERB az etimológiában szokásos lexikográfiai elvárásoknak megfelelően dolgozta ki. Az esetek elsőprő többségében egyértelmű, bizonyítottnak tekinthető, hogy magyarból való átvételekről van szó. Néhány esetben (pl. *kacsa*, *kalács*, *palacsinta*) azonban előfordulhat, hogy egyik-másik német nyelvjárásba más nyelvből került át egy-egy szó. Az átadó nyelvekről általában szólva írja egyebek mellett, hogy a magyarból mely a magyarral érintkező nyelvekbe kerültek át jövevényszavak (25 kk.). A német idegen nyelvi szótárakban található magyar eredetű és közvetítésű szavakról statisztikai összesítést közöl, s e szerint a legtöbb, szám szerint 58 a Heyne-félében van (31). Talán érdemes megjegyezni, hogy a magyar nyelvtudományban a jövevényszó-kutatás mondhatni kezdettől fogva fontos szerepet játszott. A magyar elemeknek más nyelvekbe való átkerülését – első pillanatra meglepő módon – monografikusan elsősorban nem az érintett nyelvek etimológusai, hanem magyar nyelvészek végezték (HADROVICS LÁSZLÓ, TAMÁS LAJOS stb.). Egy irodalmi tétel: MANFRED M. GLAUNINGER, Sprachkontakte in Westpannonien. In: RUDOLF MUHR – ERWIN SCHRANZ – DIETMAR ULREICH Hrsg., Sprachen und Sprachkontakte im pannonischen Raum. Das Burgenland und Westungarn als mehrsprachiges Gebiet. Frankfurt am Main – Wien, 2005., különös tekintettel a következő alfejezetre: Ungarisches in den deutschen Dialekten des Burgenlandes: 83–5 (itt említetik a *hitvány*, *süger*, *tor* átvétele is). Tudvalévő, hogy kiejtésünk (és írásunk) többnyire a nyelvváltás után is árulkodik nyelvi eredetünkről. Erre vonatkozólag kitűnő példákat hoz ERB: az agyoncsépelet néhány régi példa (pl. *betyár* : *peyár*) helyett remek példák sorát olvashatjuk egy általa közzétett költségjegyzékben (az eredetiben: *Göłtség jetszék*: 122). A szakirodalmi hivatkozásokban is előfordul olykor sorrendtévesztés a Dénes Tamás típusú nevek esetében. Ez történt TAMÁS LAJOS nevével: „Lajos, Tamás” lett, rövidítve pedig „Laj” (144).

ERB nemcsak dokumentál, hanem elemzéseket is végez. Követi a jövevényszó-kutatás jól kitaposott útját, de szociopragmatikai többlettel tágítja az azt, amennyiben a nyelvi érintkezések folyamatának, az azt irányító nyelven kívüli tényezőknek a számbavételével általános szabályszerűségeket keres, hogy az etnikai és nyelvi tekintetben is igencsak tarka és összetett Kárpát-medencei kölcsönhatások kusza rengetegében megtalálja az eligazodáshoz vezető utat. Ezért könyve nemcsak a kontaktusnyelvészet és a jövevényszó-kutatás, hanem a nyelvi változásvizsgálat, illetőleg a néprajz, a művelődés- és gazdaságtörténet számára is tanulságos. Szemléltetőeszközeivel: 14 térképmellékletével, 5 színes diagramjával és táblázataival növeli a szerző munkájának könnyebb feldolgozhatóságát.

Közhely, hogy a nyelvszigetek mennyi archaizmust őriznek (gondoljunk a moldvai csángó nyelvjárásokra). ERB ebből kiindulva joggal feltételezi, hogy a 19. század utolsó harmadában, sőt később följegyzett, a hagyományos paraszti életmóddal összefüggő szókészlet főbb elemei évszázadokra visszanyúló állapotok hírnökei (17–8). Okkal idézi HUTTERERT (37) és LOSCHDORFERT – az utóbbi szavai magyar fordításban: „ami egyszer beszivárgott a nyelvsziget területére, azt a beszélők ugyanolyan konok konzervativizmussal őrzik, ahogy őseik örökségét” (93).

A szókészletet vizsgálva mondhatni törvényszerű, hogy a kutató eljut a szavak – dolgok – közösségek hármassága összefüggésének fölismeréséhez. ERB egy találó Grimm-idézzettel (35) s lírai vallomásban teszi egyértelművé a maga idevágó kutatói motivációt és elkötelezettségét, amikor baranyai szülőfalujáról (Véménd) és gyermekkoráról (magyarra fordítva) így ír: „olyan világ tárult ki előttem, amely azóta is elbűvöl. Olyan világ, amelyet pragmatikai stratégiák irányítottak minden életterületen, a sajátnak az elsőbbségére és folyamatosságának megtartására irányulva, de amelyet egyidejűleg – a jelmondat szerint »olyan sokat, ami szükséges, olyan keveset, amennyire lehet« – tárgyi és nyelvi adás és vevés is jellemezte. Olyan világ, amelyben a hagyományos és az újítás úgy olvadt össze új szerves egésszé, mintha mindig is összetartozott volna” (6).

A könyv a nyelvi kontaktusok és a nyelvi változások vizsgálata szempontjából, illetőleg a német és a magyar történeti dialektológia és a szociolingvisztika, a művelődéstörténet és a néprajz kutatói számára lehet fontos. Hungarológiai szempontból elsődlegesen azért, mert a magyar nyelv forrás-, átadó- és közvetítőnyelvként egyaránt tárgya a vizsgálatnak. Továbbá azért, mert a magyar nyelvközösség egyre több csoportja kerül a Kárpát-medencében olyan helyzetbe, amilyenben a könyvben vizsgált német kisebbségi közösségek és anyanyelvük van: érdemes tehát figyelniük germanistáink tapasztalataira, vizsgálati eredményeire (l. még MNy. 2005: 79–81). Nem feledkezve meg arról, hogy ők a leghívebb közvetítői a német dialektológia eredményeinek. Márpedig a mai német dialektológia szemléletében korszerű, módszertani téren változatos, s elméleti igényesség tekintetében is követésre méltó.

KISS JENŐ

K Ü L Ö N F É L É K

A moldvai magyarok mai családnevei a magyar állampolgárság küszöbén*

1. A magyar állampolgárság megszerzésének lehetősége a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi XLIV. törvény 2010. évi módosítása értelmében leszármazás révén a moldvai magyarság számára is adott. Ezáltal lehetővé válik a felmenők egykori, de különböző okok folytán megváltozott családnevének újbóli viselése, többtagú családnevekből egyes névelemek vagy tagok elhagyása, illetőleg a keresztnév magyar megfelelőjének felvétele. Napjainkban a moldvai magyarok családnevei a több évszázados elszigeteltség-

* Munkám elején három megjegyzést teszek. Az első a fogalomhasználatra vonatkozik, mégpedig hogy a *moldvai magyar(ság)* és *moldvai csángó* kifejezéseket a gyakori előfordulás miatt szinonim módon alkalmazom, bár én a pontosabb és vitás kérdésektől mentesebb *moldvai magyar* megnevezést helyeslem. Második megjegyzésem a dolgozat témáját érinti, mely a családnevek mellett indokoltá tenné a keresztnévek vizsgálatát is, erre azonban itt nincs módomban kitérni. Ezúton is köszönetet mondok továbbá RAÁTZ JUDIT, HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ tanárainknak, valamint PÉNTEK JÁNOSNAK, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem professzorának, illetve névtelen lektorainknak az adattárhoz és a dolgozathoz fűzött hasznos megjegyzéseikért, tanácsaikért.

A szókészletet vizsgálva mondhatni törvényszerű, hogy a kutató eljut a szavak – dolgok – közösségek hármassága összefüggésének fölismeréséhez. ERB egy találó Grimm-idézzettel (35) s lírai vallomásban teszi egyértelművé a maga idevágó kutatói motivációt és elkötelezettségét, amikor baranyai szülőfalujáról (Véménd) és gyermekkoráról (magyarra fordítva) így ír: „olyan világ tárult ki előttem, amely azóta is elbűvöl. Olyan világ, amelyet pragmatikai stratégiák irányítottak minden életterületen, a sajátnak az elsőbbségére és folyamatosságának megtartására irányulva, de amelyet egyidejűleg – a jelmondat szerint »olyan sokat, ami szükséges, olyan keveset, amennyire lehet« – tárgyi és nyelvi adás és vevés is jellemezte. Olyan világ, amelyben a hagyományos és az újítás úgy olvadt össze új szerves egésszé, mintha mindig is összetartozott volna” (6).

A könyv a nyelvi kontaktusok és a nyelvi változások vizsgálata szempontjából, illetőleg a német és a magyar történeti dialektológia és a szociolingvisztika, a művelődéstörténet és a néprajz kutatói számára lehet fontos. Hungarológiai szempontból elsődlegesen azért, mert a magyar nyelv forrás-, átadó- és közvetítőnyelvként egyaránt tárgya a vizsgálatnak. Továbbá azért, mert a magyar nyelvközösség egyre több csoportja kerül a Kárpát-medencében olyan helyzetbe, amilyenben a könyvben vizsgált német kisebbségi közösségek és anyanyelvük van: érdemes tehát figyelniük germanistáink tapasztalataira, vizsgálati eredményeire (l. még MNy. 2005: 79–81). Nem feledkezve meg arról, hogy ők a leghívebb közvetítői a német dialektológia eredményeinek. Márpedig a mai német dialektológia szemléletében korszerű, módszertani téren változatos, s elméleti igényesség tekintetében is követésre méltó.

KISS JENŐ

K Ü L Ö N F É L É K

A moldvai magyarok mai családnevei a magyar állampolgárság küszöbén*

1. A magyar állampolgárság megszerzésének lehetősége a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi XLIV. törvény 2010. évi módosítása értelmében leszármazás révén a moldvai magyarság számára is adott. Ezáltal lehetővé válik a felmenők egykori, de különböző okok folytán megváltozott családnevének újbóli viselése, többtagú családnevekből egyes névelemek vagy tagok elhagyása, illetőleg a keresztnév magyar megfelelőjének felvétele. Napjainkban a moldvai magyarok családnevei a több évszázados elszigeteltség-

* Munkám elején három megjegyzést teszek. Az első a fogalomhasználatra vonatkozik, mégpedig hogy a *moldvai magyar(ság)* és *moldvai csángó* kifejezéseket a gyakori előfordulás miatt szinonim módon alkalmazom, bár én a pontosabb és vitás kérdésektől mentesebb *moldvai magyar* megnevezést helyeslem. Második megjegyzésem a dolgozat témáját érinti, mely a családnevek mellett indokoltá tenné a keresztnévek vizsgálatát is, erre azonban itt nincs módomban kitérni. Ezúton is köszönetet mondok továbbá RAÁTZ JUDIT, HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ tanárainknak, valamint PÉNTEK JÁNOSNAK, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem professzorának, illetve névtelen lektorainknak az adattárhoz és a dolgozathoz fűzött hasznos megjegyzéseikért, tanácsaikért.

ből adódóan különféle interferenciajelenségeknek lettek hordozói, így a legáltalánosabb megfogalmazásban is elmondható: a térség vezetékneveiben nagyfokú alaki variabilitást tapasztalunk. A nevek változásának, illetve váltakozásának mértéke különböző. Egyes magyar nevek helységtől függetlenül szinte az azonosíthatatlanságig átalakultak, mások csak a román helyesíráshoz alkalmazkodtak, igazodtak. A magyar állampolgárság igénylése, így az identitáshoz való viszony tisztázása várhatóan a nevek viszonylatában is tapasztalható lesz, tehát az eddig Romániában anyakönyvezett nevüket a magyar állampolgárság igénylésével egyidőben feltehetően többen meg fogják változtatni, ezért tárgyunk szempontjából egyrészt a nevek spontán módosulását, másrészt az ezt követő lehetséges névmódosítást fogjuk érinteni röviden. Mindazonáltal a dolgozat elsődleges célja inkább a gyakorlati jelleghez, a névalkalmazáshoz való közelítés, mintsem az elméletihez; a fennálló új társadalmi kihívásnak való optimális megfelelés elősegítéséhez kíván hozzájárulni.

A magyar állampolgárság megszerzéséhez benyújtandó okiratok között – azok számára, akik élni szeretnének vele – szerepel a névváltozást igénylő lap formanyomtatványa. Nem elég a nevet tetszés szerint átírni, a döntést indokolni kell, bemutatva (csatolva) a következő dokumentumok egyikét: a) a saját, illetve apám, anyám, nagyapám (távolabbi felmenő) egykori állami születési anyakönyvi kivonatát; b) a saját, illetve felmenőim születési családi nevét tartalmazó korabeli magyar hatóság által kiállított okmányt: személyazonosító (személyazonossági, személyi) igazolvány, magyar útlevél, lakcímbeljelentő lap, katonakönyv, illetőségi bizonyítvány, egyéb okirat; c) az elhagyni kívánt névelem nyelvi jellemzőjéről az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda fordítását vagy igazolását, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének szakvéleményét, illetve egyéb szakvéleményt.

Az állampolgárság és a nevek kérdésének sokrétű problémáját BEREGSZÁSZI ANIKÓ és CSERNICSKÓ ISTVÁN (2011) a kárpátaljai magyarság viszonylatában is tárgyalja. Ez arra utal, hogy az okmányok honosításának problematikája nem egyedi módon a moldvai magyarságra vonatkoztatható, ahová a töténelmi magyar határok nem terjedtek ki, hanem kétségkívül minden egyes Magyarországon kívülről jövő kérvényezőre, akinek nevét a spontán névváltozás jelensége valamilyen formában érintette, eltérítette eredeti írásmódjától. A moldvai magyarok által viselt családnevek átírása mint jelenség megegyezik a kárpátaljai magyarokéval, lényegét tekintve azonban sok tekintetben más képet mutat. Mindenképpen különbözik attól az apai név és a transliteráció tekintetében, s feltehetően nem kis mértékben az asszonynev viselésének kérdésében is. Hivatalos iratban ez utóbbira nem találtam eddig megfelelő példát, csak kézirásos dokumentumban.

A moldvai magyarság neveinek legújabb kori helyzetével nemrég B. FODOR KATALIN is foglalkozott. A 2011-ben Győrben megrendezett „A nyelvöldrajztól a névföldrajzig II.” című konferencián a szerző előadásának témája a névanyag vizsgálati módszerének tekintetében megegyezik az általán is követettel, csupán a céljai másak. Míg én a Bákó könyéki fálvak névanyagát vizsgálom, ahol a magyarság viszonylag nagyobb tömbökben él és etnikailag homogénebb, B. FODOR KATALIN Bákónak mint „a moldvai magyarság fővárosá”-nak és „etnikailag vegyes” településének családneveit tekinti át (B. FODOR 2011).

2. A csángók személyneveiről készült eddigi átfogó jellegű tudományos kutatások között (MIKECS 1944; HAJDÚ 1980; BARTHAS 1982; BURA 1989; BÁLINT–BODÓ 1999; B. FODOR 2011; TRUNKI 2011) történeti és jelenkori szempontú vizsgálatok egyaránt

fellelhetők, mégis azt tapasztalhatjuk, hogy a legjobban kiaknázott névanyag a történeti, a XVII. századi. Ennek az lehet a magyarázata, hogy olyan összeírások álltak a kutatók rendelkezésére, melyek teljességüknél fogva Moldvára vonatkozó átfogó anyagot nyújtottak, és amelyekből a korra jellemző fő névtani jellegzetességek viszonylag pontosan leírhatók. Ha egyes kérdésekben hiányérzetünk is támad, az nem maga a feldolgozás, hanem a források természetéből adódik. Az újabb kori névanyagot feldolgozó munkák viszont egy-egy (összesen három) településre szorítkoznak, s noha összképet nyújtanak az adott falu személyeiveiről, a magyar és román nyelv mindennapi használatából adódó kontaktusjelenségekről meglehetősen keveset mondanak. Ha egy pillantást vetünk bármelyik Bákó vagy Neamț megyei magyar község névsorára, észrevesszük, hogy a nyelvi érintkezésből adódó jelenségek – mint a szókészlet részeit – a családnevek felépítését is érintették. Ez azért alakulhatott ki, mivel a moldvai magyarság mindig is román nyelven intézte hivatalos ügyeit, következésképpen az anyanyelven bementett neveket a lejegyző magyar nyelvi ismeretek hiányában gyakran hibásan, pontosabban a román nyelv helyesírása szerint jegyezte le, s ugyanígy gyanakodhatunk természetesen helytelen bementésre vagy egyéb okokra is.

Összességében véve különböző mértékű spontán családnév-módosulásokkal állunk szemben, melyekről HAJDÚ MIHÁLY a következőket írja: „A névváltozás [...] egy-egy családnév esetében bekövetkezett olyan átalakulás, amelyet vagy a névhasználó közösség, vagy pedig az esetek nagy többségében a följegyzést végző személy hajt végre, s ezt a megnevezett tudomásul veszi, a megváltozott nevet örökíti utódainak. [Bekezdés.] A legegyszerűbb névváltozás, amely mindig a jegyzést végző személy akaratlagos vagy tudatalan beavatkozásának a következménye, a helyesírási változás” (HAJDÚ 2003: 752–3).

Mihelyt az állampolgárság könnyített felvételének törvényi szabályozása megszületett, nem módszeres felmérés által, csupán néhány moldvai ismerősöm körében és szóbeli úton, a neveket érintő kérdésekről tájékozódva megtudtam¹, hogy a magyar állampolgárság igénylésével többen helyesbítenék nevük írásképét, de felvetődik a kérdés, hogy miként. Tudvalevőleg a névkincsben nemegyszer egymáshoz alakban igen hasonló nevekkel találkozhatunk. Sokan évek óta Magyarországon élnek, családot alapítottak, s nevük írásával vagy olvasatával rendszeresen nehézségekbe ütköznek, ezért az állami hivatal által is elfogadható formában „helyreállítanak” az eredeti formát. Az újonnan kialakulóban levő társadalmi igény úgy is felfogható, mint a rendszerváltást követő jobb boldogulás reményében bekövetkezett erőteljes nyugati irányú migráció következménye, melynek kezdetben Magyarország, utóbb a nagyobb nyugati államok lettek célpontjai. A román nyelv, valamint a csángó nyelvjárások ismeretében szeretném megtenni az első lépést az itt bemutatott problémának a megoldására.

3. Ma már aligha feltételezi valaki, hogy a moldvai magyarok nyelve, a moldvai csángó nyelvjárás nem a magyar nyelv egyik nyelvváltozata, dialektusa. Az eredet kérdéseit nyelvtudományi szemszögből BENKŐ LORÁND (1989) kellően tisztázta, a lokalizációból pedig következik, hogy a családnevek típusai is – melyeket BENKŐ nem, csak MIKECS vizsgált alaposan – eredendően az erdélyi magyarsággal állnak szoros kapcsolatban. Ismert tény továbbá, hogy a csángóság nem a honfoglaláskor Moldvában kintmaradt

¹ Köszönetet mondok legfőképpen SZŐCS ANNÁNAK a kérvényezőik számáról, illetőleg a csángók állampolgársághoz fűződő viszonyulásáról nyújtott fontos információiért.

népesség. A Moldvába jutás eredendően összefüggésben áll a magyarság keleti irányú mozgásával. BENKŐ LORÁND a „Magyar nyelvjárástörténet”-ben ezt a következőképpen foglalja össze: „A magyarság nagy kelet felé áramlásának mintegy utolsó mozzanataként a XIV. században alakult meg Erdélyből, főként a Szamos völgyéből kiköltöző magyar csoportokból a moldvai csángó nyelvjárás sziget. Bár a következő századokban állandó népi és nyelvi utánpótlást kap a székelységtől és a keleti magyarságtól, területi elszakadottsága, román környezete folytán nyelvi sziget jellege magában a nyelvi képben is egyre jobban kiütöközik” (BENKŐ 1957: 72 – ritkítás az eredetiben).

Mind az idegen nyelvi kölcsönhatásokból, mind a belső nyelvi jellegzetességekből eredő névváltozásokra a nyelvtudománynak választ kell adnia, hiszen a felmerülő kérdések elsősorban nyelvpolitikai és nyelvművelő, de társadalomlélektani és társadalomtörténeti problémák is egyaránt. A moldvai magyarság névmagyarosításának, névhelyesbítésének igénye nemcsak az identitás névjegy általi explicit kifejezése, hanem egyfajta társadalmi feltételrendszernek való megfelelés, ezáltal az új társadalomba való tényleges beilleszkedés vagy csak emocionális tartozás szándékának kifejezése, melyet egyebek mellett a név zökkenőmentes alkalmazása hív életre. Ilyen értelemben a tágabban vett névváltoztatással kapcsolható össze.

A névváltoztatás, névhelyesbítés igénye eddigi ismereteim szerint nem volt jellemző a moldvai csángókra. Számos példa bizonyítja a beletörődés vagy indifferens magatartás tanúsítását az élet legapróbb színterein. Leggyakrabban tapasztalható az a jelenség, hogy a hatóságok a hivatalos iratokon nevet tévesztenek, a névviselő viszont nem korrigálja nevét, inkább annak téves alakját viseli. Nem ritka, hogy többgyermekes családoknál az egyes tagokat ugyanazon családnév más-más írásváltozatával anyakönyvezték. A közömbösség valószínűsíthető oka az identitás sokrétűségében keresendő, itt ugyanis a nemzeti-ség szerinti önidentifikációt gyakran megelőzte vagy módosította a vallás szerinti, s ebben a név alakjának, illetőleg annak magyaros vagy romános hangzásának nem volt különösebb jelentősége. Ezzel szemben az állampolgársággal kérvényezett névváltoztatást meglehetősen újszerű jelenségnek kell tartanunk, ahol a nemzeti (nemzetiségi) és vallási elkötelezettség kiegyenlítődni látszik.

A nyelvi érintkezések hatására létrejövő családnév-változások kiváltó oka lehet közösségi indíttatású spontán névasszimiláció és egyéni kezdeményezésű, tudatos névváltoztatás (FARKAS 2009: 30). Ha a moldvai magyar családnévek magyarországi anyakönyvezésére ilyen szempontból tekintünk, azt tapasztaljuk, egyesek megtartanak az eddig anyakönyvezett nevüket, más kérvényezők azonban magyar standardizált névalakok felvételére tartanak igényt. Az utóbbi esetben nem beszélhetünk névasszimilációról, de szigorúan vett névváltoztatásról sem. Névasszimilációról azért nem, mivel a név eredeti anyakönyvezésének magyarországi átírata fakultatív, így nem kényszerítő jellegű, hanem egyéni indíttatásból fakad. Mégsem a névváltoztatás hagyományos jelenségével állunk szemben. Itt a családnév-változtatásnak egy szűkebb értelemben vett fogalmával kell operálnunk, amelyben a kérvényező megtartja eredeti etimonú nevét, csupán annak írásmódját korrigálja a befogadó ország helyesírásának megfelelően, így névmódosításról, névhelyreállításról (VÖRÖS 2009: 67–8) beszélhetünk. A moldvai magyar családnévek integrálhatóságának kérdését legjobban a hivatalos előfordulás, valamint az ezzel szembemutató hétköznapi ejtés világítja meg. A leíró jellegű preskriptív meghatározottság, melyről az alábbiakban szó esik, többnyire a szóbeliségben elevenen élő névelemek szabványos varián-

sának hasznosíthatóságára irányul, mindemellett megtartva az eredeti (nyelvjárási) nyelv-közösségben is alkalmazott névalakokat (vö. BEREGSZÁSI–CSERNICKÓ 2011: 420–1).

4. A moldvai csángómagyarok névmódosításának indokrendszere többféle lehet, ezek mind beilleszthetők a már ismert egyéni (pl. az érzelmi hovatarozáshoz kötődő) vagy a társadalomban elvártnak tűnő, a jobb és könnyebb boldogulást elősegítő okok körébe. A névalakok pontos lelőhelyéül olyan forrást kerestem, amelybe a neveket személyi igazolvány alapján írták be. A 2007–2008-as Bákó megyei telefonkönyvből egybegyűjtöttem mintegy huszonöt település családneveit és betűrendes táblázatot készítettem róluk. A települések kiválasztásakor fontosnak tartottam olyanokat bevenni, ahol a csángó lakosság magasabb aránya miatt feltehetően többen fogják igényelni a magyar állampolgárságot. A települések névsora betűrendben – zárójelben azok román megfelelőjével (vö. PÉNTEK 2004: 180–96) – a következő: Bahána (Bahna), Belcseszku (Nicolae Bălcescu), Beringyes (Berindesti), Bogdánfalva (Valea Seacă), Csík (Ciucani), Diószén (Gioseni), Dózsa (Gheorghe Doja), Forrófalva (Faraoni), Frumósza (Frumoasa), Gajdár (Coman), Klézse (Cleja), Külsőrekecsin (Fundu Răcăciuni), Lábnyik (Vladnic), Lészped (Lespezi), Lujzikalagor (Luizi-Călugăra), Magyarfalu (Arini), Nagypatak (Valea Mare), Pokolpatak (Valea Mică), Pustina (Pustiana), Somoska (Somușca), Szabófalva (Săbăoani), Szitás (Nicoresti), Szőlőhegy (Pârgăresti), Trunk (Galbeni), Újfalu (Satu Nou).

A táblázat két oszlopot tartalmaz. Először a román nyelvi névalakokat vettem számba, a mellettük levő oszlopban sorakozó magyar nevek pedig a magyar nyelvi norma szerinti alakokat kínálják. Bonyolítja a kérdést, hogy a nevek alapján nem dönthető el, hogy melyik név viselője magyar és melyik román, bár ismert, hogy a csángók nemzetiség szerinti önazonosítása – mint már fentebb is utaltam rá – ennél jóval bonyolultabb kérdés. A magyar községekben alakult névalakokat a mai magyar köznyelv és helyesírás szerint rögzítettem. A különböző névtárakban fellelhető régies írású névalakok felvételét nem minden esetben tartottam célravezetőnek. Minden név megfeleltetésében a helyi gondolkodásmód ésszerűségi elveit is igyekeztem követni. A kimondottan román eredetű nevekkel kevésbé foglalkoztam, ugyanis ha valaki ilyen családnevet szeretne módosítani, a hivatalos családnév-változtatási eljárást kell követnie, s ugyanígy járhat el az is, aki a meglévő nevét más névre változtatná. Arra törekedtem, hogy egyes bizonytalan eredetű, magyar és román vonatkozásokat egyaránt mutató családnemekhez is rendeljek sztenderdizált névalakot. (A magyar névrendszertől idegennek tűnő névalakok esetében fonetikus átíráshoz folyamodtam, amihez támpontot az alább ismertetett szótárak, kézikönyvek adtak.)

Az idegen eredetű nevek írásával kapcsolatban „A magyar helyesírás szabályai” 11. kiadása így fogalmaz: „A latin írású nyelvek tulajdonneveiben általában változtatás nélkül követjük az idegen írásmódot [...] Nyomatásban, ha nincs megfelelő betű, és ha a nyomtatási eljárás a mellékjel pótlását nem teszi lehetővé, a mellékjelet elhagyjuk, az alapbetűt leírjuk [...] A mellékjelek elhagyása szükségmegoldás, de a mellékjeles betűk helyett az alapbetűktől eltérő más magyar betűk alkalmazása, azaz a névnek fonetikus vagy éppen eltorzított átírása [...] teljességgel helytelen” (AkH. 214. pont). A megfogalmazás nyilvánvalóan jelzi, hogy a szabályzat helyteleníti az idegen nevek fonetikus átírását, az általunk tárgyalt kérdést azonban nem taglalja, vagyis a nevek átírásának egy olyan területére vetődtünk, amelyet az AkH. egyáltalán nem érinti, ugyanis nem az idegen környezetbe került magyar nevek átírásának szabályozásáról ír, hanem – mint a felhozott

példákból is kiderül – az idegen nyelvekből, kultúrákból ismertekről. A moldvai magyar tulajdonnevek írásmódjának problematikus volta a személynevek mellett a településnevekre is jellemző, noha újabban ezek kodifikációjára is látunk próbálkozást (PÉNTEK 2004: 180–96).

Munkám során a legnagyobb segítséget KÁZMÉR MIKLÓS „Régi magyar családnevek szótára” (CsnSz.) és HAJDÚ MIHÁLY „Családnevek enciklopédiája” (CsnE.) című munkái nyújtották. Maradtak mégis bizonytalanságok. KÁZMÉR szótára ugyanis nyelv- és névtörténeti célokat követ, s nem fértek bele az újkeletű képződmények, HAJDÚé pedig csak az előfordulások számát vette alapul, így az ezer előfordulás alatt maradó nevek eleve kihulltak a rostán. Hogy ritkább előfordulású nevek is megjelenjenek, felhasználtam a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatala által az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke rendelkezésére bocsátott, a magyar állampolgárokat célzó 2007. január elseji állapotot kimutató családnévi adatbázist. Ebben ugyanis a ritka – akár egyszeri – előfordulású nevektől a leggyakoribb magyar nevekig minden adat megjelenik. A kevés fonetikus átírású név szinte mindegyike megtalálható ebben az adattárban.

1. táblázat

Mutatvány a moldvai családnevek adatbázisából

Hivatalosan anyakönyvezett név	Hivatalosan anyakönyvezett név magyar átírata
Fabiean	Fábián
Farțade	Farcádi ~ Fercádi
Fârțade	Farcádi ~ Fercádi
Farțadi	Farcádi ~ Fercádi
Faraoneanu	Forrófalvi
Farauanu	Forrófalvi
Farcaș	Farkas
Farcas	Farkas
Fechet	Fekete
Fechetă	Fekete
Feer	Fehér ~ Fejér
Ferariu	Ferár
Feraru	Ferár
Fercu	Ferkó
Ferenț	Ferenc
Feru	Feró
Ficău	Fikó
Fichitiu	Fekete
Fiereru	Ferár
Filip	Fülöp
Fistoș	Füstös
Focioroș	Facsaros
Forcoș	Farkas
Franț	Ferenc ~ Franc
Frâncu	Frenkó ~ Frenkuly

Hivatalosan anyakönyvezett név	Hivatalosan anyakönyvezett név magyar átírata
Friciu	Frenkó ~ Frenkuly
Frîncu	Frenkó ~ Frenkuly
Furieșu	Furujás
Fustes	Füstös

A nevek normalizálása során több szempontot is szem előtt tartottam. Közöttük elsődlegesnek tekintettem a moldvai magyar családnevek közismert típusainak, például az apanévi eredetűeknek (*Antal, Balaș, Balint, Barnat, Benedic, Coșferenț, Domocoș, Farcaș, Ferenț, Gabor; Gal, Gaspar, Gherfi, Ghiurca, Iacob, Iacobuș, Ioja, Iștoc, Jicman, Laslău, Lorinț, Lucaci, Marcuș, Matieș, Miclăuș, Patrașcu, Pistea, Solomon, Tomaș* stb.) vagy a tájnyelvi jelleget tükröző névalakoknak (*Sarig < Sárig, Piloncea < Pillancs; Feier, Feer < Fejér*) megvilágítását. Céлом elsősorban nem a nevek átírása, hanem az ugyanazon lexémához tartozó névalakok közös nevezőre hozása.

Az *Ababei, Apetri, Apiștei, Atomei* és hozzá hasonló birtokviszonyt kifejező névalakok nem jellemzők a hagyományos moldvai magyar családnevekre, de mivel – mint fent jeleztem – nem dönthető el egyértelműen, csak sejthető viselője nemzetiségi hovatartozása, egyszerűen *Bába, Péter, Pista, Tamás* alakban tartottam meg. Ilyen nevet ugyanis nem egyszer találunk Moldvában. Első példánkból kiindulva, a *bába* közzsóként is előfordul; jelentései: Szabófalva: ‘öregasszony’ (CsángSz.); Külsőrekecsin: 1. ‘öregasszony’ (pejor., gúny.), 2. ‘feleség’ (tréf.), 3. ‘kny.’ (saját gyűjtés). Az apanévi eredetű nevekről fentebb szóltam. Ugyanezen elv alapján szerepel a ‘göndör’ jelentésű *Kréc* családnév is a listában.

A nevek felvételét szem előtt tartva az olyan esetekben, mint a *Bernáth, Both*, a régies írásmódot a CsnE.-ban címszóként való szerepeltetése ellenére *h* nélküli alakban vettem fel. A név a végződésének megfelelően előfordulhat *d* (*Bernad*) vagy *t* (*Bernát*) alakban is, ezért ezeket célszerűnek tartottam így meghagyni, s mivel a származtatás ugyanazon lexémára vezethető vissza, felvétele a névmódosítóra bízható, annak ellenére, hogy a hagyományos írásmódú és a mai helyesírást követő családnevek kérdése számos egyéb kérdést is felvet (vö. FARKAS 2002: 160–2). A *-ka* kicsinyítő, becéző képzős neveket az etimon bizonytalansága ellenére – ha ez felmerült – meghagytam (*Andreica, Andrica < Andrika; Bulaica < Bulájka ~ Balázska; Demeterca, Demetercă < Demeterke; Cochiorca, Cocheorca < Kotyorka; Ghiurca < Gyurka; Ijvanca < Istvánka; Iulișca < Juliska; Imrișca < Imécske; Marișca < Mariska; Martonca < Mártonka; Meșterca < Mesterke* stb.). A helynévi eredetű *Faraoneanu, Farauanu* vagy *Geosanu* neveket magyar településre való utalásuk miatt *Forrófalvi*, illetve *Diószéni*-ként jegyeztem le; köztudomású, hogy a moldvai magyar családnevek rendszerében a hasonló alakú nevek igencsak ritkák, s itt elsősorban nyelvművelő szempontokat tartottam érvényesíthetőnek. A gyanútlan olvasónak megtévesztők lehetnek a magyar írásmódtól annyira eltérő *Ioanci, Ionce* névalakok, pedig joggal gondolhatjuk, hogy a *Jancsi* nevet takarják, ráadásul a *Szabó* név *Sabou* alakú átírása a román nyelv ismerője számára nevetségesnek tűnhet, mivel a *bou* jelentése ökör. A névmegfeleltetések meghatározása során követett kritériumok között a „hagyományok őrzése és az ésszerűség” (FARKAS 2002: 160) mellett a moldvai magyarok érzésvilágára való építés és a magyar családnévanyagba való beágyazódás szempontja egyszerre szerepet játszott.

Ahhoz, hogy a moldvai magyar nevek ez irányú kutatása érdemlegesen elkezdődhessen, időszerű volna egy átfogó családnévkutatás a moldvai magyar családnevek körében,

ami a bevezetésben előrebocsátott hivatali követelmények a) és b) pontjában foglaltaknak eleget tenne, azonban ettől a kialakult viszonyok miatt sajnos igen távol állunk. Marad tehát a c) pont. A fentiek értelmében az AkH. 214. szabálypontja szembehelyezkedik a névfordítással, névátírással, de ha elfogadná is azt, a családnév típusok állományából kiderül, hogy a térség családnévi jellemzői felől tájékozatlan fordító a helyi szóbeli névformák ismeretének hiányában vajmi kevés esetben élhetne vele. Jelenleg a hivatal a következőket teheti: vagy jóhiszeműen hitelesnek tekinti a kérvényező által – a valódi névvel nem mindig helyesen összekapcsolt – bementett nevet és elfogadja azt, vagy bizonyíthatóság, illetve átlátszóság (felismerhetőség) hiányában érintetlenül hagyja.

5. A román környezetbe került nevek beilleszkedési kényszere meghatározta alaki módosulásukat. Különböző korszakok névanyagát összevetve azt tapasztalhatjuk, hogy a nevek magukon viselik mindenkori – legtöbbször idegen nyelvű – lejegyzőjük írásbeli tájékozottságát, kulturális hovatartozását. A román állami anyakönyvezés bevezetése elindította ugyan a nevek standardizációját, egyes moldvai magyar – és más nyelvi eredetű – neveknek mégis a kontaktusjelenségekből adódóan több írásváltozata alakult ki. *Biro, Birou, Biru, Biurou* < *Bíró*; *Duma, Duman, Dumau, Dumea* < *Duma* < *Doma*; *Fărțade, Fărțade, Fărțadi* < *Farcádi*; *Fechet, Fechetă, Fichitiu* < *Fekete*; *Fistoș, Fustes* < *Füstös*; *Frâncu, Friciu, Frîncu* < *Frenkó, Frenkuly*; *Ghiurca, Ghiurcă, Giurcă* < *Gyurka*; *Ioance, Ioancea, Ioanci, Ioance* < *Jancsi*; *Jicman, Jicmon* < *Zsigmond*; *Jitaru, Jitariu* < *Zsitár*; *Lorenț, Lorinț* < *Lőrinc*; *Marcu, Marcoș, Marcuș* < *Márkus*; *Martinca, Martonca* < *Mártonka, Martinka*; *Mesterca, Meșterca, Meșterică* < *Mesterke*; *Mate, Mati, Matei* < *Máté*; *Mateș, Mateiaș* < *Mátyás*; *Patraș, Patrașc, Pătrașc, Pătrașcu* < *Petrás*; *Poronde, Porunde, Porundi* < *Porondi*; *Sabau, Sabău, Sabou* < *Szabó*; *Vacariu, Vacaru, Văcaru* < *Vakár*; *Varga, Vărgă, Vîrgă, Vorga*, < *Varga*.

A helyesírási névváltozatok keletkezésének oka egyes történeti adatok ismeretében jól megközelíthető és folyamatában leírható. A nevek eredeti alakjának módosulását emellett, hogy az idegen fül számára érthetetlen, pusztán hangsorként, jelsorként való lecsapódásából magyarázhatjuk, a moldvai nyelvjárások tagolódásából adódó sajátosságok következményeiként is felfoghatjuk. Ezt bizonyítják a következő példák: *Antoș* < *Antocs*; *Bisoc, Bișoc* < *Bicsak*; *Demisca, Denisca* < *Déneske*; *Imbrisca* < *Imrécske* < *Imre*; *Istoc* < *Istók*; *Mesterca* < *Mesterke*; *Rosu* < *Roșu*; *Saros* < *Sáros*; *Soroș* < *Soros*; *Trifas, Trifaș* < *Tréfás* stb. Az északi vidékről felhozott példák arról is tanúskodnak, hogy a mai magyar nyelvhasználatnál erősebben eltérő, nyelvjárásiag ejtett névalakok erősebben rányomták bélyegüket a román írásmódra, mint a későbbi, székelyes nyelvváltozatot beszélő vidékek nevei, emellett átlátszóságuk nyilvánvalóbb, mint a „simulékonyabb” névalakoké. Nem kizárt, hogy ezek között olyan neveket is találunk, amelyek lejegyzésekor elmaradt a megfelelő ékezet kitétele. Mindazonáltal a lejegyzés módja – idegensége ellenére – tükrözi a nevek kiejtését, s jó részük magán viseli mind a szóbeli magyar nyelvhasználat nyomait, mind a román kéz tévedéseit vagy hangzás alapú névalakítási eljárásait, tehát az írásváltozatok gyakran a különféle okozati szempontok keveredéséből jönnek létre.

BERECZ ÁGOSTON rámutatott arra, hogy a 19. század közepén megindult román helyesírási kezdeményezések eleinte „a latinista nyelvészmenyhez kapcsolódó, ún. etimologikus helyesírásokat” alkalmazták, később azonban egyre inkább a „fonemikus” írásmód lett uralkodóvá. A váltás a két írásrendszer hosszú évtizedekig való egymás mellett élé-

sével következhetett be (BERECZ 2009: 264). A helyesírás módosulásai – kisebb-nagyobb időbeli eltéréssel – mind az erdélyi, mind a moldvai családneveket érintették. Figyelemre méltó, hogy ebben az időszakban a nemzetiesítő törekvések jegyében történő nyomásgyakorlás Magyarországon éppúgy érvényesült, mint Romániában (gondoljunk csak a német és más eredetű nevek magyarországi alakulására), tehát e moldvai magyar nevek alakulását helytelen volna egyedi jelenségnek, csupán az adott országra jellemzőnek tekinteni. Romániában a magyaros nevek románosításában a szűk értelmiségi réteg járt az élen. „A családnevek latin-román közszoói motívtátságát és a román képzők következetes alkalmazását [...] a tiszta románság felé tett lépésként értelmezték” (BERECZ 2009: 265). Szükséges leszögeznünk, hogy a tárgyalt családneveknek a román személynévrendszer szerinti toldalékolása, melyre az alábbiakban bőséges példát találunk, nem a tudatos, egyéni névmódosítási kezdeményezésből, hanem külső hatásra jöttek létre, így az egységesítő törekvések részeivé váltak, pl.: *-u*: *Antalu, Balintu, Boglaru, Bordaşu, Casapu, Cochioru, Sandoru, Sasu, Sîrbu, Sociu, Suci, Totu, Unguru*; *-iu*: *Cobzariu, Ferariu, Fichitiu, Jitariu, Vacariu, Zediu*; *-ea, -ia*: *Benchea, Benchia, Câtea, Dumea, Chioncea, Ciurea, Gherghelea, Imbrea, Imbria, Ioncea, Piloncea, Piştea, Retea*. A magyar családnevek *-ó* végű csoportja *-ău*, ritkábban *-ou* végződést kapott: *Balău < Baló, Catău < Kató, Ficău < Fikó, Ianău < Jánó, Jigău < Zsigó, Laslău < László, Palcău < Palkó, Sabău < Szabó, Sascău < Szászokó, Tancău < Tankó, Vargău < Vargó, Birou < Bíró, Sabou < Szabó*.

A felsorolt példákban látható, hogy a nevek egységes, román családnevekre jellemző toldalékolása nyelvi tényeken túl nyelvpolitikai döntések következményeiről is tanúskodnak, emellett egységesítő, a szóbeliségben használt formákat mellőző megfontolásokon nyugvó elv következményei, melyben „a családnév románságának a kulcsa a román hangjelölés” (BERECZ 2009: 269). Ez az eljárás mind a többségi (román), mind a kisebbségi társadalomban hosszú távon az identitást befolyásoló társadalom-lélektani folyamatokat fejezhet ki, vagyis a név románsága idővel az egyén románságának képzetét kelti és válik vele azonossá. A moldvai kétnyelvűség erőteljes térhódítása jelzésétékének tekintendő ebben a folyamatban. Úgy is mondhatnánk, hogy a nevek alakulásának, az íráskép magyar nyelvtől való távolodása és a román nyelv felé közelítése nem egyszer az identitás bizonyos métekü tükrözője is.

6. A dolgozat létrejöttének több célja van. Első a problémafelvetés, a moldvai magyarsággal kapcsolatos kutatásoknak egy szinte érintetlen területére való összpontosítás, amelynek a nyelvészeti gondolatébresztés mellett kézzel fogható társadalmi hozadéka is lehet. Emellett egy terjedelmesnek mondható, de korántsem teljes, mint inkább bővíthető adatbázis alapján bemutat néhány jellemzőt a csángómagyarok családneveinek mai helyzetéről, illetve az őket érintő aktuális változások menetéről. Azonkívül tény, hogy a magyar állam hivatalos szerveinek állást kell foglalni ezen családnevek problémamentes, a kérvényezőknek is elfogadható hivatalos magyar átírásában. Hogy eddig milyen megoldások születtek ebben az ügyben, azt más dolgozat keretében tárgyaljuk.

A hivatkozott irodalom

BÁLINT EMESE – BODÓ CSANÁD 1999. Csíkfalu személynevei. In: POZSONY FERENC szerk., Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben. Teleki László Alapítvány, Bp., 119–30.

- BARTHAS JÓZSEF 1982. Puszta személynevei. Magyar Személynévi Adattárak 45. ELTE, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1957. Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1990. A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. MNyTK. 188. Bp.
- BERECZ ÁGOSTON 2009. A családnév románsága a dualizmus kori erdélyi, illetve a magyarországi román nemzeti elit énképében. In: FARKAS–KOZMA szerk. 2009: 263–72.
- BEREGSZÁSI ANIKÓ – CSERNICKÓ ISTVÁN 2011. A kárpátaljai magyar személynevek átírásának és használatának kérdésköréről. Magyar Nyelvőr 135: 414–22.
- BURA LÁSZLÓ 1989. Bogdánfalva személynevei. Magyar Személynévi Adattárak 91. ELTE, Bp.
- FARKAS TAMÁS 2002. Nyelvművelés és családnév-változtatás. In: BALÁZS GÉZA – A. JÁSZÓ ANNA – KOLTÓI ÁDÁM szerk., Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Tinta Könyvkiadó, Bp., 159–63.
- FARKAS TAMÁS 2009. Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. Névtani Értesítő 31: 27–46.
- FARKAS TAMÁS – KOZMA ISTVÁN szerk. 2009. A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban. Gondolat Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- B. FODOR KATALIN 2011. Moldvai családnevek. In: VÖRÖS FERENC szerk., A nyelvöldrajztól a névföldrajzig II. Savaria University Press, Szombathely, 117–26.
- HAJDÚ MIHÁLY 1980. Az 1646–47. évi Bandinus-féle összeírás névstatistikái. Magyar Személynévi Adattárak 30. ELTE, Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. Általános és magyar névtan. Osiris Kiadó, Bp.
- MIKECS LÁSZLÓ 1944. A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- PÉNTEK JÁNOS 2004. A moldvai magyar nyelv szótára – elvek és problémák. In: KISS JENŐ szerk., Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. MNyTK. 221. Bp.
- TRUNKI PÉTER 2011. A moldvai Forrófalva és környéke családnevei a 17–18. században. Névtani Értesítő 33: 59–70.
- VÖRÖS FERENC 2009. Névváltoztatás és névhelyreállítás a kisebbségi magyar nyelvhasználat tükrében. In: FARKAS–KOZMA szerk. 2009: 57–74.

TRUNKI PÉTER

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 108. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2012. december 11-én az ELTE BTK Múzeum körúti tanácstermében tartotta meg 108. közgyűlését.

1. Kiss Jenő elnök üdvözölte a megjelenteket, és felkérte Tolcsvai Nagy Gábor egyetemi tanárt, tartsa meg előadását, melynek címe: „Tervezés, (ön)értelmezés, fenntartás: a magyar nyelvstratégia lehetőségei és kötelességei”¹

¹ L. jelen számunkban.

- BARTHAS JÓZSEF 1982. Puszta személynevei. Magyar Személynévi Adattárak 45. ELTE, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1957. Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1990. A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. MNyTK. 188. Bp.
- BERECZ ÁGOSTON 2009. A családnév románsága a dualizmus kori erdélyi, illetve a magyarországi román nemzeti elit énképében. In: FARKAS–KOZMA szerk. 2009: 263–72.
- BEREGSZÁSI ANIKÓ – CSERNICKÓ ISTVÁN 2011. A kárpátaljai magyar személynevek átírásának és használatának kérdésköréről. Magyar Nyelvőr 135: 414–22.
- BURA LÁSZLÓ 1989. Bogdánfalva személynevei. Magyar Személynévi Adattárak 91. ELTE, Bp.
- FARKAS TAMÁS 2002. Nyelvművelés és családnév-változtatás. In: BALÁZS GÉZA – A. JÁSZÓ ANNA – KOLTÓI ÁDÁM szerk., Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Tinta Könyvkiadó, Bp., 159–63.
- FARKAS TAMÁS 2009. Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. Névtani Értesítő 31: 27–46.
- FARKAS TAMÁS – KOZMA ISTVÁN szerk. 2009. A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban. Gondolat Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- B. FODOR KATALIN 2011. Moldvai családnevek. In: VÖRÖS FERENC szerk., A nyelvöldrajztól a névföldrajzig II. Savaria University Press, Szombathely, 117–26.
- HAJDÚ MIHÁLY 1980. Az 1646–47. évi Bandinus-féle összeírás névstatistikái. Magyar Személynévi Adattárak 30. ELTE, Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. Általános és magyar névtan. Osiris Kiadó, Bp.
- MIKECS LÁSZLÓ 1944. A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- PÉNTEK JÁNOS 2004. A moldvai magyar nyelv szótára – elvek és problémák. In: KISS JENŐ szerk., Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. MNyTK. 221. Bp.
- TRUNKI PÉTER 2011. A moldvai Forrófalva és környéke családnevei a 17–18. században. Névtani Értesítő 33: 59–70.
- VÖRÖS FERENC 2009. Névváltoztatás és névhelyreállítás a kisebbségi magyar nyelvhasználat tükrében. In: FARKAS–KOZMA szerk. 2009: 57–74.

TRUNKI PÉTER

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 108. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2012. december 11-én az ELTE BTK Múzeum körüli tanácstermében tartotta meg 108. közgyűlését.

1. Kiss Jenő elnök üdvözölte a megjelenteket, és felkérte Tolcsvai Nagy Gábor egyetemi tanárt, tartsa meg előadását, melynek címe: „Tervezés, (ön)értelmezés, fenntartás: a magyar nyelvstratégia lehetőségei és kötelességei”¹

¹ L. jelen számunkban.

2. Az előadás elhangzása után Juhász Dezső főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság 2012. évi működéséről:

Tisztelt Közgyűlés! A Magyar Nyelvtudományi Társaság 108. évének munkájáról a következőkben számolhatok be.

1. Az idén is három választmányi ülésünk volt: egy tavasszal, kettő ősszel.

a) A tavaszi ülésünket június 12-én tartottuk. Fő napirendi pontjaink a következők voltak: Az őszi program előkészítésének keretében Keszler Borbála, a Magyar Nyelvi Szakosztály elnöke és Ladányi Mária, az Általános Nyelvészeti Szakosztály titkára adtak tájékoztatást arról, hogy milyen előadásokat terveznek. A társasági kiadványokról röviden Farkas Tamás titkár számolt be: időben megjelent a Magyar Nyelv és az Anyanyelv-pedagógia első száma, valamint az év elején a Névtani Értesítő tavalyi, 33. kötete. Juhász Dezső ismertette a Magyar Nyelv második, akkor szerkesztés alatt álló Benkő-émlékszámának a tartalmát, és jelezte a szerkesztőség azon elhatározását, hogy ezt a füzetet különnyomatként az MNyTK. sorozatban is megjelentetik majd. Tematikus Magyar Nyelv-számot jövőre is tervezünk: a Társaság által szervezett májusi pragmatikai kerekasztal-megbeszélés előadásait a 2013. évfolyam 2. számában adjuk közre. Az egyéb ügyek napirendi pontban Kiss Jenő elnök beszámolt a Benkő-hagyaték sorsáról. A hozzászólások között tagdíjfizetést érintő és konferencia-hírekről szólók is voltak.

b) Az első őszi választmányi ülésünket október 24-én tartottuk. Ennek főbb napirendi pontjai az emlékérmekre és a megemlékezésekre javaslatot tevő bizottságok kiküldése, a tagfelvétel, a kiadványügyek és egy pragmatikai tagozat létesítése voltak. A bizottságok megalakítása után, a kiadványokra térve Juhász Dezső főtitkár számolt be arról, hogy megjelent a Magyar Nyelv második és harmadik füzet, az Anyanyelv-pedagógia harmadik száma; szerkesztés alatt van a Névtani Értesítő idei számának anyaga. A Magyar Nyelv augusztusi, második száma helyet adott nemcsak a tavaly novemberben rendezett Benkő-émlékülésnek, hanem a részletes Benkő-bibliográfia mellett olvasható benne annak a video-interjújának a lejegyzett szövege is, amelyet Kiss Jenő készített Társaságunk tiszteletbeli elnökével. A különszámot Benkő Lorándról készült fotók zárják. – Külön napirendi pontként foglalkozott a választmány azzal az előterjesztéssel, amelynek előadója Tátrai Szilárd volt. A javaslat szerint alakuljon az Általános Nyelvészeti Szakosztály kebelében egy pragmatikai tagozat, mivel – ahogy a rendkívül sikeres tavaszi kerekasztal-ülés is jelezte – a magyarországi pragmatikai kutatások elérkeztek egy olyan szintre, amely indokolttá teheti megfelelő szervezeti forma kialakítását. Mivel a kezdeményezésben a budapestin kívül több vidéki egyetem kutatócsoportja is részt vesz, várható, hogy a jövőbeli rendezvények is változatos helyszíneken zajlanak majd, tovább színesítve a Társaság vidéki csoportjainak a munkáját. A tagozat megalakításával összefüggő szervező és koordináló munkát Németh T. Enikő és Tátrai Szilárd vállalták. A Társaság elnöke és főtitkára, valamint Péter Mihály, az Általános Nyelvészeti Szakosztály elnöke támogatólag szóltak hozzá az indítványhoz, kiemelve azt, hogy a tagozati forma sikeresnek bizonyult az anyanyelv-pedagógiai és a névtanos kutatók összefogására is. Ezek a szervezeti egységek megállták a helyüket, ma is színvonalasan dolgoznak, önálló folyóiratokat működtetnek, és tevékenységük országos hatókörűnek tekinthető. A javaslatot a választmány egyhangú szavazással támogatta. – A választmányi ülésen tagfelvétellel is sor került.

c) Az idei harmadik választmányi ülésünk, amelyet december 4-én tar-

tottunk, hagyományosan a közgyűlés előkészítésének jegyében zajlott. A közgyűlés helyszínéről, az elhangzó előadás címéről elnökünk tájékoztatta a megjelenteket. A decemberi választmányi ülésünkön elfogadtuk az emlékérmek és emléklapok odaitélésére kiküldött bizottságok javaslatait. Idén a Társaság három díjat ad ki: Csúry Bálint-emlékérem, Gombocz Zoltán-emlékérem, Kosztolányi-emléklapok. A bizottságok elnökeinek javaslatát a választmány egyhangúlag támogatta. A megemlékezési bizottság elnöke ismertette a jövőre kerek évfordulót ünneplő tagtársak névsorát, és javaslatot tett a köszöntő személyekre. A választmány a javaslatokat kiegészítette, majd támogatólag megszavazta. A választmányi ülésen tagfelvételre is sor került. Az egyéb napirendi pontok között Juhász Dezső főtktár felhívta a figyelmet idei utolsó rendezvényünkre, a december 18-án sorra kerülő interdiszciplináris nyelvemlék-konferenciára, amelynek egyik társszervezője a Magyar Nyelvtudományi Társaság. A részletes program olvasható a honlapunkon.

2. A tavaszi és őszi felolvasó üléseink száma Budapesten összesen 20 volt. Ez a szám megegyezik a tavalyival, tehát tartjuk a rekordszámot. Kilencet a Magyar Nyelvi Szakosztály rendezett, hatot az Idegen Nyelvi Szakosztály, négyet az Általános Nyelvészeti Szakosztály, egyet pedig a Finnugor Szakosztály. Az előadók időrendben a következők voltak: Korompay Klára, Nyomárkay István, Kemény Gábor, Holler László, N. Fodor János, Pátrovics Péter, Schirm Anita, Kovács Oxána, Károly Krisztina, Ladányi Mária, Terts István, Honti László, Németh Michal, Cseresnyési László, Domonkosi Ágnes, Horváth László, Raátz Judit, Gósy Mária, Vig István, Brenner Koloman.

Tavaszi szakmai programunkat színesítette egy kerekasztal-beszélgetés is. Május 15-én a pragmatikai kutatások magyarországi helyzete állt az eszmecsere közép-pontjában. A Magyar Nyelvi Szakosztály rendezvényét Németh T. Enikő és Tátrai Szilárd szervezte. Az őszi programok záró eseménye az „Emlékkonferencia az Ómagyar Mária-siralom felfedezésének 90., valamint a Königsbergi töredék megtalálásának 150. évfordulója alkalmából”. A társrendezők: az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke, valamint Nyelvtudományi Doktori Iskolája.

Az idei felolvasó üléseken köszöntöttük a hetvenéves A. Molnár Ferencet és Manherz Károlyt, valamint a nyolcvanéves Grétsy Lászlót, Róna-Tas Andrást és B. Gergely Piroskát. Jó egészséget, további munkakedvet kívánunk minden jubiláló tagtársunknak!

A Magyar Nyelvi Szakosztály két tagozatának munkájáról a következő rövid híradásokkal adok számot:

a) A Névtani tagozat egy síkfőkúti, egy budapesti és egy sárvári tanácskozással, valamint három budapesti és három debreceni egyéni előadással gazdagította a Társaság éves programját. A síkfőkúti és a sárvári konferenciáról a vidéki csoportok részbeszámolóikapcsán fogok szólni, a budapesti tanácskozásnak a Károli Gáspár Református Egyetem adott helyet május 16-án. A névtani terminológia problémakörét körüljáró rendezvényen 5 előadás hangzott el, amelyeket kerekasztal-beszélgetés egészített ki.

b) A Magyar társasági tagozat május 26-án tizenötödik alkalommal rendezte meg a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőjét öt országból érkező több mint 300 diák és pedagógus részvételével. A Társaság keretében működő Szemere Gyula anyanyelv-pedagógiai kutatócsoport tagjai közül többen bekapcsolódtak az ELTE BTK Szakmódszertani Központjában alakult tanárképzési kutatócsoportok munkájába. Az év során több alkalommal szakmai véleményt fogalmaztunk meg és küldtünk el a ta-

nárképzés átalakításával kapcsolatos minisztériumi tervezetekről, a Nemzeti alaptantervről és a kerettantervek munkaanyagáról.

3. Vidéki csoportjainktól a következő rendezvényekről kaptam tudósítást:

A debreceni csoport az idén 11 előadást tartott. Az előadók időrendben: Furkó Péter, Minya Károly, Oszlánszki Éva, M. Nagy Ilona – Boda István – Varga Teréz, Bába Barbara, Boda István Károly – Porkoláb Judit, Fehér Krisztina, Nagy Katalin, Hunyadi László – Szekrényes István – Abuczki Ágnes – Bódog Alexa, Csatár Péter, Tóth Valéria.

A speciális névtani találkozók közé sorolhatjuk a május 30-a és június 2-a között immár hetedik alkalommal megtartott helynévtörténeti szemináriumot is, amelyet a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, illetőleg a Társaság debreceni csoportja és névtani tagozata szervezett meg. A helyszín az Egyetem síkfőkúti alkotóháza volt. Az előadásokat a hagyományoknak megfelelően a Helynévtörténeti tanulmányok soron következő kötete tartalmazza majd.

A Társaság s z e g e d i csoportja 2012. február végén Gyulán rendezte meg az Implom József középiskolai helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőjét. Az immár 25. alkalommal sorra kerülő rendezvényt Kányádi Sándor költő köszöntötte a megnyitón. A döntőn a Nemzeti Tankönyvkiadó segítségével szakmai továbbképző előadások kerültek sorra. Ennek előadói Balázs Géza, Heltainé Nagy Erzsébet, Benkes Zsuzsa, Nagy L. János és Takács Edit voltak.

A s z o m b a t h e l y i csoport a tagtársak egyéni szereplésén kívül két konferencia megrendezéséről tudósított. Vörös Ferenc szervezésében 2012. június 4-én Sárvaron zajlott le „A nyelvöldrajztól a névföldrajzig III.” című konferencia. A 14 előadás a családnevek, a helynevek, a nyelvjárások, néprajz és a művelődéstörténet összefüggéseivel foglalkozott. (A konferenciakötet novemberben meg is jelent.) Pusztay János irányításával 2012. november 8–9-én került sor Szombathelyen a VII. észt–magyar kontrasztív konferenciára 10 előadó szereplésével.

A Társaság n y í r e g y h á z i csoportja a Nyíregyházi Főiskola Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetével karöltve november 15-én szintén konferenciát szervezett a magyar tudomány napja alkalmából. A rendezvényen a következő tagtársaink tartottak előadást: P. Lakatos Ilona, T. Károlyi Margit, Iglai Edit, Minya Károly, Pethő József, Mizser Lajos, Bényei Ágnes, Sebestyén Zsolt.

A H e v e s m e g y e i csoport két tudományos előadás megrendezéséről adott hírt, ezek az Eszterházy Károly Főiskolával közös szervezésben valósultak, illetve valósulnak meg: május 2-án Őrsi Tibor tartott előadást, ma pedig Domonkosi Ágnes kerül sorra Egerben.

4. S a j á t k i a d v á n y a i n k között első helyen szólunk a Társaság folyóiratáról, a Magyar Nyelvről. A lap a szűkös pályázati lehetőségek és korlátozott mértékű akadémiai támogatás mellett változatlan terjedelemben jelenik meg. A negyedik szám munkálatai most folynak.

A Névtani Értesítő a 34. számát készül megjelentetni, az Anyanyelv-pedagógia internetes folyóirat az ötödik évfolyamába lépett, megjelenése folyamatos. Mindkét kiadvány a súlyosbodó pénzügyi feltételek ellenére változatos tartalommal, magas színvonalon képviseli a szakterületét.

A nehéz anyagi helyzet, a tovább mélyülő gazdasági válság a könyvkiadásunkra is komoly terheket ró. Már évtizedek óta csak olyan kiadványok megjelentetését vállaljuk, amelyeknek a nyomdaköltségét a szerző, illetve szerkesztő már valahonnan – főleg pályá-

zati keretből vagy más intézmények bevonásával – előteremtette. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat az idén két számmal gyarapodik. Ahogy említettem, 237. sorszámmal, Ördög Ferenc szerkesztésében napvilágot látott az „Emlékezés Pais Dezső születésének 125. évfordulóján (Zalaegerszeg, 2011. november 11.)” című kötet, amely a zalaegerszegi József Attila Városi Könyvtár és egy magát megnevezni nem kívánó tagtársunk támogatásával jelenhetett meg. A kötet nemcsak az emlékülés köszöntőit és tudományos előadásait tartalmazza (a társasági előadók Kiss Jenő, Pusztai Ferenc és Ördög Ferenc voltak), hanem a Pais-díjasokkal készült sajtóinterjúkat is. Az MNyTK. soron következő, 238. számának a munkálatai most zajlanak. A Magyar Nyelv idei 2., Benkő-émlékszámának javított és bővített kötetét vehetik hamarosan kézbe az érdeklődők. A kötet címe: „Benkő Loránd emlékezete”. A szerkesztők Kiss Jenő és Juhász Dezső. A kötet kiadását a Magyar Tudományos Akadémia is támogatta. Köszönet mindkét kötet anyagi és szellemi pártfogóinak! – A kiadványok kapcsán említtem meg, hogy Társaságunk könyvadományokkal szokta támogatni a határon túli hungarológiai műhelyeket és kutatókat, valamint néhány egyetem és intézmény nyelvészeti könyvtárát. Örömmel járulunk hozzá könyv- és folyóirat-adományokkal az anyanyelvi versenyek díjazásához is (pl. helyesírási vagy szónokverseny).

5. Mind a pályázatok lebonyolításában, mind pedig a Társaság pénzügyi és adminisztrációs ügyeinek vitelében nélkülözhetetlen szerepet játszik Bakonyiné Tóth Gabriella szervezőtitkárunk, akinek a nehéz anyagi és pályázati feltételek közepette is helyt kell állnia. Köszönjük odaadó munkáját.

6. Néhány szó a tagfelvételről. Tavaszi és őszi választmányi üléseinken 14 új tagot vettünk fel. Minden tagtársamat arra kérem, hogy buzdítsa a fiatalokat, egyetemi hallgatókat, doktoranduszokat, illetve a tanár kollégákat vagy könyvtárosokat, akik szívügyüknek tekintik a magyar nyelv sorsát, hogy jelentkezzenek Társaságunk soraiba.

7. Elhunyt tagtársaink közül név szerint is megemlítem Bereczki Gábort és Szépe Györgyöt. Elhunyt kollégáink, tagtársaink emlékét tisztelettel és kegyelettel megőrizzük. Nyugodjanak békében!

8. Ez alkalommal is szeretném felhívni a figyelmet társasági honlapunkra (www.mnyt.hu), ahol igyekszünk mindig friss információkkal szolgálni. Működik a honlapja folyóiratainknak és tagozatainknak is. A friss hírek közé tartozik, hogy a múlt heti közönségsvivás nyomán Grétsy László tagtársunk, az ELTE professor emeritusa megkapta a Prima Primissima díjat. A Társaság vezetősége és tagsága nevében szívből gratulálok a szép elismeréshez! – Februárban a Semmelweis Egyetemen nyújtotta át elnökünk a Társaság díszoklevelét dr. Bősze Péternek, a Magyar Orvosi Nyelv folyóirat alapítójának és főszerkesztőjének a magyar orvosi nyelv művelése és egyetemi oktatása ügyében végzett példamutató tevékenysége elismeréséül.

Beszámolóm végén kívánok minden tagtársunknak kellemes ünnepeket, azt követően pedig jó munkát, sok sikert és örömeiben gazdag új esztendőt! Kérem jelentésem elfogadását.

3. A közgyűlés a főtitkári jelentést egyhangúlag elfogadta. Ezután Kugler Nóra ismertette a számvizsgáló bizottság jelentését. A bizottság ellenőrizte a Társaság iratait, és azokat rendben találta. A közgyűlés a jelentést egyhangúlag elfogadta. Ezután Gerstner Károly olvasta fel a pénztárosi jelentést:

A Magyar Nyelvtudományi Társaság közhasznúvá válásával más számviteli törvények hatálya alá került (más könyvvezetési szabály vonatkozik ránk), ezért a törvénynek megfelelően a Társaságnak a közhasznúsági jelentését 2013. május 31-ig kell letétbe helyezni a Fővárosi Törvényszéken, illetve a Társaság honlapján közzétenni. A jogszabály – többek között – a beszámoló közzétételével kapcsolatban is új szabályokat állapít meg, melyeket már a 2011. évre vonatkozóan elkészített beszámolóval, közhasznúsági jelentéssel kapcsolatban is alkalmazni kellett.

A közhasznúsági jelentés alapja a gazdálkodásról a számviteli törvénynek és a kapcsolódó előírásoknak megfelelően egyszerűsített éves beszámoló összeállítása. A jelentés szerves részét képezi a 2012. december 31. fordulónappal lezárt mérleg és eredménykimutatás, melyben a pénzügyi eszközöket is fel kell tüntetni. A pénzügyi mérleg csak a naptári év fordulónapjával zárható le.

Az azonban sajnós nyilvánvaló, hogy a Társaság tagdíjbevételei, akadémiai támogatása és a pályázati bevételei alacsonyabbak, mint a kiadási oldalon szereplő tételek, amelyek a növekvő inflációval, továbbá az újabb és újabb felmerülő költségekkel párhuzamosan emelkedtek. A Társaság azonban folyamatosan törekszik arra, hogy kiadásait és bevételeit egyensúlyban tartsa, megőrizve működésének pénzügyi alapjait. A 2013. évben tehát a relatív pénzügyi egyensúly megtartása az egyik fontos feladat.

4. Kiss Jenő elnök megköszönte a beszámolókat és megnyitotta az utolsó napirendi pontot, a társasági díjak, kitüntetések átadását. Elmondta, hogy idén a Társaság három emlékérmét, illetve emléklakettet ítél oda a kiküldött bizottságok javaslata alapján. Ezeket méltató szavak kíséretében adta át a kitüntetetteknek (illetőleg képviselőjüknek). A Kosztolányi-emléklakettet Kemény Gábor, a Gombocz-emlékérmét Szabó Tamás Péter, a Csűry-emlékérmét Silling István kapta.

5. Kiss Jenő elnök gratulált a díjazottaknak, és kellemes ünnepeket kívánva berekesztette a közgyűlést.

Összeállította: JUHÁSZ DEZSŐ

Futaky István halálára

Futaky István, aki 1926. május 12-én született Nyírcsaholyban, Szatmár megyében és 2013. január 21-én hunyt el Göttingenben, a magyar művelődéstörténet szempontjából nevezetes német egyetemi városban vált kutatóvá, nyelvészé, művelődéstörténésszé, a magyar egyetemjárás legismertebb németországi kutatójává.

Életének első, 1926-tól 1939-ig tartó szakaszáról, tehát gyermekkoráról maga írt egy visszaemlékező kötetet „Szalka, Szalka... Egy kelet-magyarországi gyerekkor emlékei. Egy göttingeni magyar professzor önéletrajzi regénye” címmel, mely 2003-ban jelent meg Magyarországon. Vidéki városokban és Budapesten dolgozott munkásként, tisztviselőként, majd római katolikus teológiai hallgató lett. Életútjának szomorú szakasza volt az 1953 és 1957 közötti időszak: első menekülési kísérletét Bécsben szovjet katonák hiúsították meg, s ezt a márianosztrai börtönben, majd a csolnoki bányamunkahelyen elítéltként

A Magyar Nyelvtudományi Társaság közhasznúvá válásával más számviteli törvények hatálya alá került (más könyvvezetési szabály vonatkozik ránk), ezért a törvénynek megfelelően a Társaságnak a közhasznúsági jelentését 2013. május 31-ig kell letétbe helyezni a Fővárosi Törvényszéken, illetve a Társaság honlapján közzétenni. A jogszabály – többek között – a beszámoló közzétételével kapcsolatban is új szabályokat állapít meg, melyeket már a 2011. évre vonatkozóan elkészített beszámolóval, közhasznúsági jelentéssel kapcsolatban is alkalmazni kellett.

A közhasznúsági jelentés alapja a gazdálkodásról a számviteli törvénynek és a kapcsolódó előírásoknak megfelelően egyszerűsített éves beszámoló összeállítás. A jelentés szerves részét képezi a 2012. december 31. fordulónappal lezárt mérleg és eredménykimutatás, melyben a pénzügyi eszközöket is fel kell tüntetni. A pénzügyi mérleg csak a naptári év fordulónapjával zárható le.

Az azonban sajnós nyilvánvaló, hogy a Társaság tagdíjbevételei, akadémiai támogatása és a pályázati bevételei alacsonyabbak, mint a kiadási oldalon szereplő tételek, amelyek a növekvő inflációval, továbbá az újabb és újabb felmerülő költségekkel párhuzamosan emelkedtek. A Társaság azonban folyamatosan törekszik arra, hogy kiadásait és bevételeit egyensúlyban tartsa, megőrizve működésének pénzügyi alapjait. A 2013. évben tehát a relatív pénzügyi egyensúly megtartása az egyik fontos feladat.

4. Kiss Jenő elnök megköszönte a beszámolókat és megnyitotta az utolsó napirendi pontot, a társasági díjak, kitüntetések átadását. Elmondta, hogy idén a Társaság három emlékérmét, illetve emléklakettet ítél oda a kiküldött bizottságok javaslata alapján. Ezeket méltató szavak kíséretében adta át a kitüntetetteknek (illetőleg képviselőjüknek). A Kosztolányi-emléklakettet Kemény Gábor, a Gombocz-emlékérmét Szabó Tamás Péter, a Csűry-emlékérmét Silling István kapta.

5. Kiss Jenő elnök gratulált a díjazottaknak, és kellemes ünnepeket kívánva berekesztette a közgyűlést.

Összeállította: JUHÁSZ DEZSŐ

Futaky István halálára

Futaky István, aki 1926. május 12-én született Nyírcsaholyban, Szatmár megyében és 2013. január 21-én hunyt el Göttingenben, a magyar művelődéstörténet szempontjából nevezetes német egyetemi városban vált kutatóvá, nyelvészé, művelődéstörténésszé, a magyar egyetemjárás legismertebb németországi kutatójává.

Életének első, 1926-tól 1939-ig tartó szakaszáról, tehát gyermekkoráról maga írt egy visszaemlékező kötetet „Szalka, Szalka... Egy kelet-magyarországi gyerekkor emlékei. Egy göttingeni magyar professzor önéletrajzi regénye” címmel, mely 2003-ban jelent meg Magyarországon. Vidéki városokban és Budapesten dolgozott munkásként, tisztviselőként, majd római katolikus teológiai hallgató lett. Életútjának szomorú szakasza volt az 1953 és 1957 közötti időszak: első menekülési kísérletét Bécsben szovjet katonák hiúsították meg, s ezt a márianosztrai börtönben, majd a csolnoki bányamunkahelyen elítéltként

töltött három kemény év követte 1956 júliusában bekövetkezett szabadulásáig. 1957-ben második menekülési kísérlete sikeres volt, Ausztriából került Göttingenbe, ahol az egyetemen Farkas Gyulánál, a tőle a háború után alapított Finnugor Szemináriumban (tanszéken) tanult finnugor nyelvészetet, de foglalkozott germanisztikával és néprajzzal is. 1960-ban nyelvi gyűjtőúton járt Felsőőrben és környékén, s az ott készített felvételek alapján írta meg első magyar nyelvészeti publikációit. 1963-ban örvidéki anyaga alapján megírt disszertációval doktorált Schlachter professzornál az említett tanszéken, majd tanársegédi kinevezést kapott. 1973-ban habilitált, egyetemi tanári kinevezését 1980-ban nyerte el.

Három fő kutatási területe volt: a magyar nyelv és irodalom s a németországi kapcsolatok, az uráli és tunguz nyelvi kapcsolatok, valamint az obi-ugor nyelvtudomány. Az 1734-ben alapított neves göttingeni egyetemnek (Georg August-Universität, latinosan Georgia Augusta) az első 100 évben fél ezer magyar (magyarországi és erdélyi) hallgatója volt (l. ALBRECHT SCHÖNE, *Göttinger Vademecum*. Göttingen, 1985. 72). Futaky szorgalmas gyűjtője és híradója volt a göttingeni levéltárban föllelhető s a magyarokat érintő dokumentumoknak, e tárgykörben tanulmányai és könyvei jelentek meg, az utóbbiakra l. „Hungarica Gottingensia. Verzeichnis der Ungarn betreffenden Archivbestände in Göttingen 1734–1945” (társszerző, 1978), „Die Ungarn betreffenden Beiträge in der Göttingischen Gelehrten Anzeigen 1739–1839” (társszerző, 1987), „»Selige Tage im Musensitz Göttingen«. Stadt und Universität in ungarischen Berichten aus dem 18. und 19. Jahrhundert” (1991).

Magyar nyelvtörténeti (etimológiai) tárgyú könyve a „Nyelvtörténeti vizsgálatok a Kárpát-medencei avar–magyar kapcsolatok kérdéséhez. Mongol és mandzsú-tunguz elemek nyelvünkben” (Bp., 2001). A témakör meglehetősen ingoványos terület, s ezt ő is tudta, mert mottóul LIGETI következő sorait választotta: „nem árt új utak után nézni. Lehet, hogy olykor el is tévedünk majd minden óvatosságunk ellenére, új, megbízható eredmények érdekében ezt a kockázatot azonban vállalnunk kell” (9). Finnugrisztikai tárgyú a „Tungusische Lehnwörter des Ostjakischen” (1975) című kötet. Alapító szerkesztője volt a hamburgi kiadású *Finnisch-ugrische Mitteilungen* című finnugrisztikai folyóiratnak. Tanulmányai elsősorban az *Ural-Altäische Jahrbücher*ben, az *Indogermanische Forschungen*ben, az *Ungarn Jahrbuch*ban és a *Magyar Nyelvben* jelentek meg. Irodalmi érdeklődése és hajlama megmaradt: verseket írt (nem a nyilvánosságnak), s foglalkozott az irodalomtudományba vágó kérdésekkel is (l. például „Magyar vers – német nyelv”, s a „Wogulisch denken und russisch schreiben” című publikációit).

A rendszerváltoztatás után a Magyar Nyelvtudományi Társaság úgy döntött, hogy meghívott tagokként külföldi magyar nyelvészeket is fölvesz választmányába. Az 1995. évi tisztújító közgyűlés határozatának értelmében került a meghívottak közé Futaky István is – Bakó Elemér, Décsy Gyula és Penavin Olga társaságában egyebek mellett (MNY. 1996: 241). 1977-ben beválasztották a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság hűsztagú vezetőségébe. Magyarországon több kitüntetést is kapott: 1991-ben a Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson Lotz János-émlékéremet, 1994-ben Pro Cultura Hungarica-díjat, 2011-ben a Magyar Köztársaság Tisztikeresztje kitüntetést.

A 60. születésnapjára készült *Festschrift*ben (Finnisch-ugrische Mitteilungen 10. Jahrgang 1986) a sorsát jól ismerő s úgyszintén 56-os göttingeni magyar barát, Keszttyüs Tibor hiteles képet rajzolt Futakyról, a kutatóról és emberről egyaránt. Az érzékeny lelkületű embert nehéz csalódások érték. Nem volt kitarulkozó ember. Úgy látszott olykor, mintha

belső gondokat hordozna. Saját visszaemlékezése szerint korán eszményképévé vált az egyszerűség: ez és a szerénység mindvégig jellemző volt rá. Az egyetemen több hallgatóban is fölkelte a magyar–német kapcsolatok kutatása és a finnugrisztika iránti őszinte és tartós érdeklődést. A Göttingenben megfordult magyaroknak támogatója, segítője, magyarok és németek között pedig közvetítő volt. Akik őt közelebbről ismerhettük, szívesen emlékezünk rá, és bizonyosan nem felejtjük el.

KISS JENŐ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Bereg megye 1570. évi személynevei*

Kis ~ Küs – Barkaßo: Mi. *Kÿs*; **Bene, Szalka:** R. Jo. *Kis*; **Berekßaß:** Th. *Kis*; **Bolcziu:** Cl., Pe. *Kis*; **Borsoua:** Jo., Nic. *Kis*; **Gergelj:** Jac. *Kis*; **Kaszon:** Luc. *Kis*; **Munkacz:** Bl., Em., Me. *Kis*; **Nag Musaj:** R. Jac., Pa. *Kis*; **Rakos:** Mi. *Kis*; **Surañ:** Gr. *Kis*; **Szalka:** R. Me., Nic. *Kis*; **Takos:** Dem. *Kis*; **Vgornia:** Pa., Val. *Kis*. < 1. 'alacsony', 2. 'fiatal' (CsnSz. 594–5), 3. 'valamely testrésze kisebb az átlagosnál, 4. 'jelentéktelen' (MIZSER 2006c: 57). Benében, Beregrákoson, Beregsurányban, Beregszászon, Bulcsuban, Gergelyiugornyán, Mezőkaszonyban, Munkácson, Nagyborzsován, Nagymuzsalyon, Tákoson, Tiszaszalkán ma is élő név.

Kisfaludi – Tiadar: Jo. *Kisfaludj*, birtokos. < A CsnSz. (597) 59 helynévről tud 18 megyéből. A legvalószínűbb névadó helység a Bereg megyei Kisfalud.

Kisgyörgy – Farnos: Jac. *kifgiorgh*. < 'kis termetű György' v. 'ifjabb György' (CsnSz. 598).

Kiskósa – Attia: Gr. *Kiskosa*; **Gellenes:** Mar. *Kis Kosa*. < 'kis termetű Kósa' v. 'ifjabb Kósa' (CsnSz. 599).

Kiskötő – Sziget: Ge. *Kiskeotheo*. < 'kis termetű Kötő' v. 'ifjabb Kötő'.

Kispál – Farnos: Ma. *kispal*; **Nag Musaj:** Jo. *Kis Pal*. < 'kis termetű Pál' v. 'ifjabb Pál' (CsnSz. 600–1).

Kisszabó – Berekßaß: Jo. *Kis Szabo*. < 'kis termetű Szabó' v. 'ifjabb Szabó' (CsnSz. 601).

Klepánya – Loho: Gr. *Klepania*. < Ruszin eredetű: *клепаня* 'kalapálás' (MIZSER 2009b: 675).

Klimovics – Repede: Lad., Laz. *Klimouicz*. < Ruszin eredetű: a *Klim* (< *Kliment* 'Kelemen') név patronimikonképzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

Klobnik – Also Vereczke: Jo. *Klobnyk*. < Szlovák eredetű: 'kalapos' (MIZSER 2007b: 84).

Klusa – Zolyua: Jo. *Klusa*. < Ukrán eredetűnek látszik: a *хлуу* 'zápor, zivatar' szó egyes szám birtokos esete, amely patronimikumot fejez ki (UDVARI 2001–2003. 6: 58).

Knihovics – Polyanka: Fr. *Knihouicz*. < 'az Írás fia, a Bibliához tartozó' (MIZSER 2007b: 82).

Kobelja – Lauka: Mar. *Kobelia*. < Ruszin eredetű: *кобеля* 'tarisznya' (MIZSER 2009b: 65).

* L. MNy. 2012: 505–10.

belső gondokat hordozna. Saját visszaemlékezése szerint korán eszményképévé vált az egyszerűség: ez és a szerénység mindvégig jellemző volt rá. Az egyetemen több hallgatóban is fölkelte a magyar–német kapcsolatok kutatása és a finnugrisztika iránti őszinte és tartós érdeklődést. A Göttingenben megfordult magyaroknak támogatója, segítője, magyarok és németek között pedig közvetítő volt. Akik őt közelebbről ismerhettük, szívesen emlékezünk rá, és bizonyosan nem felejtjük el.

KISS JENŐ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Bereg megye 1570. évi személynevei*

Kis ~ Küs – Barkaßo: Mi. *Kÿs*; **Bene, Szalka:** R. Jo. *Kis*; **Berekßaß:** Th. *Kis*; **Bolcziu:** Cl., Pe. *Kis*; **Borsoua:** Jo., Nic. *Kis*; **Gergelj:** Jac. *Kis*; **Kaszon:** Luc. *Kis*; **Munkacz:** Bl., Em., Me. *Kis*; **Nag Musaj:** R. Jac., Pa. *Kis*; **Rakos:** Mi. *Kis*; **Surañ:** Gr. *Kis*; **Szalka:** R. Me., Nic. *Kis*; **Takos:** Dem. *Kis*; **Vgornia:** Pa., Val. *Kis*. < 1. 'alacsony', 2. 'fiatal' (CsnSz. 594–5), 3. 'valamely testrésze kisebb az átlagosnál, 4. 'jelentéktelen' (MIZSER 2006c: 57). Benében, Beregrákoson, Beregsurányban, Beregszászon, Bulcsuban, Gergelyiugornyán, Mezőkaszonyban, Munkácson, Nagyborzsován, Nagymuzsalyon, Tákoson, Tiszaszalkán ma is élő név.

Kisfaludi – Tiadar: Jo. *Kisfaludj*, birtokos. < A CsnSz. (597) 59 helynévről tud 18 megyéből. A legvalószínűbb névadó helység a Bereg megyei Kisfalud.

Kisgyörgy – Farnos: Jac. *kifgiorgh*. < 'kis termetű György' v. 'ifjabb György' (CsnSz. 598).

Kiskósa – Attia: Gr. *Kiskosa*; **Gellenes:** Mar. *Kis Kosa*. < 'kis termetű Kósa' v. 'ifjabb Kósa' (CsnSz. 599).

Kiskötő – Sziget: Ge. *Kiskeotheo*. < 'kis termetű Kötő' v. 'ifjabb Kötő'.

Kispál – Farnos: Ma. *kispal*; **Nag Musaj:** Jo. *Kis Pal*. < 'kis termetű Pál' v. 'ifjabb Pál' (CsnSz. 600–1).

Kisszabó – Berekßaß: Jo. *Kis Szabo*. < 'kis termetű Szabó' v. 'ifjabb Szabó' (CsnSz. 601).

Klepánya – Loho: Gr. *Klepania*. < Ruszin eredetű: *клепаня* 'kalapálás' (MIZSER 2009b: 675).

Klimovics – Repede: Lad., Laz. *Klimouicz*. < Ruszin eredetű: a *Klim* (< *Kliment* 'Kelemen') név patronimikonképzős alakja (MIZSER 2007b: 82).

Klobnik – Also Vereczke: Jo. *Klobnyk*. < Szlovák eredetű: 'kalapos' (MIZSER 2007b: 84).

Klusa – Zolyua: Jo. *Klusa*. < Ukrán eredetűnek látszik: a *хлуу* 'zápor, zivatar' szó egyes szám birtokos esete, amely patronimikumot fejez ki (UDVARI 2001–2003. 6: 58).

Knihovics – Polyanka: Fr. *Knihouicz*. < 'az Írás fia, a Bibliához tartozó' (MIZSER 2007b: 82).

Kobelja – Lauka: Mar. *Kobelia*. < Ruszin eredetű: *кобеля* 'tarisznya' (MIZSER 2009b: 65).

* L. MNy. 2012: 505–10.

Kobulka – Loho: Μαρτυρ *Kobulka*. < Szlovák vagy ukrán eredetű: *kobyłka*, *кобулка* 'kancacsikó; szöcske' (MIZSER 2009b: 65).

Kobza – Also Vereczke: Pe. *Kobza*. < Ukrán eredetű: 'koboz' (MIZSER 2007b: 84).

Koca – Daidhaza: Vin. *Kocza*. < 'árva; fattyú; halászhaló' (CsnSz. 604).

Kocán – Fölső Vereczke: Mi. *Koczán*; **Zolyua:** Sim. *Koczán*. < A ruszin *Konsztantin* név beceneve (MIZSER 2007b: 81).

Kócián – Papi:** Fr. *Koczian*. < Valószínűleg a latin *Cantian(us)* név magyarosított alakja.

Kocik ~ Kocsik – Munkacz: Mi. *Koczik*, Jo. *Kolczik*. < 1. magyar: *kocik* 'a száj szé-
lén levő seb' (ÚMTsz. 3: 603, *kucik*), 2. szlovák: *kočik* 'kiskocsi' (SSJ. 1: 712).

Kocsis – Berekfaß: Mar. *Koczis*. < 'hajtó, szekeres' (CsnSz. 605–6).

Kolos – Barlobas: Em., Nic. *Kolos*; **Kaszon:** Me. *Kolos*. < Martirológumi személy-
név (CsnSz. 608).

Kolozsvári – Kaszon: Val. *Kolosvari*. < 'Kolozs megye székhelyéről való' (CsnSz. 609).

Komic – Holobina: Fr. *Komicz*. < Ruszin eredetű: 'koma' (MIZSER 2007b: 83).

Komjas – Nagá Begañ: Th. *Komjas*. < Ismeretlen eredetű.

Konc – Berekfaß, Deda, Namén: Ant. *Koncz*; **Jand:** Aug., Ben. *Koncz*; **kys
mogioros:** Gr. *Koncz*; **Koczioua, Namén:** Jo. *Koncz*; **Mogioros:** San. *Koncz*; **Nelipine:**
Mi. *Koncz* Judex. < A magyar helységekben világi személynév (CsnSz. 612–3), a ruszin
falvakban a *Konsztantin* beceneve (MIZSER 2009b: 65). Beregszászon, Jándon, Vásáros-
naményban ma is élő név.

Konics – Sdiniho: Aug. *Konicz*. < Szlovák eredetű: *konič* 'csödörce' (SSJ. 1: 733).

Kondor – Barkafo: Cl., Em. *Kondor*; **Berekfaß:** Jo. *Kondor*; **Gellenes:** And., R.
Lad. *Kondor*; **Nagy Gutth:** Pe. *kondor*; **Wary:** Ant. *Kondor*. < 'göndör' (CsnSz. 614).
Gelénesen és Mezőváriban ma is élő név.

Kontyos – Balafe: Mi. *Kontios*. < 'kontyot viselő' (CsnSz. 615–6).

Kónya – Kaszon: Me. *Konia*; **Nagá Dobos:** Em., Mi. *Konia*. < 'lehajló, lecsüngő
fülű, bajuszú' (CsnSz. 616).

Konyhás – Papi*: Gr. *Koñhas*; Jac. Jo. *Konihás*. < 'konyhán dolgozó' (CsnSz. 616–7).

Kopasz – Berekfaß: Pa. *Kopasz*; **Derczen:** And., Jo. *kopaz*; **Ifnete:** Pe. *Kopasz*, Pe.
Kopasz Judex; **Janosj:** St. *Kopaz*; **Munkacz:** Mar. *Kopaz*. < 'akinek nincs vagy alig van
haja' (CsnSz. 617–8).

Kopcsa – Also Vereczke: And., Jo. *Kopczia*; **Nelipine:** Sta. *Kopczia*; **Repede:** Laz.
Kopczia. < A ruszin *Prokop* név beceneve (MIZSER 2007b: 81).

Korhán – Berekfaß: Pa. *Korhan*. < 'sánc, erősség, kunhalom' (MIZSER 2007–2008: 144).

Korinda – Fölső Vereczke: And. *Korinda*. < A ruszin *копирн* 'gyökér' szó -*da* képzős
alakja (MIZSER 2007b: 83).

Kormos – Nagá Musaj: St. *Kormos*. < 'fekete, füstszínű' (CsnSz. 621).

Kornis – Kaszon: Ant. *Kornis*. < Szláv eredetű világi személynév (FNESz. 1: 780).

Koroly – Kölczin: Jo. *Koroly*; **Munkacz:** Pa. *Koroly*. < Ruszin eredetű: 'király'
(MIZSER 2007b: 83). Munkácson ma is élő név.

Korom – Martinczia: Gr. *Korom*. < 'kormos képű; korombíró' (CsnSz. 623).

Kósa – Adon: Mart. *Kosa* Judex, Vin. *Kosa*; **Attia:** Ant. *Kosa*; **Barlobas:** And.,
Dominicσ *Kosa*; **Gellenes:** Cl., R. Fr., Gr., Me., Lad., Mar., Val. *Kosa*; **Gulacz:** Th.
Kosa; **Mocziola:** R. Seb. *Kosa*; **Nagá Musaj:** Gr. *Kosa*; **Vgornia:** Pe. *Kosa*; **Wary:** Mi.

Kosa. < Világi személynév (CsnSz. 625–6). Barabáson, Gelénesen, Gulácson, Macsolán, Mezőváriban, Vámosatyán ma is élő név.

Kosika – *Nelipine*: Jo. *Kosika*. < Ruszin eredetű: a *kouuk* 'kis kas' szó -a képzős alakja (MIZSER 2007b: 83).

Kossa – *Attia*: Gr. *Kossa*; **Nag Begañ**: Val. *Kossa*; **Szalka**: Ant., Val. *Kossa*. < Világi személynév (CsnSz. 625–6).

Kótya – *Som*: R. St. *Kottia*. < 'féleszű, félbolond' (CsnSz. 629).

Kótyás – *Munkacz*: Mar. *Kotias*. < 'részeg; féleszű' (ÚMTsz. 3: 518).

Kótyász – *Munkacz*: Amb. *Kotiaz*. < 1. 'bottal hadonászó'. 2. 'kótyavetyélő' (ÚMTsz. 3: 518), 3. az előző név elírása.

Kovács – *Adon*: Bl., Jo., St., Vin. *Kouacz*; *Attia*: Gr., Mi., Pa., Th. *Kouacz*; **Balafe**: Amb. *Kouacz*; **Barkafo**: Lau. *Kouacz*; **Barlobas**: R. Ant., Ben., Ge., Lad., Mi., R. Sim., St. *Kouacz*; **Berekfaß**: Bal. *Kouacz*, And., El., Ge., Jac., Ma., Pa. *Kovacz*, Pe. *Kowacz*, Bar. *Kovach*; **Boboliftia**: Jo. *Kouacz*; **Boltrag**: Ma. *Kouacz*; **Cziarnavoda**: Jo. *Kouacz*; **Darocz**: Me. *Kouacz*; **Dauidhaza**: Gr. *Kouacz*; **Deda**: Jac. *Kouacz*; **Derczen**: Em., Fr. *kowacz*; **Gellenes**: Cas., Em. *Kouacz*; **Ignecz**: Pe., St. *Kouacz*; **Iuani**: Fr., Jac. *Kouacz*; **Jand**: Bar. *Kouacz*; **Kaszon**: Bal., Ben., Fr. (kétszer), Gr. *Kouacz*; **Kereczen**: Ben. *Kouacz*; **Marok**: Luc. *Kouacz*; **Martinczia**: Me. *Kouacz*; **Munkacz**: And., Gr. *Kouacz* Judex, Jo., Lau., Luc., Mar., Nic. *Kouacz*, Mar. *Kouacz*; **Nag Begañ**: Pa. *Kouacz*; **Nag Dobos**: Ge. *Kovacz*; **Nag Dobroñ**: R. Ma. *Kouacz*; **Nag Lonia**: Val. *Kouacz*, Mar. *Kouacz*; **Nag Musaj**: Alb., R. Sim. *Kouacz*; **Vgornia**: Alb. *Kouacz*; **Som**: Bernardus, Pa. *Kouacz*; **Szernie**: Jo., Mi., Nic. *Kouacz*, Me. *Kovacz*; **Takos**: Lau. *Kouacz*; **Vgornia**: Ben. *Kouacz*; **Wary**: And., Dio., Mi., St., Th. *Kouacz*; **Ztrojyna**: Nic. *Kouacz*. < Mesterségnév (CsnSz. 629–30). Ma is élő név Balazséron, Barabáson, Barkaszón, Beregdarócon, Beregdédán, Beregsomban, Beregszászon, Bótrágyon, Csarodán, Derczenben, Gelénesen, Gergelyugornyán, Jándon, Lónyán, Márokpapiban, Mezőkaszonyban, Mezőváriban, Munkácson, Nagybégányban, Nagydoboson, Nagydobronyban, Nagymuzsalyon, Szernyén, Tákoson, Tiszaadonyban, Tiszakerecsenyben, Vámosatyán.

Kovacsovics – *Zolyua*: Lad. *Kouaczovicz*. < Ruszin név: a magyar *kovács* szó patronimikonképzővel van ellátva (MIZSER 2007b: 82).

Koza – *Ifnete*: Dem. *Koza*; **Szuzko**: R. Gr. *Koza*; *Zolyua*: Laz. *Koza*. < Ruszin eredetű: 'kecske; duda' (MIZSER 2007b: 83).

Kozma – *Bene*: Amb. *Kozma*; **Berekfaß**: Jo. *Kozma*; **Cziarnavoda**: Mar. *Kozma*; **Feiercze**: Ben. *Kozma*; **Fölsö Vereczke**: St. *Kozma*, Pa. *Kosma*; **Janosj**: Ant. *Kozma*; **Kaydano**: Fr. *Kozma*; **Kölczin**: Mar. *Kozma*; **Munkacz**: Mar. *Kozma*; **Nag Begañ**: And., Gr. *Kozma*; **Som**: Damianus *Kozma*; **Wary**: Fr. *Kozma*; **Wy falu**: Dem. *Kozma* Judex. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 632–3). Ma is élő név Csarodán, Beregszászon, Nagybégányban.

Kozmai – **Berekfaß**, **Munkacz**: Jo. *Kozmaj*. < Vagy 'Kozma, Zemplén megyei faluból való', vagy a *Kozma* név patronimikonképzős alakja (MIZSER 2007–2008: 144).

Köblös – *Cziapoczka*: Fr. *Köblös*. < 'köblös földet használó; köbödény-készítő' (CsnSz. 634).

Köböl – *Kouazo*: Cl., Dem. *Keobeol*, St. *Keobeöl*. < 'egyfajta ürmérték' (CsnSz. 634).

Köcskés – *Homok*: And. *Keoczkes*, Mar. *Keoczkis*. < 'kecskepásztor'. A CsnSz. (567–8) csak *Kecsksés* adatokat hoz.

Ködböc – Papi*: Gallus *Keodbeocz*; **Som:** Mi. *Keodbeocz*. < Kun-besenyő eredetű személynév (MIZSER 2008a: 41). Ma Ködböcnek hangzik, Beregsomban élő név.

Kökrös – Takos: Lau. *Kekreos*. < Valószínűleg a *kökörű* 'kunkorgó, tekergőző' szó (TESz. 2: 659, *kukora*) -s képzős alakja.

Kölcsei – Bene: R. Fr. *Keolczej*, birtokos. < 'a Szatmár megyei Kölcseről származó' (CsnSz. 635).

Kömíves – Balafe: Fabianus *Kömiues*; **Berekfaß:** Fabianus *Kewmiues*; **Kaszon:** Pa. *Keomiues*; **Munkacz:** Jo. Jo. *Kömiues*; **Wary:** Luc. *Keomiues*: (kétszer). < Foglalkozásnév (CsnSz. 637). Beregszászon élő név ma is.

Kötő – Deda: Th. *Keotheo*. < A *kas-*, *borda-*, *szitakötő* szavak rövidülése (CsnSz. 644), esetleg a *Költő* 'költekező' (CsnSz. 636) név alakváltozata.

Kőtöri – Berekfaß: Pa. *Keotheori*. < 'kőtörő, köfejtő', az -i is lehet ritkán a folyamatos melléknévi igenév képzője (MIZSER 2007–2008: 144).

Közép – Daidhaza: Mi. *Közep*. < 'a falu közepén lakó' (CsnSz. 646).

Kragus – Meduefalua: Jo. *Kragus*. < Szerbhorvát eredetű: „a *kràgulj* 'karvaly' mádnárnéből alakult m. -s képzővel” (FNESz. 1: 802, *Kraguis*).

Krasznik – Fölsö Vereczke: Fr. *Krasznijk*. < Ruszin eredetű: 'szép férfi' (MIZSER 2007b: 83).

Krisák – Verbias: *Krisak* Istuan. < Szlovák eredetű: a *Krištof* név -ak képzős alakja.

Krist – Sdiniho: Jo. *Krist*. < A szlovák *Krištof* név rövidülése.

Kristin – Marok, Vgornia: Amb. *Kristin*. < A szlovák *Krišta* (< *Krištof*) név patronimikonképzős alakja (MIZSER–RÉVAY 2004: 27). Gergelyugornyán ma is élő név.

Kristóf – Berekfaß: Fr. *Christoph*. < Martirológiumi személynév (CsnSz. 648).

Kuc – Palhoua: Jo. *Kucz*. < Ruszin eredetű. 'rövid farkú' (MIZSER 2007b: 83).

Kuka – Marok: R. *Kuka* Cýriak. < Világi személynév (CsnSz. 649).

Kukri – Farnos: Gr. *kwkrj*. < Valószínűleg a *kukori* 'görbe; fősvény' szó alakváltozata (ÚMTsz. 3: 615). Fornoson ma is élő név.

Kulcsár – Bene: Mi. *Kulcziar*; **Bodolo:** Pa. *Kulcziar*. < 'az éléstár, a pince felügyeletével, kulcsainak őrzésével megbízott alkalmazott' (CsnSz. 649–50).

Kuldus – Boboliftia: Jac. *Kwldus*. < 'kéregető, nagyon szegény ember' (CsnSz. 607–8, *Koldus*).

Kulonics – Mogioros: R. Ge. *Kulonicz*. < A ruszin *Kulon* személynév patronimikonképzős alakja (MIZSER 2009b: 65).

Kun – Barlobas: Alb. *Kun*; **Harang Láb:** Ant., Jo., Mar. *Kun*; **Kereczen, Kouazo:** Mi. *Kun*. < Népnév (CsnSz. 651–2). Barabáson ma is élő név.

Kurák – Also Vereczke: Cl. *Kurak*. < Ruszin eredetű: 'tyúkász' (MIZSER 2007b: 83).

Kurnik – Repede: Jo. *Kurnik*. < Ruszin eredetű: 'tyúkol' (MIZSER 2007b: 83).

Kuzup – Kölczin: Cl. *Kwzwp*. < Ruszin eredetű: 'füleskosár' (MIZSER 2007b: 83).

Kütös – Som: Jo. *Kwteos*. < A *kötő* 'madzag' -s képzős alakja (CsnSz. 644, *Kötös*).

Lac – Batthiu: Pa. *Lacz*. < A martirológiumi *László* név *Lacló* változatának rövidülése (CsnSz. 658–9).

Lacka – Szernie: Amb. *Lacka*. < A *Lacló* (< *László*) név becézett alakja (CsnSz. 659).

Lacók – Kaydano: Mar. *Laczok*. < A *Lacló* (< *László*) név becézett alakja (CsnSz. 660).